

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В. М. Кириченко, Ю. В. Кириченко, Ю. М. Соколенко

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК

за загальною редакцією В. М. Кириченка

Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2019

УДК 32(477)(075.8)+ 34(477)(075.8)

П 49

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Запорізького національного технічного університету
(протокол №6 від 30 січня 2019 р.)*

Рецензенти:

Куракін О. М. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри
Донецького юридичного інституту МВС України;

Азарков О. А. – доктор політичних наук, професор, декан факультету
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;

Цокур Є. Г. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри
Запорізького національного університету.

Кириченко В. М., Кириченко Ю. В., Соколенко Ю. М.

П 49 Політико-правова система України: підручник / за загальною редакцією
В. М. Кириченка. Київ: «Центр учбової літератури», 2019. 304 с.

ISBN 978-617-673-842-8

Підручник, з урахуванням сучасних методологічних підходів, новітніх досягнень політичної і юридичної наук, міжнародно-правових актів і чинного законодавства України, висвітлює найважливіші теоретичні положення сутності й особливостей політичних і правових явищ, суспільно-правових процесів, що відбуваються в Україні та заходів щодо їх вирішення.

Розглянуто основні інститути політико-правової системи України: держава та її органи, місцеве самоврядування, громадянське суспільство, політичні партії і громадські організації та їх взаємозв'язок і взаємозалежність. Особлива увага приділена характеристиці конституційного закріпленні прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні.

У підручнику розміщено термінологічний словник і матеріали та методичні рекомендації, які полегшують сприймання навчальної дисципліни «Політико-правова система України»

Для здобувачів і науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти та всіх, хто прагне глибше зрозуміти проблеми громадянського суспільства, демократичного розвитку та побудови правової Української держави.

УДК 32(477)(075.8)+ 34(477)(075.8)

ISBN 978-617-673-842-8

© Кириченко В. М., Кириченко Ю. В., Соколенко Ю. М., 2019.

© Видавництво «Центр учбової літератури», 2019.

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Теорія політичних і правових систем	8
§ 1. Поняття та структура політичної системи	8
§ 2. Поняття та структура правової системи	18
§ 3. Функції і типологія політичної і правової систем	21
§ 4. Політико-правова система сучасної України	28
Розділ 2. Держава як основний інститут політико-правової системи України	33
§ 1. Основні теорії походження держави	33
§ 2. Поняття, ознаки та функції держави	38
§ 3. Генеза, поняття, ознаки та принципи правової держави	47
§ 4. Система органів державної влади в Україні та принцип їх поділу	60
§ 5. Законодавча влада в Україні	64
§ 6. Президент України – глава Української держави	73
§ 7. Виконавча влада в Україні	77
§ 8. Судова влада в Україні	81
Розділ 3. Місцеве самоврядування як елемент політико-правової системи України	92
§ 1. Поняття та принципи місцевого самоврядування	92
§ 2. Система місцевого самоврядування в Україні	96
§ 3. Матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування України	104
§ 4. Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні та його гарантії	108
Розділ 4. Громадянське суспільство як основа політико-правової системи України	115
§ 1. Історична еволюція концепцій громадянського суспільства	115

§ 2. Поняття, принципи, структура та функції громадянського суспільства	121
§ 3. Взаємовідносини між громадянським суспільством і державою	128
Розділ 5. Політичні партії та громадські організації як елемент політико-правової системи України	135
§ 1. Поняття, сутність та функції політичних партій.	135
§ 2. Класифікація політичних партій.	143
§ 3. Поняття, сутність та функції громадських організацій.	146
§ 4. Класифікація громадських організацій	155
Розділ 6. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні	160
§ 1. Загальна характеристика прав людини	160
§ 2. Класифікація прав людини	166
§ 3. Громадянські права і свободи людини і громадянина в Україні.	171
§ 4. Політичні права і свободи людини і громадянина в Україні.	195
§ 5. Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні.	204
§ 6. Соціальні права і свободи людини і громадянина в Україні.	210
§ 7. Культурні права і свободи людини і громадянина в Україні.	225
§ 8. Обов'язки людини і громадянина в Україні	231
Термінологічний словник.	246
Список використаних і рекомендованих джерел	276
Додатки.	282

ВСТУП

Вирішення найактуальніших суспільних проблем, що останнім часом виникають у процесі формування громадянського суспільства і побудови демократичної, соціальної, правової держави в Україні та її інтеграція в світове і європейське співтовариство, неможливе без належної гуманітарної підготовки здобувачів вищої освіти за освітнім ступенем бакалавр усіх спеціальностей. У зв'язку з тим, що на сьогодні в освітньому процесі закладів вищої освіти жодна гуманітарна дисципліна (насамперед «Політологія», «Правознавство», «Соціологія») не є обов'язковою для вивчення здобувачами вищої освіти, в Запорізькому національному технічному університеті запроваджено викладання обов'язкової навчальної дисципліни «Політико-правова система України». При цьому, розглядаючи політичну і правову системи, які належать до двох систем, запропоновано вживати термін «політико-правова система України», оскільки між процесами політичного і правового розвитку Української держави існують змістовні зв'язки різних сфер суспільних відносин, які у своїй сукупності зумовлюють розвиток не лише держави, а й суспільства в цілому. Тим самим відбувається соціалізація держави і політизація суспільства.

Опанування цієї дисципліною зумовлено необхідністю підготовки здобувачів вищої освіти до сприйняття особливої ролі всіх органів публічної влади в житті кожної окремої людини та її взаємовідносини з громадянським суспільством і державою, а також зміною засадничих підходів у системі взаємовідносин «людина – суспільство – держава». За цих умов набуття систематизованих наукових знань і об'єктивної інформації про розуміння закономірностей виникнення та розвиток політичної організації суспільства; теоретичні характеристики політичних і правових явищ, суспільно-правові процеси; функціонування основних інститутів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, політичних партій і громадських організацій; формування високого рівня політичної і правової свідомості та політичної і правової культури, поваги до прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, а також правильно тлумачити і

застосовувати на практиці і в повсякденному житті положення норм Конституції та законів України, здатність застосовувати специфічну фахову термінологію та аналізувати політико-правові документи; вміння орієнтуватися в сучасних суспільно-політичних відносинах, аргументовано відстоювати власну громадянську позицію та бути активним учасником їх здійснення – неодмінна передумова майбутньої професійної діяльності будь-якого фахівця. Тобто, без фундаментальної загальнотеоретичної підготовки, без знань навчальної дисципліни «Політико-правова система України», яка побудована на базових положеннях політичної та юридичної наук, випускник закладу вищої освіти не може вважатися освітченою людиною.

Викладання матеріалу в підручнику здійснено відповідно до освітньої програми з навчальної дисципліни «Політико-правова система України» та з урахуванням положень Болонської декларації за модульним принципом, критеріїв і засобів оцінювання результатів засвоєних знань та набутих умінь здобувачів вищої освіти.

Метою викладання навчальної дисципліни є формування у здобувачів вищої освіти цілісної та логічно-послідовної системи наукових знань у сфері прав людини, про національну політико-правову систему та її основні інститути, розкриття теоретичних положень про сутність і зміст політичних і правових явищ, суспільних процесів, що відбуваються в Україні та сучасних підходів щодо їх вирішення, виховання у них високого рівня політичної і правової свідомості і культури та розширення світоглядних уявлень.

Навчальна дисципліна, як міждисциплінарна галузь знань викладена у такій послідовності: теорія політичних і правових систем; держава як основний інститут політико-правової системи України; місцеве самоврядування як елемент політико-правової системи України; громадянське суспільство як основа політико-правової системи України; політичні партії та громадянські організації як елемент політико-правової системи України; конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні.

Підґрунтям для підготовки цього підручника стали положення норм міжнародно-правових актів з прав людини, Конституції та законів України, а також наукові праці, підручники та навчальні посібники багатьох вітчизняних учених у галузі політичної та юридичної наук.

Для полегшення процесу сприйняття та глибшого засвоєння навчального матеріалу автори намагалися в стислій та доступній формі не тільки викласти основні теоретичні положення цієї дисципліни, а й виділити в тексті підручника найважливіші поняття і терміни політичної та юридичної наук, ознаки, принципи, функції того чи іншого державно-правового явища тощо. Окрім того, для засвоєння понятійно-категорійного апарата навчальної дисципліни в структурі підручника надано термінологічний словник, а для організації самостійної роботи здобувачів вищої освіти у додатках надані методичні рекомендації.

Автори сподіваються, що підручник не лише надасть можливість правильно орієнтуватися в сучасній політико-правовій системі України, а й сприятиме формуванню політичної та правової культури, підвищенню свідомості кожної людини та її розуміння свого місця в суспільно-політичному житті держави, а також допоможе їй зайняти активну громадську позицію.

Розділ 1

Теорія політичних і правових систем

§ 1. Поняття та структура політичної системи

Громадянське суспільство є складним і багатоманітним утворенням, найважливішими елементами якого є основні сфери суспільного життя – економічна, правова, духовна, політична. Якщо головною ознакою економічної системи є власність, духовної – формування цінностей та відтворення особистості, адекватної цим цінностям, правової системи – норми як регулятор суспільних відносин, то політичної системи є політична влада.

Перш ніж перейти до визначення поняття «політична система», доцільно з'ясувати, а що взагалі означає термін «система». Цей термін був уведений в науковий обіг австрійським біологом Карлом Людвігом фон Бергаланфі (1901-1972), який в своїй праці «Загальна теорія систем» визначив систему як певну цілісність, що складається із взаємозалежних елементів. Визначення поняття «система» дає змогу уявити суспільство у вигляді його абстрактної, спрощеної моделі чи окремих елементів. Це поняття досить широко використовується для характеристики різноманітних політичних явищ, процесів і видів діяльності.

Система – це сукупність визначених елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, створюючи певну цілісність і єдність.

Але кожна система характеризується не тільки наявністю певних зв'язків і відносин між елементами, що її утворюють, але й нерозривною єдністю з навколишнім середовищем (суспільство в цілому), взаємодіючи з якими система проявляє свою цілісність.

Політична система виникла одночасно з появою держави та поділом суспільства на класи. З метою задоволення їхніх потреб та інтересів поступово виникають й інші політичні інститути: політичні партії, громадські організації та інші об'єднання.

Політичну систему суспільства досліджували протягом багатьох століть, починаючи з Платона (427-327 до н.е.) і Аристотеля (384-322 до н.е.). Але сучасна теорія політичної системи з'явилася лише в 60-х рр.

XX ст. після застосування канадським ученим Девідом Істоном (1917-2014) методу системного аналізу в своїх працях «Політична система», «Структура політичного аналізу», «Системний аналіз політичного життя», «Основи політичного аналізу».

Згідно з Д. Істоном, політична система – це сукупність взаємодій, за допомогою яких у суспільстві авторитарно розподіляються цінності, вироблені всіма його членами і тим самим запобігаються конфлікти між ними. Основним призначенням політичної системи є виконання функції розподілу цінностей в суспільстві і примушення його членів прийняти такий розподіл як обов'язковий. Тобто Д.Істон стверджує, що політичний розподіл цінностей має владну основу і здійснюється шляхом владного рішення, є обов'язковим до виконання і забезпечується примусовою силою держави.

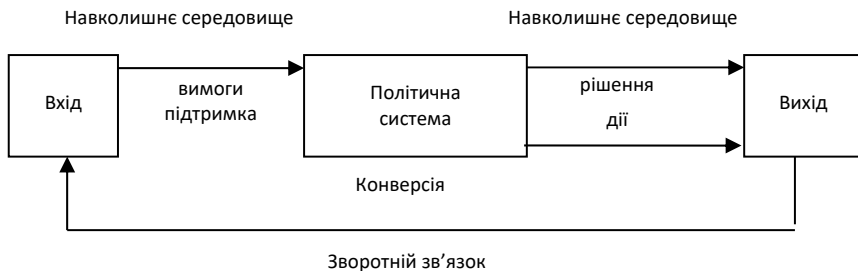
Крім Д. Істона, авторами класичної теорії політичної системи вважаються також американський політолог – Габріель Алмонд (1911-2002) і німецький політолог Карл Вольфган Дойч (1912-1992).

Г. Алмонд у своїх працях «Порівняльні політичні системи» і «Порівняльний політичний аналіз» політичну систему визначає як систему взаємодій, що виконує функції інтеграції і пристосування за допомогою реального або можливого застосування більш чи менш законного фізичного примусу. Політична система, як зазначає вчений, є узаконеною силою, яка підтримує порядок і здійснює перетворення в суспільстві, забезпечуючи його згуртованість і цілісність.

К. Дойч розглядає політичну систему як інформаційну модель, що працює за принципом «вхід» – «вихід». При цьому, вчений виділяє наступні основні фактори, що впливають на ефективність діяльності політичної системи, а саме якість інформації, яка надходить зовні в систему («вхід»), якість механізмів системи, що переробляють інформацію («конверсія»), та якість реакції системи на зовнішні імпульси («вихід»).

Д. Істон, Г. Алмонд і К. Дойч заклали основи різних варіантів концепції політичної системи, кожен із яких досліджує різні сторони політичної системи суспільства, використовує особливий підхід у системному аналізі політики, а також надали поштовх розвитку теорії політичної системи суспільства. Певний внесок у розроблення зазначеної теорії зробили й інші західні політологи, зокрема У. Мітчел, Н. Луман, Г. Пауелл, Д. Трумен.

Вивчаючи взаємодію політичної системи як із навколишнім середовищем, так і в самій системі, необхідно розглянути наступну модель політичної системи, яку запропонував Д. Істон та значно її доповнив Г. Алмонд, і яку схематично можна відобразити наступним чином:

Дана модель, яка функціонує за принципом замкнутої схеми, включає наступні цикли:

1) «Вхід» («введення») – це вплив на політичну систему у формі вимог і підтримки, які надходять із навколишнього середовища.

Вимоги – об'єктивні й суб'єктивні думки та дії індивідів і груп людей з приводу розподілу матеріальних благ і послуг у суспільстві.

Підтримка – це позиція та поведінка суб'єктів і об'єктів політичного життя, які сприяють функціонуванню політичної системи. Підтримка пов'язує населення із політичною системою, яка проявляється в різних формах: дотримання чинного законодавства, сплата податків, участь у політичному житті, повага до органів державної влади тощо.

Функції входу здійснюються недержавними формуваннями – групами людей, політичними партіями, засобами масової інформації тощо;

2) «Конверсія» («перетворення») – це засоби, за допомогою яких вимоги навколишнього середовища, що надійшли до політичної системи та підтримали суб'єктів і об'єктів політики, перетворюються в реальні рішення та дії. Тим самим політична система забезпечує вирішення політичних, економічних, соціальних і культурних проблем суспільства;

3) «Вихід» («висновок») – це виконання прийнятих політичних рішень, які відповідним чином законодавчо оформлені, мають

загальнообов'язковий характер і здійснення дій щодо їх реалізації. Для підтримки стабільності в суспільстві рішення та дії політичної системи на «виході» повинні відповідати вимогам і підтримці навколишнього середовища на «вході».

Функції виходу здійснюються державними органами законодавчої, виконавчої та судової влади;

4) «Зворотній зв'язок» – це вплив дії політичної системи на навколишнє середовище з метою формування на «вході» певних вимог і забезпечення підтримки. Саме на підтримку рівноваги політичної системи спрямовані механізми зворотнього зв'язку. Проте ефективність цього механізму насамперед залежить від того, наскільки влада здатна своєчасно і адекватно реагувати на вимоги навколишнього середовища.

Отже, запропонована модель дозволяє оцінити стан політичної системи, аналізувати умови її стабільності або нестабільності, а також прогнозувати наслідки прийнятих політичних рішень.

Виходячи із зазначеного, можна надати наступне визначення поняттю «політична система».

Політична система – це сукупність державних і недержавних політичних інститутів, які взаємодіючи між собою та навколишнім середовищем, здійснюють політичне керівництво суспільством та управління суспільними справами.

При цьому необхідно зазначити, що політична система конкретного суспільства визначається його класовою природою, соціальним ладом, формою правління, типом держави, характером політичного режиму, політико-ідеологічними та культурними відносинами в суспільстві, політико-правовим статусом держави, історичною та національною традиціями політичного устрою.

Структура політичної системи – це сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність та складається з елементів: 1) політичні інститути; 2) політично-правові норми; 3) політичні відносини; 4) політична культура. Наявність кожної з них необхідна для існування і функціонування політичної системи суспільства та досягнення її цілей.

Відповідно до цих елементів виокремлять і чотири взаємодіючі підсистеми які наділені властивими лише їм структурою, функціями, цінностями, нормами, цілями тощо, а саме:

1) інституціональна підсистема, яка складається з політичних інститутів, до яких належать держава, політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації, органи місцевого самоврядування. Інституціональна підсистема є джерелом усіх найважливіших зв'язків, які виникають у межах політичної системи і тому, вона виступає основоположною як щодо політичної системи суспільства в цілому, так і стосовно її окремих складових.

Провідним інститутом політичної системи суспільства, в якому зосереджується максимально політична влада, її ядром є **держава** та її структурні елементи: парламент, глава держави, органи виконавчої влади, судові органи тощо. Саме держава здійснює управління суспільством, охороняє його економічну, соціальну і культурну сфери, забезпечує політичну організованість суспільства, орієнтуючи його на досягнення визначених цілей та напрямів суспільного розвитку.

Значну роль у політичній системі суспільства відіграють **політичні партії**, які представляють певні соціальні інтереси класу, етнічних груп, усіх верств населення або його окремих груп, а також її лідерів. Вони виступають тією ланкою, яка з'єднує громадянське суспільство з державою та представляють його в політичній системі. Кожна політична партія прагне зайняти таке становище в політичній системі, яке надасть їй можливість визначати політику держави або впливати на неї.

На відміну від політичних партій **громадські організації** не прагнуть до влади, а обмежуються лише впливом на неї в інтересах тих верств населення, яких вони представляють. Одні громадські організації є складовою політичної системи суспільства, вони постійно здійснюють взаємодію з державою і політичними партіями. До них відносяться: професійні й творчі спілки, об'єднання підприємств, молодіжні, жіночі, ветеранські та інші добровільні об'єднання. Інші громадські організації, як правило, не беруть участі в здійсненні політичної влади, але за певних умов вони можуть виступати як групи інтересів і тим самим бути суб'єктами політики. До них відносяться: різноманітні аматорські об'єднання (рибалок, мисливців, філателістів тощо), спортивні та науково-технічні товариства.

Помітне місце в політичному житті суспільства належить **релігійним організаціям і церкві**.

Активним і самостійним елементом політичної системи суспільства виступають **засоби масової інформації** (преса, радіо, телебачення, інтернет-видання тощо), які в демократичних державах фактично відіграють роль «четвертої влади». Вони істотно впливають на діяльність усіх ланок управління, сприяють підготовці та реалізації цілей політики. Необхідно зазначити, що інтереси певних соціальних сил завжди домінують у викладі засобів масової інформації.

Постійною складовою політичної системи суспільства є представницькі та їхні виконавчі органи, які обираються населенням відповідних адміністративно-територіальних одиниць, і які мають назву **органів місцевого самоврядування**. Місцеве самоврядування є безпосередньо органами публічної влади, формою самоорганізації населення у вигляді територіальної громади для вирішення питань місцевого значення;

2) нормативна (регулятивна) підсистема. Її утворює сукупність соціальних норм, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних, у тому числі і політичних відносин.

Розрізняють такі основні види соціальних норм:

а) норми права (правові норми, юридичні норми) – це загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою і спрямовані на регулювання найважливіших суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладення на них юридичних обов'язків. Іншими словами – це правила, що містять дозвіл, обмеження, заборону або визначає, яким чином слід діяти за певних обставин;

б) норми моралі (моральні норми) – це правила поведінки людей, які склалися в суспільстві на підставі їх уявлень про честь, гідність, совість, добро і зло, справедливе й несправедливе, гуманне й негуманне, та забезпечуються їх внутрішніми переконаннями і засобами громадського впливу. Норми моралі незафіксовані документально, а існують як моральні орієнтири в свідомості людей. Найбільший вплив на політичну поведінку громадян справляють норми політичної етики, які торкаються саме політичного спілкування;

в) релігійні норми (норми релігійної моралі) – це правила поведінки віруючих людей, які склалися на вірі в існування Бога, встановлені різними віросповіданнями і містяться в релігійних

джерелах християн, іудеїв, мусульман, буддистів тощо (Біблії, Торі, Корані, Ведах). Ці норми регулюють відносини віруючих у межах церкви або іншої релігійної організації та порядок відправлення ними релігійних культів;

г) корпоративні норми (норми політичних партій, громадських організацій, інших об'єднань громадян) – це правила поведінки, що встановлюють для своїх членів об'єднання громадян, які держава визнає або навіть надає їм обов'язкового характеру. Особливість корпоративних норм полягає в тому, що вони регулюють діяльність, зумовлену завданням певних об'єднань громадян і спрямовані на досягнення певної мети, заради якої ці об'єднання створені. Ці норми знаходять свій вираз і закріплення в правових актах (статути, положення, програми), які видаються відповідними об'єднаннями. Програмні настанови, сформульовані політичною партією, можуть суттєво впливати на політику держави, політичну систему в цілому, особливо тоді, коли політична партія стає правлячою;

д) звичаї та традиції. Звичаї – це неписані правила поведінки людей, соціальних груп, що склалися історично в суспільстві внаслідок багаторазового повторення та використання протягом тривалого часу в аналогічних ситуаціях, які закріпилися в їх свідомості й поведінці, стали внутрішньою потребою їх психічної діяльності. Традиції – це загальні правила поведінки людей, соціальних груп, які закріпилися в суспільній практиці внаслідок багаторазового повторення протягом тривалого часу та передаються із покоління в покоління. Традиції є різновидом звичаїв, вони охоплюють, як правило, відповідний тип поведінки, складаються не з однієї дії, а зі стилю поведінки. Звичаї та традиції відрізняються одна від одного ступенем загальності правила поведінки. Традиції вважаються більш загальними правилами ніж звичаї. Політичні звичаї та традиції хоча і не мають юридичного значення, але вони можуть суттєво впливати на реальні дії політичних інститутів.

Виконання більшості соціальних норм забезпечується недержавними засобами: громадським осудом, санкціями з боку об'єднань громадян, церкви. Держава забезпечує виконання тільки норм права, які відрізняються від інших соціальних норм

взаємозв'язком із державою, напрямами та способами впливу на суспільні відносини;

3) комунікативна підсистема охоплює політичні відносини, тобто ті взаємозв'язки соціальних суб'єктів, які складаються з приводу організації і функціонування влади та у зв'язку з виробленням і здійсненням певного політичного курсу влади або з її приводу. Суб'єктами політичних відносин є громадяни та їхні різноманітні політизовані об'єднання, соціальні спільноти, політичні інститути. Існують міжкласові, внутрікласові, міжнаціональні та міждержавні відносини, які становлять соціальну основу політичної системи суспільства і відображаються у функціонуванні відповідних політизованих об'єднань та їх взаємовідносинах.

Можна виділити деякі різновиди політичних відносин. По-перше, це відносини, які виникають усередині політизованих об'єднань – між державою та її громадянами, між політичними партіями та її членами. По-друге, це відносини, які виникають між різними політичними партіями та політизованими об'єднаннями. По-третє, це відносини між політичними партіями та політизованими об'єднаннями громадян з одного боку, і з державою – з іншого.

Комунікативна підсистема охоплює також інші взаємодії, що складаються між політичною системою та іншими системами насамперед правової, економічної, соціальною, екологічною, соціокультурною тощо;

4) духовно-ідеологічна підсистема відображає ідеологічні, духовні та психологічні характеристики політичної системи суспільства і розкриваються насамперед у політичній свідомості та політичній культурі населення.

Політична свідомість – це одна з форм суспільної свідомості, сукупність політичних ідей, поглядів, уявлень, оцінок, настанов, які відображають усвідомлення окремої людини, соціальних груп чи суспільства в цілому реальних подій політичного життя крізь призму їх інтересів і ціннісних орієнтацій.

Політична свідомість населення, його окремих верств і груп, а також індивідів формується під впливом правових, соціальних, економічних, історичних, національних, культурних, ідеологічних та інших чинників. При цьому політична свідомість обов'язково є атрибутом політичної

дії, її неодмінним елементом, від неї значною мірою залежить характер політичного процесу.

Політична свідомість виконує такі функції: пізнавальну, прогностичну, мобілізуючу, інтегративну, регулятивну, функцію оцінки. Вона має складну структуру. За суб'єктом (носієм) виділяють такі види політичної свідомості: індивідуальна (окремої людини) свідомість; групова (різних соціальних груп населення) свідомість; суспільна (населення країни, окремого регіону, певного етносу) свідомість. Зазначені види політичної свідомості взаємозв'язані, групова і суспільна свідомість складаються із політичної свідомості окремих людей. У той же час індивідуальна політична свідомість формується під впливом групової та суспільної політичної свідомості.

За соціальними функціями політична свідомість може бути консервативною, реформістською, революційною. За ознакою ставлення до влади свідомість може бути демократичною та недемократичною. У гносеологічному плані виділяють такі рівні політичної свідомості: емпіричний, буденний, теоретичний. Крім того, політична свідомість може бути деформованою, «роздвоєною», особливо тоді, коли існує розрив між словом і ділом, свідомістю і поведінкою, коли офіційна пропаганда не відображає реального стану справ. Невід'ємним елементом політичної свідомості є стереотипи. Хоча вони є спрощеним відображенням дійсності, проте необхідні, оскільки дають змогу людині орієнтуватися в політичному житті, відіграють роль певних еталонів при оцінці подій, фактів тощо. Разом з тим політична свідомість не є сумою стереотипів. Зміна стереотипів – досить складний процес. Як правило, вона відбувається шляхом витіснення одних складних типів іншими. Досить інтенсивною є зміна стереотипів у перехідні періоди, коли відбуваються перетворення в соціально-економічній, правовій та політичній сферах.

Однією з форм прояву політичної свідомості є політична культура, яка являє собою особливий різновид загальної культури народу. Формування політичної культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури.

Політична культура – це сукупність політичних знань, поглядів, переконань, духовних цінностей і зразків поведінки окремих

громадян, соціальних верств населення, які стосуються їх взаємодії з політичною владою.

До політичної культури відносять: базисні знання про політику; оцінку політичних явищ, думки про те, як повинна здійснюватися влада; емоційну сторону політичних позицій; визнані в суспільстві зразки й норми політичної поведінки. Виділяють наступні **типи політичної культури**:

1) патріархальний, для якого характерна відсутність інтересу населення до політичного життя. Члени суспільства не очікують жодних змін з боку політичної системи, тим більше не виявляють власної ініціативи, щоб ці зміни мали місце. Аполітичність, замкнутість на місцевій або етнічній солідарності характерні для цього типу політичної культури;

2) підданський, де присутня сильна орієнтація на політичні інститути, поєднана з низькою індивідуальною активністю людей, якими керує побоювання покарання або очікування благ;

3) активістський (партиципаторний), для якого характерна зацікавленість населення в політичній участі і прояв на практиці такої активності.

Зазначені типи на практиці взаємодіють між собою, утворюючи змішані форми з перевагою тих або інших компонентів.

У системі цінностей, орієнтацій, установок, стереотипів, що становлять політичну культуру, головне місце належить елементам, що сприяють формуванню і зберігання політичної системи. Разом з тим, було б неправомірно розглядати політичну культуру тільки як систему поширених у суспільстві цінностей, переконань і символів та обмежувати її лише позитивними настановами щодо існуючої політичної системи. Соціальні групи, що виступають за зміну політичної системи, також мають свої цінності й переконання.

Отже, політична культура відіграє надзвичайно важливу роль у функціонуванні політичної системи та сприяє формуванню ставлення людини до навколишнього середовища, до основних цілей і змісту політики держави, передбачає сприяння єднанню всього населення, створення широкої соціальної бази для підтримки системи влади та політичної системи загалом.

§ 2. Поняття та структура правової системи

Кожна держава світу має свою національну правову систему. Історично склалося так, що в кожній із них діють свої правові звичаї, законодавство, юрисдикційні органи, сформувалися особливості правового менталітету, правової культури, тобто свої (за внутрішнім змістом) правові засоби, що поєднуються загальним поняттям «правова система». Під правовою системою мається на увазі все правове життя держави, розглянуте через призму системності. Правова система – це комплексна, інтегруюча категорія, що відбиває всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність. Її метою є забезпечення виконання державою та її органами поставлених перед суспільством завдань, допомога проведенню державної політики в житті. Поняття «правова система» формується за аналогією з поняттям «політична система», яка безпосередньо взаємодіє з правовою системою, оскільки політична та правова системи належать одночасно до двох систем. Тому, розглядаючи політичну і правову системи, вживається термін «політико-правова система».

Правова система – це сукупність взаємопов’язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених правових засобів, за допомогою яких держава здійснює регулювання суспільних відносин.

Тобто правова система через законодавство забезпечує зв’язок між громадянським суспільством і його політичною системою, сприяє закріпленню інститутів цієї системи в нормативно-правових актах, встановлює правові форми організації, функціонування і зміни державної влади, способи і методи реалізації політичних відносин. У свою чергу, політичні інститути і процеси в своїй сукупності створюють необхідні умови для функціонування правової системи, правотворчої і правореалізаційної діяльності.

В юридичній науці крім поняття «правова система», існують також і інші поняття, такі як «система права» та «система законодавства», які не є тотожними, і тому їх слід розрізняти. Поняття «правова система» ширше ніж поняття «система права» та «система законодавства».

Правова система безпосередньо взаємодіє з політичною системою, суть якої зводиться до таких моментів:

- політичні і правові інститути належать одночасно до двох систем (наприклад, парламент, як орган політичної влади, включає такі елементи правової системи – законодавчий та конституційний процеси й процедуру імпічменту);

- правова система, яка визначає статус і функції політичних інститутів влади, формується здебільшого цими інститутами;

- правова система регулює не тільки політико-владні відносини, а й широкий спектр суспільних відносин; правова система повинна забезпечувати в своїй оптимальній формі рівновагу між політичними і громадськими інститутами, державою і суспільством загалом;

- правова система формується не тільки політико-владними інститутами, а й зазнає впливу історичних правових традицій, суспільних груп і міжнародних організацій;

- правова система, яка найбільш відповідає міжнародним стандартам права, забезпечує ефективне політичне управління адміністративним апаратом, всіма сферами суспільного життя, а також впливає позитивно на моральний прогрес суспільства;

- правова система може служити фактором гальмування суспільного розвитку, джерелом корупції і політичної безвідповідальності, коли вона відображає кон'юнктурні інтереси політичної еліти.

У структурному плані правова система складається з безліч правових явищ насамперед норм і принципів права, за допомогою яких відбувається упорядкування правової системи, а також правовідносин, правосвідомості, правової культури, суб'єктивного права, юридичного обов'язку, юридичної відповідальності тощо.

Основними ознаками правової системи є:

1) формується і функціонує в суспільстві в межах держави;

2) детермінована історичними і географічними факторами розвитку суспільства, відображає національний менталітет, етнокультурний зміст права;

3) являє собою частину (підсистему) соціальної системи;

4) тісно взаємодіє з економічною, політичною, ідеологічною, моральною та іншими соціальними підсистемами; володіє як механізмом перенесення їх вимог на мову юридичних норм, так і зворотним механізмом – переводити нормативно-правові приписи в реальну поведінку особи, групи, суспільства;

- 5) має в межах держави єдність, суверенність;
- 6) володіє власною структурною упорядкованістю – являє собою цілісну систему взаємозалежних, погоджених і тісно взаємодіючих правових засобів;
- 7) є динамічною системою – постійно діє внаслідок відтворення і використання людьми і їх організаціями (у тому числі державою) як суб'єктами права;
- 8) призначена для досягнення суб'єктами права приватних і публічних цілей.

У правовій системі відбуваються складні і різноманітні внутрішні процеси, пов'язані з зовнішніми, які протікають як у системі в цілому, так і в окремих її елементах – підсистемах, до яких відносяться:

1) інституціональна, тобто суб'єктний склад, який включає індивідуальні і колективні суб'єкти права, в тому числі і державу, соціальні спільності та інші суб'єкти права;

2) нормативна (регулятивна), тобто правові норми і принципи, які знайшли своє відображення в нормативно-правових актах, правових прецедентах, нормативно-правових договорах, правових звичаях;

3) ідеологічна (доктринальна), тобто сукупність уявлень про правові норми і принципи, що характеризують ступінь усвідомленості суб'єктів права щодо правомірної поведінки та праворозуміння, а також сукупність правових ідей, концепцій, правосвідомості та правової культури;

4) функціональна (соціологічна), тобто сукупність причинно-наслідкових зв'язків між суб'єктами права, що виникають у процесі їх юридичної діяльності: правореалізація, правозастосування, правовідносини, правомірна поведінка, юридична практика, через які відбуваються дія норм права в соціальному середовищі, а також визначається режим функціонування правової системи як частини соціальної системи;

5) комунікативна, тобто закономірності взаємовідносин між взаємодіючими і взаємозумовленими підсистемами.

Правова система служить комплексною характеристикою юридичної сфери життя конкретного суспільства. Неодмінною складовою правової системи суспільства є правотворчі, правозастосовні, правоохоронні та судові органи. Правова система

призначена встановлювати соціальні зв'язки між суб'єктами права; дотримуватися балансу інтересів різних соціальних груп, прошарків, класів суспільства; забезпечувати їх соціальну взаємодію через безконфліктні правовідносини і правомірну поведінку.

Також правова система покликана забезпечити стабільність і динаміку розвитку політичної системи, політичного устрою, що дістає конституційне закріплення механізму дії політичної системи, реалізацію і захист прав і свобод людини і громадянина, оптимальну єдність політичної і правової культури суспільства та його членів.

При цьому варто наголосити, що сучасна правова система України повинна базуватися не на традиційних засадах юридичного позитивізму, який тлумачить право винятково як продукт вольових дій та рішень вищих суб'єктів державної влади, а на праворозумінні як мірі свободи рівних суб'єктів, на принципі верховенства права.

§ 3. Функції і типологія політичної і правової систем

Життєдіяльність політичної і правової систем проявляється в процесі виконання ними певними методами і засобами своїх функцій (основних напрямів діяльності), які в своїй сукупності визначають структуру, інститути та процес дії системи. Функції політичної і правової систем не зводяться до простої суми функцій її складових. Держава, політичні партії та інші інститути здійснюють притаманні їм функції, які можуть диференціюватися і деталізуватися в діяльності політичних і правових підсистем та їхніх елементів. Усі функції політичної і правової систем тісно взаємопов'язані між собою і певною мірою накладаються одна на одну.

Існують різні наукові погляди щодо кількості та змісту функцій політичної і правової систем. Так, основними **функціями політичної системи** є:

- 1) вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства;
- 2) організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм його життєдіяльності, а також узгодження роботи та координація окремих елементів суспільства;

3) легітимація, тобто діяльність, яка спрямована на узаконення політичної системи, приведення реального політичного життя у відповідність до офіційних політичних і правових норм;

4) артикуляція інтересів, тобто пред'явлення вимог до осіб, які визначають політику та здійснюють державну владу;

5) політична соціалізація, тобто придбання політичних знань та залучення людини до політичних цінностей;

6) агрегація інтересів, тобто систематизація та узгодженість інтересів і потреб різних соціальних груп населення;

7) стабілізація, тобто забезпечення цілісності та стабільності розвитку суспільної системи загалом;

8) політична комунікація, тобто передача інформації та переконань як усередині влади, так і між владою і суспільством.

Найважливіше місце в політико-правовій системі займає право, яке завдяки своїм властивостям і регулятивним якостям сприяє правильному поєднанню інтересів людини, держави і суспільства в цілому. Тому, розкриваючи зміст будь-якої **функції права**, необхідно постійно мати на увазі, що вони:

1) характеризують основні напрями впливу права на суспільні відносини;

2) тісно взаємодіють з функціями держави, оскільки право невід'ємне від держави і не може впливати на суспільні відносини всупереч функціям держави;

3) відображають найбільш істотні, головні риси права і спрямовані на вирішення конкретних завдань правового регулювання, що стоять перед суспільством і державою на конкретному етапі їх розвитку;

4) реалізуються шляхом встановлення міри дозволеної чи забороненої поведінки, закріплення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права;

5) розкривають безпосередній зв'язок між сутністю права та реальними суспільними відносинами, на які впливає право.

У реальному житті функції правової системи не існують ізольовано одна від одної, вони тісно взаємопов'язані, тобто складають багаторівневу систему. Функції правової системи в умовах демократичної, соціальної, правової держави зазнають впливу соціально-економічних, політико-моральних, етнонаціональних,

геополітичних і інших факторів. Саме у функціях правової системи реалізуються потреби суспільного розвитку, яким надається нормативне вираження в правових нормах.

Функція права — це основні напрями впливу права на суспільні відносини, що відображають його сутність і соціальне призначення в суспільстві, а також способи організації суспільних відносин.

Функції права поділяють на загальносоціальні та спеціально-юридичні.

Загальносоціальні функції права – це напрями взаємодії права та інших соціальних явищ як єдності форми та змісту.

До загальносоціальних функцій права належать:

1) гуманістична – право охороняє та захищає права людства, народу, людини;

2) організаційно-управлінська – право забезпечує можливості окремих суб'єктів щодо вирішення певних економічних і соціальних проблем;

3) виховна – право сприяє становленню людини, як правослухняного члена громадянського суспільства, виховує в неї зразки правомірної поведінки;

4) інформаційна (комунікаційна) – право інформує людину про волю законодавця;

5) оціночно-орієнтаційна – поведінка людей оцінюється з точки зору чинного законодавства держави, вказує на безконфліктні, соціально-допустимі шляхи і засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки;

6) гносеологічна (пізнавальна) – право само виступає як джерело знань.

Спеціально-юридичні функції права – це напрями суто правового впливу на суспільні відносини.

До спеціально-юридичних функцій права належать:

1) регулятивна – спрямована на врегулювання суспільних відносин шляхом закріплення бажаної поведінки суб'єктів у тих чи інших галузях права;

2) охоронна – спрямована на захист відповідної системи суспільних відносин шляхом усунення соціально шкідливих і небезпечних діянь людей та їх об'єднань, відновлення порушених прав суб'єктів.

Регулятивна і охоронна функції тісно пов'язані між собою. Охоронна функція права покликала забезпечити нормальну дію регулятивної функції.

Функції політико-правової системи з урахуванням особливостей політичного простору й часу, конкретно-історичної ситуації та умов, досягнутого рівня розвитку економіки держави, політичної і правової культури населення та політичної стабільності в суспільстві постійно змінюються, виникають нові та трансформуються ті, що вже існували.

Кожна політико-правова система в різних історичних і національно-державних умовах, у кожній конкретній державі має свої певні особливості, форми і типи. З метою виокремлення різних груп систем, з'ясування спільного і відмінного між ними, закономірностей переходу від одних типів політичних чи правових систем до інших існує типологія (класифікація) політико-правових систем.

Перші спроби типології політичних систем у вигляді розрізнення форм державного правління започаткував ще давньогрецький філософ Платон, який вирізняв монархію, аристократію, тимократію, олігархію, демократію і тиранію. При цьому мислитель вважав кожную наступну із цих форм гіршою за попередні. Розширив класифікацію форм державного правління учень Платона Аристотель, який залежно від кількості правителів у державі та мети, яку вони переслідували, запропонував шестичленну систему. При цьому Аристотель виокремив три правильні форми правління – монархію, аристократію, політію, тобто коли правління здійснюється на благо всього населення на основі закону і три неправильні форми – тиранію, олігархію, демократію (охлократію), тобто коли правління здійснюється на благо правлячих груп не на основі закону, а на основі волі.

Значно пізніше, німецький філософ Карл Маркс (1818–1883), спираючись на класові пріоритети та на соціально-економічні структури суспільства, виокремив політичні системи рабовласницького, феодального, буржуазного (капіталістичного) і соціалістичного (комуністичного) суспільства. При цьому основним критерієм класифікації політичних систем виступає суспільно-економічна формація, а в її межах – економічний спосіб виробництва, який є домінуючим у конкретному суспільстві.

За типом легітимного політичного панування, німецький філософ Макс Вебер (1864–1920) виокремив такі політичні системи: традиційні,

харизматичні та раціонально-легальні. У політичних системах традиційного типу легітимність влади ґрунтується на стійкому переконанні в непорушності традицій і необхідності підкорення правителям, які здійснюють владу згідно з традиціями. У системах із харизматичним типом політичного панування основою легітимності влади є віра у виняткові особисті риси правителів, що об'єднуються поняттям «харизма». За раціонально-легального типу легітимності влади в політичній системі ґрунтується на переконанні населення країни в тому, що правління здійснюється на законних підставах і в найкращий спосіб.

За характером політичних цінностей, що становить основу правління, французький політолог Жан Блондель (1929) вирізняв п'ять типів політичних систем: ліберальні демократії; традиційні (збереження наявних соціальних відносин); радикально-авторитарні (комуністичні); авторитарно-консервативні; популістські (властиві державам третього світу).

Але варто наголосити, що в сучасній політико-правовій науці утвердилась типологія, запропонована Г. Алмондом, який залежно від особливостей політичної культури і характеру взаємодії різних політичних інститутів виокремив чотири **типи політичних систем**:

1) англо-американський тип, який діє у Великобританії, США, Канаді, Австралії та багатьох інших англomовних державах. Його характерними рисами є: прагматизм, раціоналізм, а основними цінностями – свобода особистості, безпека та добробут для всіх членів суспільства. Для цього типу характерна однорідність політичної культури, яка полягає в тому, що більшість членів суспільства поділяють основні цілі і зміст політики держави, висока стабільність і ефективність, оптимально реалізується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, чітко визначено їх функції. Багатоманітність соціальних інтересів представлена в політичній системі незалежними політичними партіями, громадськими організаціями, засобами масової інформації, які функціонують на демократичних засадах. У результаті цього державна влада ніколи не може вважати себе єдиним суверенним носієм легітимного впливу на суспільні відносини;

2) доіндустріальний (або частково індустріальний) тип, який існує в багатьох державах Азії, Африки і Латинської Америки. Цей тип

характеризується змішаною політичною культурою, тобто поєднанням різноманітних і нерідко несумісних елементів – західних і східних, традиційних і сучасних цінностей, племенних, національних, расових, релігійних особливостей. Відсутність чіткого поділу владних повноважень призводить до того, що законодавчі функції виконують управлінські структури або армія. У свою чергу законодавчі органи намагаються виконувати невластиві їм функції. Цьому типу властива узурпація влади, панування однієї якоїсь політичної партії, а також обмеження участі населення в політичному житті держави. При цьому широко застосовується насильство. Труднощі комунікації і координації, різко відмінні політичні орієнтації, слабка диверсифікація ролей всіх ланок політичної системи зумовлюють її політичну нестабільність – «непередбачуваність та вибухонебезпечність»;

3) тоталітарний тип вирізняється надзвичайною централізацією влади, високим ступенем насильства і заідеологізованістю. Цей тип був притаманний фашистській Італії, нацистській Німеччині, франкістській Іспанії, а також до початку 90-х рр. XX ст. державам Східної і Центральної Європи. Він характеризується зосередженням державної влади в руках правлячої верхівки або однієї особи, здійсненням диктатури однієї політичної партії та забороною діяльності опозиційних партій і громадських організацій, відсутністю реальних прав і свобод громадян, принципу поділу влади, наявністю всеохоплюючого контролю з боку держави над усіма сферами суспільного та особистого життя, нав'язуванням єдиної офіційної державної ідеології, відсутністю вільного волевиявлення та врахуванням інтересів усіх груп і верств населення.

4) континентально-європейський тип, який притаманний державам Західної Європи насамперед Італії, Німеччині, Франції. Цей тип характеризується фрагментарністю політичних культур, тобто співіснуванням і взаємодією трьох різних політичних субкультур із модернізованими інститутами; багатопартійністю, коли політичні партії виступають не лише з різних, а й із протилежних ідеологічних позицій, які знаходять підтримку в суспільстві. Політичні партії мають значний вплив у суспільстві. Все це зумовлює політичну нестабільність у суспільстві, яка може призводити до суттєвих змін політичної системи (наприклад, у 20-30-ті рр. XX ст. в Італії і Німеччині відбулися зміни політичних систем).

Таким чином, запропонована Г. Алмондом класифікація політичних систем дає змогу, на його думку, описати майже всі наявні в нинішньому світі політичні системи.

Основними типами правових систем є:

1) романо-германський тип, який діє в державах континентальної Європи, в межах яких виділяють дві правові групи:

1.1 романська, яка побудована на принципах національної правової системи Франції. До цієї групи входять також Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Італія, Португалія і Іспанія;

1.2 германська, яка побудована на принципах національної правової системи Німеччини. До цієї групи входять також Австрія, Швейцарія та ін.;

2) англо-американський тип, який діє у Великобританії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та в інших колишніх колоніях Британської імперії, в межах яких виділяють дві правові групи:

2.1 англійське загальне право (Великобританія, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.);

2.2 американське право (США);

3) змішаний тип, який виник на стику романо-германського та англо-американського типів правових систем, в межах яких виділяють дві правові групи:

3.1 скандинавська (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія);

3.2 латиноамериканська (Аргентина, Парагвай, Уругвай, Чилі та ін.);

4) релігійний тип, який об'єднує мусульманське право, індуїстське право, іудейське (єврейське) право;

5) традиційний тип, який об'єднує далекосхідну (традиційно-ідеологічну) групу (Китай, Японія) та африканську (звичайно-правову) групу (держави Африки).

Існує ще один тип правової системи – **соціалістичний тип**, який хоча в цілому і пішов в історію, але і сьогодні є ряд держав (Куба, В'єтнам, КНДР), що зберегли ознаки соціалістичного типу.

Зазначені типи правових систем, незважаючи на відмінності в історичному розвитку, доктринальних поглядах і стилі практики, дуже часто вирішують ті ж самі проблеми, аж до окремих дрібниць, – однаково.

Виходячи з наданої класифікації України можна віднести до східноєвропейської групи романо-германського типу правової системи.

Водночас слід зазначити, що всі наведені типології є умовними, тому що існують і інші типології політичних і правових систем. Але в світі практично не існує «чистого» типу політичних і правових систем, оскільки всі вони є насамперед результатом свідомої діяльності людей, які живуть у певний час і в певному місці. Крім того, політична і правова системи є своєрідним утворенням, особливості яких визначаються історичними, економічними, культурними та іншими чинниками.

§ 4. Політико-правова система сучасної України

Будь-яка політико-правова система тісно пов'язана із навколишнім середовищем, в якому вона функціонує і розвивається, що зумовлює способи реалізації влади, сукупність прийомів, засобів і методів її здійснення. Сучасна політико-правова система України має перехідний характер тобто здійснює складний і довготривалий перехід від авторитарно-тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і правової держави. Таким чином, Україна перебуває на етапі трансформації своєї політико-правової системи, основними напрямками перетворень яких є: 1) перехід від ідеологічного фетишизму до політичного плюралізму; 2) перехід від адміністративно-командної економіки до ринкової економіки і нових форм господарювання та багатоманітних форм власності; 3) розширення політичних та економічних прав і свобод людини і громадянина; 4) перетворення народу з пасивного об'єкта політики на вищий її суб'єкт.

При цьому перехідний процес характеризується як відмовою від старих форм організацій політичної і державної влади, так і створенням нових інститутів, а ефективність самого процесу завжди залежить не лише від правильності обраних на початку цілей, а й від того, наскільки послідовно вони втілюються у реформуванні політико-правової системи.

За роки своєї незалежності Українська держава пройшла складний конституційний процес – від Декларації про Державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), укладення Конституційного договору між Президентом України і Верховною Радою України (8 червня 1995 р.) до прийняття 28 червня 1996 року Конституції України – та обрала

демократичний тип суспільно-політичного устрою. Тим самим Україна завершила початковий етап перехідного періоду – проголошення незалежності, набуття атрибутів державності – і перейшла до етапу розвитку демократичних процесів у політичній, правовій та економічній сферах, досягнення високих стандартів у соціальному розвитку.

Україна стала рівноправною учасницею багатьох міжнародних організацій і об'єднань, у тому числі і Ради Європи; нею укладено угоди про співробітництво з провідними міжнародними союзами (ЄС і НАТО); послідовно здійснюється перехід від командної економіки до ринкових відносин у сфері господарської діяльності тощо.

В Україні конституційно закріплено основні принципи демократичної організації політичного життя суспільства – народного суверенітету, представництва, поділу державної влади, багатопартійності та ідеологічної багатоманітності.

Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Йдеться про те, що легітимність влади виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і через вибори контролює їх.

Державна влада в Україні згідно ст. 6 Конституції здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

Єдиним загальнонаціональним, представницьким, колегіальним органом законодавчої влади в Україні є однопалатний парламент – Верховна Рада України.

Після проголошення незалежності України було запроваджено в державі посаду Президента, який згідно Конституції виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України; додержання Конституції України; прав і свобод людини і громадянина; представляє державу в міжнародних відносинах; здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави; є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає всеукраїнський референдум; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; припиняє повноваження парламенту; очолює Раду національної безпеки і оборони України тощо. Президент України виконує інтегруючу функцію, тобто забезпечує баланс і взаємодію між органами державної влади.

В Україні склалася єдина система органів виконавчої влади, яку очолює Кабінет Міністрів України, вищий колегіальний орган виконавчої влади. Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють місцеві державні адміністрації, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Одним із найважливіших елементів децентралізації державної влади на рівні територіальних громад є органи місцевого самоврядування, сутність яких виявляється в самостійному вирішенні жителями територіальної громади питань місцевого значення в межах Конституції та законів України. Функції місцевого самоврядування аналогічні функціям органів державної влади, вони є надзвичайно динамічними і час від часу деякі з них зникають, а відповідно до вимог часу виникають нові.

Особливим видом державної діяльності є правосуддя. Система судової влади є самостійною гілкою влади і діє незалежно від законодавчої та виконавчої влади.

За роки незалежності в Україні створено численні політичні партії та громадські організації, впроваджено демократичну виборчу систему, яка постійно вдосконалюється.

Тобто Україна поступово набуває контурів сучасної, повноцінної, цивілізованої держави. Проте становлення її політико-правової системи та інститутів громадянського суспільства відбувається складно, суперечливо, на тлі перманентних криз у політичній, економічній, соціальній і духовній сферах, що пояснюється слабкістю державної влади та нездатність її органів реалізувати свої функції.

Діяльність сформованих державних інститутів поки що повільно наповнюються відповідним демократичним змістом. Потребує подальшої збалансованості в роботі вищих органів держави. Не спрацьовує визначений Конституцією України механізм стримування і противаг у діяльності владних структур, які діють неефективно, втратили довіру переважної більшості українських громадян. Не вдається запровадити верховенство закону в усі сфери громадянського життя суспільства. Політична еліта, яка знаходиться у владі, часто буває не здатною вирішувати загальнодержавні проблеми. Політичні партії та громадські організації здебільшого не є виразниками інтересів широких верств населення, а обслуговують вузьку групові та

персональні інтереси. Засоби масової інформації виступають не стільки посередниками у відносинах між громадянським суспільством і державою, скільки використовуються для маніпулювання масовою свідомістю в інтересах їх власників і певних політичних сил. Не припиняються в державі політичні скандали, що компрометують не тільки вищих посадових осіб, а й Україну в цілому.

Особливо слід наголосити на те, що Україна під час вибору політичної системи (парламентська чи президентська республіка) обрала парламентсько-президентську республіку. При цьому, на думку авторів монографії «Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави», на жаль, замість того, аби нейтралізувати недоліки однієї форми держави чеснотами іншої, в Україні було фактично синтезовано негативи як однієї, так і іншої форми: недієздатний парламент, який може консолідуватись лише коли йдеться про його власну долю у відносинах з виконавчою владою, та виконавча влада, яка витрачає всі свої сили та політико-організаційні ресурси не на політичне та економічне реформування, а на пошук порозуміння із законодавчою владою. До того ж не можна забувати про Президента України, який також не виступає ані гарантом стабільності, ані генератором ідеї консолідації різних політичних сил. Крім того, превалювання конфронтаційних настроїв призводить у правовій сфері до виникнення унікальної ситуації: війни нормотворчих компетенцій законодавчої та виконавчої влад, а також Президента України, що протистоїть обом цим гілкам державної влади.

Таким чином, саме шляхом вирішення цих проблем і повинна розвиватись політико-правова система України, яку можна віднести до перехідного типу від авторитарно-тоталітарної системи до демократичної.

Завдання та питання для самостійної перевірки знань

1. Розкрити зміст поняття «політична система».
2. У чому різниця теорії політичної системи Д. Істона, Г. Алмонда і К. Дойга?
3. Охарактеризуйте модель політичної системи, яку запропонував Д. Істон.

4. Охарактеризуйте структуру політичної системи України.
5. Розкрити зміст сутності політичної свідомості та політичної культури.
6. Розкрити зміст поняття «правова система».
7. Назвіть ознаки правової системи.
8. Назвіть підсистеми правової системи.
9. Назвіть основні функції політичної системи.
10. Назвіть основні функції правової системи.
11. Охарактеризуйте типи політичних систем.
12. Охарактеризуйте типи правових систем.
13. Визначте тип правової системи сучасної України.
14. Як Ви розумієте ствердження про те, що Україна перебуває на етапі трансформації своєї політико-правової системи?
15. До якого типу політико-правової системи належить сучасна Україна?

Теми рефератів для презентації на семінарському занятті

1. Поняття та сутність політичної системи.
2. Розвиток теорії політичної системи Д. Істоном, Г. Алмондом і К. Дойгом.
3. Модель політичної системи Д. Істона.
4. Структура політичної системи.
5. Поняття та сутність політичної свідомості.
6. Поняття та сутність політичної культури.
7. Поняття та ознаки правової системи.
8. Підсистеми правової системи.
9. Взаємодія політичної і правової систем.
10. Функції політичної системи.
11. Функції правової системи.
12. Типи політичної системи.
13. Типи правової системи.
14. Політико-правова система сучасної України.

Розділ 2

Держава як основний інститут політико-правової системи України

§ 1. Основні теорії походження держави

Держава є основним політичним інститутом суспільства, найважливішим елементом його політичної системи. При цьому постає питання: чому держава є основним інститутом політичної системи суспільства, а не, наприклад, церква, політичні партії чи громадські організації? Це пояснюється низкою причин. Суспільство делегує державі основні владні функції та повноваження. Держава зосередила в своїх руках головні важелі впливу на суспільство, вона має всю повноту влади на певній території. Державі належить виключне право на видання законів і інших нормативно-правових актів, які обов'язкові до виконання всіма громадянами та іншими суб'єктами на її території, чого не мають права робити будь-який інший політичний інститут суспільства. Тільки державі надається право на легальне застосування сили, в тому числі і право на фізичний примус.

Перші держави виникли на певній стадії розвитку людства, наприкінці IV- на початку III тисячоліття до н.е., а поява перших наукових знань про державу пов'язується з історією античної Греції і Рима. Упродовж століть погляди мислителів на державу змінювалися історично. Прагнення зрозуміти природу держави, усвідомити її місце та значення в житті людини і суспільства змушувало дослідників з'ясувати причини та умови виникнення цього інституту. Питання про історичне походження держави нині є дискусійним, проте в суспільній науці існують різноманітні концепції, які по-різному пояснюють її походження. Такий плюралізм думок обумовлений багатьма причинами:

- по-перше, засновники теорій походження держави, жили в різні історичні періоди і використовували різну суму знань, накопичених людством;

- по-друге, обґрунтовуючи процес виникнення держави, вчені в своїх працях використовували матеріали, як правило, регіонів свого проживання, ігноруючи при цьому інші дані;

- по-третє, захоплюючись досягненнями інших наук, учені часто застосовували отримані результати в суспільних науках, що призводило до однобоких поглядів на процес походження держави;

- по-четверте, погляди авторів теорій походження держави в значній мірі залежали від філософських ідей та ідеологічно домінуючих замовлень у суспільстві того часу класів або груп населення.

Незважаючи на те, що в світі нараховується близько 3500 етносів і націй, але існує всього 197 держав, із них 193 є членами Організації Об'єднаних Націй (ООН), які різняться своєю історією, соціально-політичною організацією, чисельністю і складом населення, рівнем економічного, соціального та культурного розвитку, і тому всі вони без винятку відіграють вирішальну роль у житті народів, які їх утворили, і людського співтовариства загалом.

Основними теоріями, що пояснюють виникнення держави вважають такі:

1) теологічна (релігійна) теорія, одна з найдавніших теорій, яка пояснює походження держави результатом божого творіння, відстоює її недоторканність, залежить від релігійних догм, закликає всіх людей підкорятися державній владі. Ця теорія висувала ідеї непорушності й вічності держави та її залежності від божої волі, яка знаходить свій вираз через релігійні організації, обґрунтовувала панування духовної влади над світською, церкви над державою, що зумовлює соціально-економічну та правову нерівність людей, з якою слід погоджуватися задля реалізації загального блага. Особливого поширення ця теорія набула в епоху середньовіччя для теоретичного обґрунтування необмеженої влади монарха, виправдання того, що будь-яке посягання на державу приречене на невдачу, оскільки влада дана правителю Богом і покликана захищати загальні блага всіх.

Представниками теологічної теорії були римський богослов Аврелій Августин (354-430) і католицький теолог Тома Аквінський (1225-1274). Є й сучасні послідовники цієї теорії (Марітен, Мерсьє та інші), які вважають державну владу вічною і непорушною. Існує навіть політичний напрям – клерикалізм, який прагне до посилення впливу церкви на державу та всі сфери суспільного життя.

Позитивною рисою цієї теорії є ідея авторитету державної влади, яка здатна забезпечити злагоду і порядок у суспільстві, а недоліком –

заперечення активності людини, визнання соціально – економічної і правової нерівності;

2) патріархальна теорія трактує походження держави як результат історичного розвитку і розростання патріархальної сім'ї. Основоположником цієї теорії був Аристотель, пізніше продовжили розвиток її положень Р. Філмер, М. Михайловський, М. Покровський.

Аристотель вважав, що держава походить від сім'ї, котра шляхом розвитку переходить у рід, від роду – до племені, до об'єднання племен і до виникнення народності – союзу племен. Державна влада поступово виростає від влади батька сім'ї до влади старійшин, вождя. Абсолютна влада монарха є продовженням батьківської влади. Проте на думку англійського філософа Джона Локка (1632-1704), якщо держава походить від сім'ї, то монарх має бути стільки, скільки й батьків. Сучасні науковці цю теорію не поділяють і вважають, що держава і сім'я виникли майже одночасно, а результатом розвитку держави стає втрата родинних зв'язків. Разом з тим вони визнають роль сім'ї в стабільності держави;

3) договірна (природно-правова) теорія набула поширення в XVII-XVIII ст.ст. та була сформована і обґрунтована в працях Г. Гроція, Б. Спінози, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, О. Радищева та інших мислителів. Прихильники цієї теорії вважали, що заради миру і благополуччя відбулось об'єднання людей в державу на підставі суспільного договору між ними, які до цього перебували у "природному стані". Прихильники цієї теорії розглядали державу як продукт людської діяльності, зумовлену прагненням людей до виживання. Домовившись про створення держави, люди передавали частину своїх природних прав і свобод державній владі, натомість отримуючи обов'язок підкорятись їй, а держава зобов'язувалася охороняти інтереси кожної людини. Тобто у правителів і суспільства виникає комплекс взаємних прав і обов'язків, а також відповідальність за невиконання останніх. При цьому суверенітет у державі належить народу в цілому, а правителі – це лише представники народу, які повинні звітувати перед ним і змінюватися за їхньою волею. Таким чином, держава народилася в наслідок розумної волі народу, тобто коли люди свідомо і добровільно об'єдналися в державу шляхом визнання єдиного об'єднуючого всіх центру.

Позитивне значення цієї теорії полягає в тому, що вона поривала з релігійними уявленнями про походження держави і політичної влади, визнає народний суверенітет, природні права і свободи людини і громадянина. Основні положення договірної теорії дістали закріплення в Конституції США та в конституціях деяких західних державах. Водночас ця теорія недостатньо враховує роль об'єктивних факторів (соціально – економічних, політичних та ін.) у виникненні держави;

4) теорія насильства набула поширення наприкінці XIX – початку XX ст.ст. Її фундатором є польсько-австрійський соціолог Людвіг Гумплович (1838-1909). Підтримували цю теорію Є. Дюрінг і К. Каутський, які в своїх працях обґрунтували виникнення держави як результат завоювання одних племен іншими, поневолення одних народів іншими. На думку прихильників цієї теорії, держава є тією силою, яку утворюють загарбники для утримання в покорі завойовані народи і зміцнення влади переможців.

Ця теорія розкриває зовнішні, військово-політичні фактори виникнення держави, але нехтує внутрішніми соціально-економічними причинами походження держави. Історичний досвід підтверджує, що елементи насильства супроводжували процес виникнення багатьох держав;

5) органічна теорія ґрунтується на проведенні аналогії між державою і біологічним організмом, тобто вона розглядає державу, як витвір самої природи, продукт її розвитку, як результат соціальної (органічної) еволюції. Обґрунтував цю теорію англійський мислитель Герберт Спенсер (1820-1903), який розглядав державу як результат суперорганізованої еволюції людства. Функції органів держави вчений розподіляв за аналогією з розмежуванням функцій людського тіла. Г. Спенсер заявляв, що держава, подібно до біологічного організму, народжується, росте, мужніє, старіє й гине. Як і біологічний організм держава має політичне тіло: голову, тулуб, руки, ноги, які виконують відповідні функції.

Позитивним моментом цієї теорії є визнання зв'язків законів суспільного життя і законів природи, розуміння того, що людина стає істотою суспільною будучи вже біологічно сформованим індивідом із волею і свідомістю. У той же час не слід ототожнювати державу з біологічним організмом, тому що вона є насамперед продуктом соціальним;

б) психологічна теорія завершеної форми набула в ХІХ ст. Представниками цієї теорії були Л. Петражицький, Д. Фрезер, М. Коркунов, які пояснювали виникнення держави особливими властивостями людської психіки. Начебто психіці людей притаманна потреба до покори, усвідомлення залежності від видатної особистості. Народ є інертною масою і нездатний приймати рішення, а тому потребує постійного керівництва. На думку прихильників психологічної теорії, держава є продуктом вирішення психологічних протиріч, з одного боку, між видатними особистостями, здатними до прийняття відповідальних рішень, з іншого – пасивною масою, здатною лише до наслідуваних дій, які спрямовані на виконання даних рішень.

Незважаючи на те, що психіка людини безпосередньо формується під впливом соціально-економічних, політичних та інших факторів, теоретики цієї теорії стверджували, що вони не є вирішальними;

7) матеріалістична (класова, марксистська) **теорія** виникла в середині ХІХ ст. Її основоположниками є німецькі філософи К. Маркс і Фрідріх Енгельс (1820–1895), які основними причинами походження держави вважали розшарування суспільства на антагоністичні класи, його економічний розвиток, що зумовило три великі суспільні поділи праці (від землеробства відокремилося скотарство й ремісництво, а також відокремився клас людей, які були зайняті тільки обміном), перехід від родової (колективної) власності до приватної власності. Все це підірвало зсередини родове суспільство. Прихильники цієї теорії визначали державу як результат насамперед соціально-економічних процесів розвитку суспільства. У їх трактуванні держава забезпечує переважні інтереси економічно пануючого класу за допомогою спеціальних органів примусу.

Позитивною стороною цієї теорії є її історизм, тобто розглядання держави в її історичному контексті як безперервної низки змінюючих одна одну конкретних історичних форм. Недоліком цієї теорії є недооцінка національних, політичних, релігійних, культурних та інших факторів, що впливають на формування держави.

Отже, на сьогодні не існує єдиної думки щодо причин і закономірностей виникнення держави. Кожній із наведених теорій притаманні як певні недоліки, так і позитивні моменти, але всі вони мають право на існування, є відображенням рівня економічного,

соціального розвитку суспільства і свідомості людей, сприяють кращому розумінню передумов і причин походження держави.

§ 2. Поняття, ознаки та функції держави

Держава, як продукт суспільного розвитку, є складним соціальним явищем. Протягом століть мислителі та вчені намагалися зрозуміти, що являє собою держава, чому вона виникає і необхідна людству, якою є її природа, що відрізняє державу від інших організацій, створених людьми. На ці питання існує багато відповідей. Але визначити загальне поняття держави, яке б відображало всі без винятку ознаки і властивості, характерні для кожного з її періодів у минулому, дійсному і майбутньому неможливо.

Проте незважаючи на різноманітність підходів, у суспільній науці є загальноприйнятим таке визначення держави.

Держава – це суверенна, політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних груп населення в соціально неоднорідному суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво суспільством від імені народу.

Необхідно зазначити, що сам термін «держава» вживається у двох значеннях. У широкому розумінні держава трактується як спільнота людей, яка організована вищою владою і яка проживає на спільній території. У даному випадку термін «держава» використовується як синонім понять країна, народ, батьківщина. У вузькому, власному значенні, під терміном «держава» розуміють систему органів, які здійснюють верховну владу на певній території. Тобто держава ототожнюється з державним апаратом.

Приблизно до XVII ст. поняття «держава» не відокремлювалось від поняття «суспільство», а для їх позначення використовувалися такі терміни, як «політія», «республіка», «імперія», «деспотія» тощо. Одним із перших від широкого тлумачення терміну «держава» відійшов італійський державний діяч, політичний мислитель та історик Нікколо Макіавеллі (1469–1527), який відзначив розходження між управлінням невеликими містами-державами (полісами) за допомогою безпосередньої

участі всіх його громадян, і великими національними співтовариствами, де керування здійснюється політичною елітою за допомогою державної влади. У подальшому більш чітке розмежування держави і суспільства було зроблено в працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та інших мислителів.

Держава характеризується низкою ознак, які відрізняють її від суспільства та його політичних організацій.

До основних ознак держави належать:

1) територія. Порівняно з первісним суспільством держава є організацією територіальною, яка існує тільки в певних територіальних межах. Сама територія не породжує держави, вона лише створює простір, у межах якого держава поширює свою владу на населення, що проживає на цій території. Територія держави може охоплювати величезні площі земної поверхні (Росія, Канада, Китай, США, Бразилія) або навіть окремі континенти (Австралія), а може складатися із невеликої, іноді менше одного квадратного кілометра, площі (Ватикан, Монако). Однак за будь-яких умов територія держави визначається кордонами, які можуть бути сухопутними, морськими та повітряними. Територія держави охоплює сушу, внутрішні і територіальні води, надра і повітряний простір над ними, вона поділяється на адміністративно-територіальні чи політико-територіальні одиниці. У межах своїх кордонів держава має суверенітет і територіальне верховенство. Необхідно підкреслити, що на території країни можливе існування тільки однієї державної організації;

2) населення, тобто людська спільнота, яка проживає на території певної держави і підпорядковується державній владі. Більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами громадянства (підданства). Громадяни (піддані) держави, у порівнянні з іноземними громадянами або особами без громадянства, які теж можуть проживати на території цієї держави, мають більш ширший правовий статус і більш стійкі правові зв'язки з державою, а також права і обов'язки, яких позбавлені останні. Населення держави може складатися з однієї нації (Японія, Польща) або бути багатонаціональним (Росія, Україна). Соціальна, особливо етнічна, політична і культурна інтегрованість населення держави дозволяє визначити його як народ. Народ, як і територія, також є основною ознакою держави, оскільки не може бути

держави без народу. Проте можуть існувати народи без власної держави. Наприклад, єврейський народ тільки в 1948 р. утворив власну державу. Нині й досі не мають своєї державності такі нації як цигани (роми), курди тощо. На відміну від політичних партій, професійних спілок, інших громадських організацій або релігійних утворень, тільки держава має право виступати від імені всього народу в цілому. Це є одне із монопольних прав держави;

3) наявність публічної влади, яка відокремлена від суспільства і стоїть над ним. Публічна влада має свою систему державних органів і посадових осіб, які забезпечують реалізацію функцій держави і становлять апарат держави, який включає такі види державних органів: 1) органи законодавчої влади (парламент), основною функцією яких є розробка та прийняття законів; 2) органи виконавчої влади (уряд), що виконують виконавчо-розпорядчі функції в державі та здійснюють безпосереднє управління державними справами; 3) судові органи влади, що здійснюють у строго визначеній законом процесуальній формі правосуддя; 4) органи контролю й нагляду, які забезпечують виконання функцій держави; 5) глава держави – конституційний орган або вища посадова особа (монарх, президент), що здійснює верховне представництво держави у внутрішній та зовнішній політиці;

4) суверенітет – це політико-правова властивість державної влади, яка відображається в самостійності, повноті, єдності і верховенстві всередині країни та незалежності і рівноправності в міжнародних відносинах. Порушення суверенітету веде до часткової або повної втрати незалежності держави. За сучасних умов розвитку держав і міжнародних відносин, пов'язаних зі створенням органів світового співтовариства і добровільним вступом до них держав (ООН, Рада Європи, Європейський Союз, ЄСП тощо), поняття суверенітету зазнає певних змін. При збереженні самостійності і незалежності у внутрішній і зовнішній політиці, країни-члени зазначених міжнародних організацій добровільно визнають їх верховенство з окремих питань внутрішнього життя та міжнародних відносин (права людини, екологія, безпека тощо). По суті – це втілення ідеї обмеженого суверенітету, однак на повній демократичній основі. Суверенітет існує лише в умовах територіального верховенства держави, тобто правова підпорядкованість всіх суб'єктів у межах її території.

Похідним від суверенітету та його проявами є наступні важливі ознаки держави:

4.1) право на видання законів. Тільки держава наділяється правом видання законів та інших нормативно-правових актів, які є загальнообов'язковими для всіх громадян і посадових осіб на всій її території, а також вимагати та забезпечувати їх виконання. Державна влада є єдиним суб'єктом, який має таке право, оскільки вона виступає від імені всього суспільства як ядро політико-правової системи. Таких прав не мають інші суб'єкти політико-правової системи і громадянського суспільства. Характер і ступень монополізму держави на видання законів значною мірою визначаються формами державного правління та устрою, особливостями політичного режиму, а також міждержавними відносинами і суб'єктами, які можуть впливати на законодавчий процес держави. Діяльність щодо видання законів – це виключна прерогатива держави;

4.2) монопольне право на встановлення і стягнення податків та інших примусових зборів зі своїх громадян, підприємств, установ і організацій, які знаходяться на її території, для суспільних потреб та утримання державного апарату. Сучасна держава перерозподіляє через бюджет значну частину валового внутрішнього продукту, зокрема з метою вирівнювання доходів різних верств населення та запобігання соціальної поляризації суспільства. Виважена податкова політика сприяє зростанню виробництва і піднесенню добробуту населення, і навпаки, надмірні податки стримують виробництво, знижують трудову активність, породжують соціальне напруження серед населення, викликають інші негативні наслідки;

4.3) право на монопольне застосування примусу щодо населення. Лише держава має право легально застосовувати примус, причому не тільки стосовно своїх громадян, а й щодо всіх, хто перебуває на її території. Для цього в неї є певні правові, матеріальні, організаційні можливості та спеціальний апарат примусу (армія, поліція, прокуратура, суд, пенітенціарна система, служба національної безпеки тощо).

Нині у світі не існує жодного громадянського суспільства, в якому не було б держави. Вона може бути світською або теократичною. Абсолютна більшість держав світу – світські, тобто такі, в яких

розмежовані сфери діяльності держави і церкви (церков відокремлена від держави). У теократичних державах влада належить церковній ієрархії (Ватикан).

Отже, держава являє собою соціальне явище, обмежене певними історичними рамками. Держава має сукупність зазначених ознак, проте навіть за відсутності деяких із них державність не втрачається.

Призначення держави реалізується через її основні функції. Термін “функція”, у перекладі з латинської, означає здійснити, виконати. Функції держави виражають соціальну природу держави і конкретизують її сутність. Вони тісно пов’язані з завданнями, цілями і суттю держави, але не зводяться до них. Завдання – це те, що необхідно зробити, а функція – це діяльність, процес вирішення завдання. Цілі держави в тій чи іншій мірі визначають систему її функцій, проте це не означає їх тотожність.

Функції держави – це основні напрями діяльності держави, в яких відображаються та конкретизуються її завдання і цілі, виявляється сутність та соціальне призначення держави в суспільстві.

Функції держави реалізуються передусім у процесі її впливу на суспільні відносини і їх не слід ототожнювати з функціями окремих гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) та функціями окремих державних органів. Хоча законодавчі, управлінські, судові функції і наближаються до функцій держави, але вони є меншими за обсягом і не є їм тотожними. Аналогічно більш вузькій, локальний характер, порівняно з функціями держави, мають і функції окремих органів державної влади.

В основу формування функцій держави покладені суспільні потреби й інтереси. Функції держави відображають реалізацію загальносоціальних або «спільних справ», що забезпечують об’єктивне існування людей. Функції держави постійно розвиваються під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Одні функції виникають, інші змінюються, треті зникають. Такими факторами можуть бути соціальні зміни в суспільстві; зміни типу, форми держави; міжнародна обстановка тощо.

Держава виконує надзвичайно багато функцій, які вивчаються різними галузями наук, і які можна класифікувати за такими критеріями:

1) за соціальним значенням державної діяльності:

- основні функції – найважливіші напрями діяльності держави, які мають пріоритетне значення у визначений історичний період розвитку суспільства (захист прав і свобод людини, економічна, соціальна тощо);

- додаткові функції – напрями діяльності держави щодо здійснення конкретних завдань, які мають супроводжувальний, допоміжний або обслуговуючий характер (управління персоналом, оподаткування, фінансовий контроль тощо);

2) за часом їх дії:

- постійні функції – напрями діяльності держави, що здійснюються впродовж тривалого часу і притаманні їй на всіх або більшості етапах її існування, розвитку та функціонування (політична, соціальна, організація оборони країни тощо);

- тимчасові функції – напрями діяльності держави, які спрямовані на вирішення деяких невідкладних завдань і здійснюються протягом певного періоду її існування (боротьба з стихійним лихом, введення надзвичайного стану тощо);

3) за сферою суспільного життя:

- гуманітарні функції – напрями діяльності держави та її органів із забезпечення кожній людині належних умов життя;

- економічні функції – напрями діяльності держави та її органів щодо регулювання сфери економічних відносин на ринкових засадах і добросовісної конкуренції, створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності;

- політичні функції – напрями діяльності держави та її органів зі створення умов для формування і функціонування державної влади на засадах демократії, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя;

4) за територіальною спрямованістю:

- внутрішні функції – напрями діяльності держави, що здійснюються в межах її території і в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, культурних та інших сторін життя суспільства;

- зовнішні функції – напрями діяльності держави, що здійснюються за межами її території у взаємовідносинах з іншими державами та міжнародними організаціями, в яких виявляється її зовнішня політика.

Як внутрішні, так і зовнішні функції не можуть бути однаковими для всіх держав. Певні відмінності залежать від типу держави і характеру політичного режиму, від етапів її розвитку, міжнародної обстановки, характеру взаємовідносин співіснуючих між собою держав. Між внутрішніми і зовнішніми функціями існує тісний зв'язок. Кожна держава заради найефективнішого вирішення своїх внутрішніх завдань вступає у відносини з іншими державами в сфері економіки, політики, культури тощо. З їх допомогою держава може швидше і ефективніше вирішувати свої внутрішні проблеми, особливо тоді, коли для цього в неї немає необхідних сировинних та інших матеріальних ресурсів. Це призводить до того, що значна частина зовнішніх функцій стає по суті продовженням внутрішніх, особливо у державах з однотипною соціальною базою.

Внутрішні і зовнішні функції держав соціально-демократичної орієнтації можна класифікувати (на прикладі України) залежно від сфери впливу: в гуманітарній, економічній і політичній сферах.

Види внутрішніх функцій Української держави:

1) у гуманітарній сфері:

- гуманітарна функція – забезпечення та захист прав і свобод людини і громадянина;
- екологічна функція – забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги, охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів;
- соціальна функція – забезпечення соціального захисту особи, охорона здоров'я, соціальне забезпечення нормальних умов існування людини;
- культурно-виховна функція – організація освіти, виховання особи, підтримка і розвиток науки, культури;

2) в економічній сфері:

- господарсько-стимулююча функція – створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності;
- господарсько-організаційна функція – організація і програмування виробництва на державних підприємствах, розпорядження об'єктами державної власності, забезпечення права громадян на підприємницьку діяльність;
- науково-організаторська функція – організація і стимулювання наукових досліджень у господарській сфері;

3) у політичній сфері:

- функція демократизації суспільного життя – створення умов для розвитку демократичних форм і інститутів, які враховували б інтереси різних соціальних груп суспільства, створення умов для існування легальної опозиції, для діяльності всіх політичних партій та інших громадських об'єднань, які діють в межах Конституції та законів України;

- національно-забезпечувальна функція – створення умов для збереження і розвитку національної самобутності корінної та всіх інших націй;

- охоронна функція – охорона і захист конституційного ладу, законності та правопорядку, забезпечення громадського миру, прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина.

Зовнішні функції Української держави:

1) у гуманітарній сфері:

- участь у міжнародному забезпеченні та захисту прав людини;

- допомога населенню інших держав у разі стихійного лиха та кризових ситуацій;

- участь у захисті природного середовища;

- участь у міжнародному культурному співробітництві;

2) в економічній сфері:

- участь у міжнародному економічному співробітництві, інтеграція до світової економіки;

- участь у розв'язуванні глобальних економічних і наукових проблем енергетики, космічного простору, використання морів і океанів тощо;

3) у політичній сфері:

- організація, підтримка і розвиток міждержавних договірних відносин на основі загально визнаних принципів міжнародного права;

- захист державного суверенітету, оборона країни від зовнішнього нападу, анексії;

- участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах світу;

- участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку, в тому числі з використанням військових засобів.

Отже, групування функцій держави на різні види залежить від багатьох факторів і може здійснюватися за різноманітними напрямками діяльності держави.

Держава виконує свої функції у притаманних їй формах.

Форми здійснення функцій держави – це специфічні однорідні напрями діяльності держави, за допомогою яких реалізуються її функції.

За наявності правових наслідків, названі форми поділяються на правові та організаційні. Правові форми завжди є організаційними, проте не всі організаційні форми є правовими. Серед форм діяльності держави пріоритетне місце посідають правові форми. Саме в них відображається зв'язок держави і права, обов'язок держави при здійсненні своїх функцій діяти на основі права і в межах закону.

Правові форми здійснення функцій держави – це визначена чинним законодавством діяльність органів державної влади та їх посадових осіб, пов'язана з виданням та застосуванням юридичних актів, які спрямовані на здійснення функцій держави.

Правовими формами здійснення функцій держави є такі:

1) правотворча діяльність – це діяльність компетентних державних органів та їх посадових осіб щодо розробки, прийняття, зміни, скасування та систематизації нормативно-правових актів, які регламентують процес реалізації функцій держави;

2) правозастосовна діяльність – це діяльність компетентних державних органів та їх посадових осіб щодо застосування правових норм і винесення обов'язкових для виконання індивідуально-правових приписів;

3) правоохоронна діяльність – це діяльність спеціально створених органів державної влади та їх посадових осіб щодо нагляду і контролю за дотриманням норм права, їх охорони від правопорушень, захисту наданих громадянам суб'єктивних прав і забезпеченню виконання покладених на них юридичних обов'язків, а також відновлення правового стану в разі нанесення шкоди інтересам суспільства, правопорядку.

Організаційні форми здійснення функцій держави – це діяльність органів державної влади, яка спрямована на сприяння реалізації функцій держави, і не пов'язана з виданням юридичних фактів.

Виділяють наступні організаційні форми:

1) організаційно-регламентуюча діяльність держави – це поточна організаційна робота щодо вирішення конкретно-політичних завдань та техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок

державного механізму (підбір і розстановка персоналу, підготовка документів, організація проведення виборів тощо);

2) організаційно – господарська діяльність держави – це поточна господарська робота щодо матеріального забезпечення виконання різних державних функцій (бухгалтерський облік, статистика, організація постачання, збуту тощо);

3) організаційно-ідеологічна діяльність держави – це повсякденна роз'яснювальна, виховна робота, пов'язана із забезпеченням і виконанням різних функцій держави (роз'яснення змісту виданих законів та інших нормативно-правових актів, формування суспільної думки, діяльність засобів масової інформації тощо).

При здійсненні своїх функцій держава, поряд з певними формами, використовує також різноманітні методи, а саме:

1) метод переконання – реалізується шляхом правового виховання населення, проведенням різних профілактичних заходів;

2) метод заохочення – реалізується шляхом пропаганди позитивного досвіду та надання різних матеріальних чи моральних заохочень колективам, особам, які не допускають правопорушень і беруть активну участь у боротьбі з правопорушниками;

3) метод примусу – реалізація шляхом застосування до суб'єктів, які вчинили правопорушення відповідних заходів впливу, перевиховання та спонукання до діяльності спрямованої на усунення шкоди, що заподіяна такою поведінкою іншим суб'єктам.

Отже, функції держави являють собою єдність змісту, форм і методів здійснення державної влади у певній сфері державної діяльності. Виконання державою своїх функцій є запорукою її суверенітету, надійного міжнародного становища, суспільної злагоди, соціального благополуччя населення тощо.

§ 3. Генеза, поняття, ознаки та принципи правової держави

Термін "правова держава" в науковий обіг увійшов на початку ХІХ ст. Але ідеї, що відбивали сутність і основні риси правової державності, мають більш давні історичні коріння. Ще в стародавні часи античними мислителями було розроблено ряд положень щодо правової держави.

Ідею поєднання сили та права в афінській державі свідомо проводив політичний діяч, соціальний реформатор і законодавець Солон (640/630–бл.559 до н.е.) у своїх реформах вже в VI ст. до н.е. Думка про те, що державність взагалі можлива лише там, де панують справедливі закони, «де закон – володар над правителями, а вони його раби», послідовно розвивалась Платоном. Концепцію правління розумних законів обґрунтував і Аристотель, який вказував на необхідний зв'язок права і держави. Великий крок у напрямку теорії правової держави було зроблено в політико-правовому вченні державного діяча і мислителя Стародавнього Риму Марка Туллія Цицерона (106-43 до н.е.), який вважав, що «благо народу – ось вищий закон»; «Ми повинні бути рабами законів, щоб стати вільними»; «Знання законів полягає не в тому, щоб пам'ятати їх слова, а в тому, щоб осягати їх зміст» а також проголосив правовий принцип, що «під дію законів повинні підпадати всі».

Проте ідеї піднесення ролі права в Стародавній Греції, Стародавньому Римі та інших рабовласницьких країнах були позбавлені гуманістичної основи, вони відбивали інтереси лише пануючої частини тогочасного суспільства – рабовласників, а доля рабів майже не бралась до уваги.

Після розпаду Римської імперії тривалий час політико-правове вчення щодо правової держави не розвивалось, однак поширення в Європі римського права призводить до зміцнення підвалин державності та розуміння закону як волі народу.

З XII–XIII ст.ст. пов'язані витoki середньовічного конституціоналізму в формі парламентських органів, формується представницька влада та законодавчі збори. Подальшого розвитку знаходить ідея обмеження правителя законом і справедливістю, але із-за боротьби між світською і церковною владою, відповідальність правителя зводиться переважно до відповідальності його лише перед Богом. Але незважаючи на це, ідеї, що з'явилися у середньовіччі, стали фундаментом, на якому виросло систематизоване вчення про правову державу. У ті часи було здійснено обґрунтування світського характеру держави, державного суверенітету та верховної влади.

Епоха Реформації у Франції в XIV–XVI ст.ст. привнесла ідею обмеження суверенітету влади короля владою народу та відповідальності його перед народом і парламентом.

В епоху переходу від феодалізму до капіталізму вирішального значення набувають проблеми політичної влади та її поділу. Виразником правових уявлень буржуазії був англійський мислитель XVII ст. Дж. Локк, який обґрунтував правовий принцип індивідуальної свободи як свободи слідування власному бажанню в усіх випадках, коли цього не забороняє закон. У його трактуванні ідея панування права повинна була втілитися в державі, в якій здійснено поділ влади на окремі гілки. При цьому передбачалося, що діяльність кожної з них повинна бути обмежена законом, який відповідає природному праву і забезпечує невід'ємні права і свободи людини.

Висловлені Дж. Локком ідеї були розвинуті французьким юристом і політичним теоретиком XVIII ст. Шарлем-Луї Монтеск'є (1689–1755) і трансформовані в принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову та розглядається як одна з найважливіших засад правової державності.

Невід'ємним елементом теорії правової держави є розроблена Ж.-Ж. Руссо концепція народного суверенітету, що заснована на ідеї виникнення держави внаслідок суспільного договору та може реалізуватися тільки через політичний організм (державу).

Сформовані Дж. Локком, Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо ідеї були сприйняті і використанні в практиці державного будівництва ще наприкінці XVIII ст., свідченням чого є Декларація незалежності США (1776 р.) і Французька Декларація прав людини і громадянина (1789 р.), а також ряд інших нормативно-правових актів.

Філософську концепцію сучасної теорії правової державності розробив німецький філософ Еммануїл Кант (1724–1804), хоча вчений не вживав термін "правова держава", а обґрунтовував ідею розуміння держави як «правового громадянського суспільства». При цьому Е. Кант наголошує, що найважливіша проблема людського роду, до розв'язання якої його підштовхує сама його природа, – це досягнення всезагального правового громадянського суспільства, в якому його членам надається максимальна свобода.

Термін «правова держава» вперше було вжито у працях німецьких вчених Коула Теодора Велькера (1790–1869) і Іогана Христового фон Аретіна (1773–1824). А створення юридично завершеного поняття «правова держава» пов'язують з ім'ям німецького політичного діяча і

мислителя Роберта фон Моля (1799–1875), який перший ввів його до загального політико-правового вжитку. Правову державу фон Моль характеризує як новий етап розвитку державності, що ґрунтується на принципах права. Така держава є результатом реформування правових, політичних і економічних інститутів та реальної зміни характеру взаємовідносин між людиною, суспільством і державою.

Необхідно зазначити, що ідеї правової держави не були чистим надбанням окремої країни. Вже наприкінці XIX ст. у більшості європейських держав дослідження з даного питання набули великого розмаху. Різноманітні аспекти правової держави активно досліджувались і українськими вченими (К. Неволін, М. Максимович, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, О. Малицький, М. Палієнко, В. Старосольський, М. Драгоманов та ін.). Одні з них більш акцентували увагу на праві кожної людини на гідні умови життя, відстоюючи ідею активного втручання держави в соціальні відносини, інші, навпаки, піддавали їх критиці та надавали пріоритетного значення свободі особистості, принципу формальної рівності. Так, громадський діяч і керівник київської «Громади» Михайло Драгоманов (1841–1895) наголошував на ідеях про пріоритетне значення прав і свобод людини, на критиці централізму і відстоював ідею про розвиток місцевого самоврядування. Політичний мислитель довів, що людина не може відчувати себе по-справжньому вільною тоді, коли пригнічується весь народ. Наголошував М. Драгоманов і на необхідності поділу влади в державі, підкреслюючи, що належний захист прав і свобод людини може забезпечити тільки незалежна судова влада, урівноважена з законодавчою і виконавчою владами. Обґрунтування М. Драгомановим взаємозв'язку між громадянськими і природними правами і свободами людини стало суттєвим оновленням західних ліберальних учень.

У пореволюційний період, теорія правової держави в Радянському Союзі піддається критиці і офіційно засуджується як буржуазна. На противагу даної теорії пропонується теорія законності. Активізація досліджень в СРСР аспектів правової держави припадає на кінець 80-х рр. XX ст. Однак особливої актуальності ці розробки набувають після утворення нових суверенних держав на території колишнього СРСР.

Ідея правової держави в Україні отримала могутній імпульс після прийняття Декларації про державний суверенітет, в якій було

проголошено прагнення українського народу до побудови правової держави, та прийняття Конституції 1996 р., в якій було продекларовано курс на розбудову України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Слід зазначити що в різних країнах основи правової державності складалися по-різному, але загальним у цих процесах було одне – визнання свободи людини і суспільства від необмеженого втручання держави в їх справи, верховенство права, визнання і забезпечення незалежності суду, зобов'язання держави у всій своїй діяльності дотримуватися закону, демократичність функціонування органів державної влади.

Правова держава – це підсумок світового досвіду розвитку цивілізації, це новий стан у становленні і розвитку державності. Правову державу не можна проголосити – вона повинна скластися як результат реформи економічних, політичних, державних і правових інститутів, реальної зміни характеру взаємовідносин між людиною, громадянським суспільством і державою.

Сучасні вітчизняні і зарубіжні концепції правової держави сходяться на тому, що тільки та держава може вважатись правовою, яка в своїх відносинах з громадянами самообмежується до такого ступеню, при якому загальне благо і благо кожної людини утворюють гармонійне ціле. Правовою є держава, яка функціонує на засадах верховенства права і закону і де реально забезпечуються права і свободи людини і громадянина.

Правова держава – це суверенна, політико-територіальна організація влади всього народу, діяльність якої заснована на принципах верховенства права і закону, взаємній відповідальності держави і особи, визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому.

При цьому слід звернути увагу на те, що поняття «правова держава» складається з двох термінів «право» і «держава», і тому було б неприпустимою помилкою досліджувати правову державу без урахування тих властивостей, що характеризують її саме як державу, як специфічний тип організації публічної влади.

Крім загальних ознак, характерних для будь-якої держави, правова держава має також низку специфічних ознак, а саме:

1) законодавче закріплення і реальне забезпечення прав і свобод людини, тобто визнання кожної людини вищою соціальною цінністю. Правова держава зобов'язана послідовно і неухильно забезпечувати реалізацію цих прав і захищати їх, будь-яке обмеження прав людини неприпустимо. Крім того, правова держава законодавчо закріплює правову рівність для представників різних соціальних верств, що створює можливість різним соціальним групам рівною мірою брати участь у формуванні органів державної влади, впливати на політико-правову систему, а також нести відповідальність за стан справ у громадянському суспільстві;

2) верховенство і панування в суспільному і державному житті права та законів, які виражають волю більшості або всього населення країни. Право, по відношенню до держави, є первинним. Держава не створює право, а лише дає юридично завершені формулювання, в яких закріплюються уявлення про справедливість, що об'єктивно склалося в суспільстві і потребує державного захисту. Панування в житті суспільства права забезпечує створення демократичних державних структур, незалежність державного апарату від зміни правлячих політичних сил, гарантує верховенство конституції та правових законів. Верховенство права означає, що не тільки громадянин, але й передусім сама держава, органи державної влади та її посадові особи повинні діяти виключно в межах права. За допомогою права і через правові закони правова держава самообмежує себе. У правовій державі повинні управляти не окремі особи, а правовий закон і доки держава не буде реально обмежена правом і законом, вона не може вважатися правовою;

3) здійснення принципу поділу державної влади. За допомогою поділу влади правова держава організується і функціонує правовими засобами: органи державної влади діють строго в межах своєї компетенції, не підмінюючи один одного, а в їх взаємовідносинах установлюється збалансованість, рівновага та взаємний контроль.

Принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову означає, по-перше, що кожна з гілок влади діє незалежно, самостійно, і не втручається в повноваження іншої, а по-друге – існування й ефективне функціонування конституційного механізму системи стримувань і противаг, яка являє собою сукупність правових обмежень однієї гілки влади з боку інших гілок влади;

4) взаємна відповідальність людини і держави, тобто як людина є відповідальною перед державою, так і держава відповідає перед людиною за невиконання своїх обов'язків. При цьому слід підкреслити, що захищеність інтересів держави та людини в правовій державі повинно знаходитися на одному рівні, а правові відносини ґрунтуватися на основі рівності та взаємної відповідальності сторін;

5) врегулювання відносин між людиною і державою на підставі загальнодозвільного принципу, коли людині дозволено робити все, що прямо не заборонено законом. Тобто людина може вчинити будь-які дії, якщо на них не поширені якісь заборони з боку держави. У правовій державі діє й інший принцип, відповідно до якого органам державної влади, їх посадовим особам дозволено робити лише те, що для них прямо передбачено законом;

6) наявність високого рівня правосвідомості та правової культури як у окремого індивіда, посадової особи, так і в суспільства в цілому. А це насамперед передбачає наявність досить високого рівня правових знань, стійких переконань усіх правових суб'єктів у необхідності виконання Конституції, законів та інших нормативно-правових актів;

7) наявність незалежного, ефективного суду та забезпечення його провідної ролі в суспільному житті. Провідну роль суд може відігравати тільки за умови здійснення правосуддя виключно судом і відповідно до закону, забезпечення незалежності і кваліфікованості суддів, доступності судового захисту для всіх громадян тощо. При здійсненні судочинства органи державної влади та їх посадові особи, з одного боку, і людина чи будь-яке об'єднання – з іншого боку, повинні розглядатися як рівноправні суб'єкти, що є запорукою уникнення будь-якого свавілля з боку держави;

8) наявність ефективних форм контролю і нагляду за виконанням законів, інших нормативно-правових актів і режиму законності всіма учасниками суспільного життя і насамперед – органами державної влади. У правовій державі існують соціально-економічні, політичні, юридичні й міжнародні гарантії законності, що забезпечують дотримання і виконання закону. Законність вимагає безумовного дотримання чинного законодавства всіма суб'єктами правової сфери насамперед у діяльності владних структур – органів державної влади та їх посадових осіб.

У різних країнах основи правової державності складались по-різному, але всюди в цих процесах загальним було одне – це рух до свободи, свідоме прагнення ліквідувати тоталітарний характер держави, змусити її поважати права і свободи громадян.

Ідея правової держави, знайшла своє юридичне закріплення і в Конституції України, в ст. 1 якої проголошено Україну правовою державою.

Принципи правової держави, які закріплені в Конституції України:

1) принцип верховенства права, який зафіксований в ст. 8 Конституції України, характеризує цей принцип з точки зору верховенства його формальних джерел – Конституції та законів у системі нормативно-правових актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Згідно ч. 2 ст. 8 «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй».

Конституція має верховенство у правовій системі тому, що вона є насамперед установчим актом, який характеризується високим рівнем легітимності, а також регулює найбільш фундаментальні положення організації суспільного і державного життя: належність державної влади, характер власності, права і свободи громадян, національно-державний і адміністративно-територіальний устрій, систему і принципи діяльності механізму здійснення повноваждя народу.

Конституція служить фундаментом чинного національного законодавства, її норми перебувають у центрі системи права, забезпечують єдність та узгодженість норм права, що закріплені різними нормативно-правовими актами.

Норми Конституції України є нормами прямої дії, тобто вони гарантують можливість кожного громадянина звернутись з позовом до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод. Суд безпосередньо застосовує норми Конституції України в разі:

- коли зі змісту норми Конституції України не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом;
- коли закон, який був чинним до введення в дію Конституції України чи прийнятий після цього, суперечить їй;

- коли правовідносини, що розглядаються судом, не врегульовані законом, а нормативно-правові акти, прийняті Верховною Радою України суперечать Конституції України;

- коли укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України.

Конституція України, як нормативний акт, поширює свою дію на всіх громадян України, на іноземців, на всі органи державної влади, органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Конституція України закладає базу для визнання принципу верховенства закону в правовій системі, який полягає в тому, що закон має перевагу над рішеннями органів виконавчої влади та органів правосуддя, які повинні поважати закони, керуватись і дотримуватись їх у своїй діяльності.

Реальне відображення верховенства закону в системі інших нормативно-правових актів знайшло відображення в ст.ст. 85, 92 Конституції України, де уточнюється предметний перелік питань, з яких Верховна Рада України здійснює законодавче регулювання найважливіших суспільних відносин.

Право, за своєю суттю, має поширюватись на всі однорідні суспільні відносини, повинне забезпечувати формальну і змістовну рівність людей. У державі не повинно бути осіб, які виводяться з-під дії права в силу посадового чи майнового становища. Право не повинно нікому надавати необґрунтованих переваг, йому мають підкорятися меншість і більшість, і ті, хто приймає державні рішення, і ті, хто їх виконує. Тільки за таких умов право може якомога повніше відображати інтереси всього суспільства та всіх його членів.

В умовах правової держави право має бути відносно самостійним щодо політичних сил та має бути позбавлено ідеологізації. У ст. 15 Конституції України визнається, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова». Адже існування в державі обов'язкової ідеології ставить право на службу інтересам держави чи партійним потребам. При цьому первинними орієнтирами для права стають не моральні цінності, потреби суспільства та захист прав людини, а необхідність реалізації державної політики чи політичної програми тієї чи іншої партії.

Проте наведене не означає відсутність у права жодної ідеологічної основи. Кожна держава потребує ідеологічного обґрунтування сутності влади, напрямів суспільного розвитку, вибору суспільних і особистісних цінностей, ідеологічної інтерпретації внутрішньої та зовнішньої державної політики. У правовій державі вплив ідеології на право відбувається через носіїв політичної влади, легальні форми впливу політичних сил і населення на правову політику держави;

2) принцип зв'язаності держави правами і свободами людини і громадянина, який означає, що держава не тільки визнала природні права людини та проголосила в своїй Конституції та в інших законодавчих актах її громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи, а й забезпечила правовий режим неухильного дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Фундаментальним для розуміння сутності правової зв'язності держави правами і свободами громадян є положення ст. 3 Конституції України, згідно з яким "людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави."

Конституція України чітко встановлює реальне співвідношення інтересів суспільства і людини, держави і людини. Вона покладає на громадян мінімальні необхідні обов'язки, а саме:

- захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65);
- не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині (ст. 66);
- сплачувати податки і збори (ст. 67);
- неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

Прагнучи досягти, там де це необхідно, паритету інтересів суспільства і держави, Конституція України надає поза цими межами безперечну перевагу особистим інтересам, правам і свободам людини. Тобто вона послідовно проводить ідею суспільного інтересу, намагаючись дотримуватися принципу пропорційності. Даний принцип зафіксований в ст. 19 Конституції України, згідно з яким ніхто не може

бути примушений робити те, що не передбачено законодавством; у ст. 29 – ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід; у ст. 41 – ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості та лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом тощо.

Принцип зв'язаності держави правами і свободами громадян передбачає можливість кожному громадянину будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушення та протиправних посягань, а також незаподіяння шкоди правам інших осіб, необхідністю утримання від неправомірних дій, можливістю обмеження прав і свобод людини у визначених Конституцією України межах.

Конституція України, визнаючи даний принцип, розкриває увесь контрольний механізм захисту прав і свобод людини, запобігання їх порушенню з боку держави. Діяльність держави обмежується насамперед змістом так званих позитивних і негативних прав. Вони зобов'язують органи державної влади до дотримання і захисту прав і свобод людини і громадянина. Більшість позитивних прав сформульована таким чином, що передбачає певний набір юридичних засобів реалізації, включаючи судовий захист. Але їх реалізація залежить не в повній мірі від застосування юридичних механізмів, а від рівня економічного розвитку суспільства, наявності відповідних матеріальних благ.

Що ж стосується негативних прав, то вони мають чіткий юридичний характер і відповідні юридичні процедури реалізації. Органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України, вони також несуть юридичну відповідальність за їх порушення.

Ст. 64 Конституції України встановлює, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України, а також визначає умови цих обмежень. У Конституції України використовуються різноманітні способи недопущення обмежень прав і свобод людини і громадянина, а щодо певної її частини то вона не допускає будь-яких обмежень;

3) принцип поділу державної влади, який проголошений в ст. 6 Конституції України, передбачає поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, а також забезпечує їх взаємодію та через систему стримувань і противаг обмежує державну владу. Конституція України створює відокремлені один від одного гілки влади, які не можуть узурпувати владу і тим самим зруйнувати систему захисту прав і свобод громадян;

4) принцип правової форми діяльності органів державної влади та їх посадових осіб, який не тільки характеризує організацію і діяльність органів державної влади на засадах права, а також є засобом контролю за владою та її обмеження.

Від рівня досконалості організаційно-правових і процедурно-процесуальних форм, в яких здійснюється діяльність органів державної влади та їх посадових осіб, безпосередньо залежить дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина.

Правовими формами діяльності органів державної влади є: установча, правотворча, правозастосовна та контрольна. Практично більшість органів державної влади здійснюють різні види діяльності. Наприклад, Президент України, згідно з Конституцією: призначає та звільняє посадових осіб (установча діяльність); видає укази і розпорядження (правотворча діяльність); приймає рішення про введення надзвичайного стану (правозастосовна діяльність); гарантує додержання Конституції України (контрольна діяльність).

Однією з головних тенденцій процесу розвитку державності в сучасному світі є поступове сприйняття людством напрацьованих прогресивною політико-правовою думкою надбань і особливо таких загальнолюдських цінностей як демократія, право, права і свободи людини, гуманний і справедливий правопорядок.

З часів проголошення Декларації про державний суверенітет ця тенденція почала знаходити свій вплив і в Україні. Ідея правової держави стала програмною вимогою всіх політичних партій і знайшла

своє юридичне закріплення в Конституції України. В країні створені конституційно-правові засади функціонування правової державності та її основні механізми: закладені основи парламентаризму, реалізовано принцип поділу влади, створено Конституційний Суд, Вищу раду правосуддя, Рахункову палату України тощо.

Українська держава визнала юрисдикцію європейських інститутів захисту прав і свобод людини та оновила значну кількість своїх правових інститутів, які забезпечують реалізацію прав і свобод людини і громадянина, а також забезпечила ідеологічну і політичну свободу, вільну діяльність політичних партій.

Відбувається трансформація національної системи законодавства. Переглянуто багато галузей законодавства на проголошених Конституцією України принципах. Особливих змін зазнало конституційне, цивільне, сімейне, адміністративне, кримінальне, земельне законодавство, прийняті основні виборчі закони тощо.

Однак слід мати на увазі, що правову державу не можна побудувати, обмежившись прийняттям законів. Крім демократичного, прогресивного законодавства, необхідно забезпечити систему суворого додержання і виконання законів усіма суб'єктами: державою, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, політичними партіями, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами.

Конституція, проголосивши Україну правовою державою, закріпила не стільки реальний, скільки бажаний стан держави. В Україні на сьогодні створено лише правові передумови для становлення і подальшого розвитку правової держави. Це процес складний і тривалий. Для того, щоб побудувати в Україні правову державу, треба передусім сформувати громадянське суспільство, в якому:

1) був би забезпечений вільний і всебічний розвиток кожної людини та суспільства. При цьому громадяни і держава повинні виступати як рівноправні партнери, а їх взаємовідносини здійснюватися на основі права і розумних меж свободи;

2) функціонували різноманітні, незалежні, демократичні громадські інститути (політичні партії, громадські і релігійні організації, профспілки, кооперативи, органи самоорганізації населення тощо);

3) була б забезпечена свобода слова та інформації, багатоманітність ідеологічного та культурного життя громадян;

4) здійснювався громадський контроль за діяльністю органів державної влади і їх посадових осіб; через демократичні інститути громадяни впливали на формування та здійснення державної політики;

5) формувалася правовий механізм щодо подолання відчуження людини і громадянина від засобів виробництва, власності і державного управління;

6) була б забезпечена реальна незалежність судової системи, чітка робота законодавчого і виконавчих органів;

7) постійно підвищувався рівень загальної і правової культури громадян, їх правова свідомість, а також усвідомлення необхідності співвідношення особистих інтересів з інтересами суспільства і держави.

Поняття правової держави у багатьох країнах є невід'ємним від поняття соціальної держави, тому побудова реальної правової держави значною мірою залежить від рівня його соціально-економічного розвитку, накопичення матеріальних благ, що давало б можливість здійснення ефективної соціально-економічної політики, забезпечення економічних і соціальних прав і свобод людини і громадянина.

Нездатність держави надати ефективні соціальні гарантії, створити умови для достатнього життєвого рівня своїх громадян негативно впливає на підтримку населенням державної політики, знижує рівень їх законслухняності та поваги до закону.

Подолання цієї ситуації можна досягнути лише за умови ефективності функціонування державної влади, напруги сил усього народу, відмови від авторитарної спадщини, а також коли ідея розбудови України як соціальної, правової держави стане цільовою настановою діяльності не тільки політичної та культурної еліти, але й суспільства в цілому.

§ 4. Система органів державної влади в Україні та принцип їх поділу

Державна влада є однією з визначальних ознак держави як специфічної форми організації суспільства.

Державна влада – це особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами

(органами державної влади та їх посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та відповідними засобами домагатися здійснення своєї волі.

До суттєвих ознак державної влади відносять:

1) публічний характер держави, яка виступає від імені всього народу та має «публічну» основу своєї діяльності;

2) наявність органів державної влади, які є частиною механізму держави та мають державно-владні повноваження. При цьому варто наголосити, незважаючи на те, що поняття «орган держави», «державний орган» і «орган державної влади» є тотожними, нами використовується той термін, який вживається в ч. 2 ст. 5, ч. 1 ст.13, ч. 2 ст. 19, ч. 3 ст. 32, ч. 1 ст. 38, ч. 1 ст. 40, ч. 2 ст. 42, ч. 2 ст. 55, ст. 56, ч. 2 ст. 86, ч. 4 ст.103, п.п. 11 п. 16-1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, тобто «органи державної влади»;

3) верховенство, тобто державна влада не обмежена ніякою іншою владою, окрім народною, що означає, що в Україні не існує жодної іншої влади, яка могла б конкурувати з державою. Лише державна влада здатна робити свої веління обов'язковими для всього населення за допомогою державного апарату та прийняття нормативно-правових актів;

4) самостійність, тобто державна влада в прийнятті державно-владних рішень незалежна від будь-якої іншої влади та від будь-якої політичної партії чи іншого об'єднання громадян як всередині держави, так і за її межами;

5) легітимність, тобто державна влада на конституційно-правовому рівні юридично визнана суспільством, а також світовим співтовариством у міжнародних відносинах.

Саме держава на підставі Конституції та законів визначає систему органів державної влади в Україні та правовий статус кожного органу, який входить до цієї системи. Будь-який орган державної влади є відносно відокремленою частиною єдиної системи органів державної влади України, який виступає від імені Української держави та за її дорученням, і водночас від свого власного імені та посідає певне місце в державному апараті. Залежно від власного правового статусу кожний орган державної влади здійснює притаманні йому завдання та функції держави, яка наділяє їх державно-владними повноваженнями. За

допомогою цих повноважень визначається коло прав і обов'язків органів державної влади, в межах яких вони мають право реалізувати надані їм права, видавати відповідні нормативно-правові акти, які є обов'язковими до виконання підпорядкованими органами та їх посадовими особами, громадянами, а також здійснювати контроль за їх виконанням. Кожний орган державної влади має притаманну лише йому внутрішню структуру, власні форми організації та методи діяльності (наприклад, методи переконання та примусу). Усі органи державної влади мають статус юридичної особи.

Орган державної влади – це відносно самостійна, відокремлена частина єдиної системи органів державної влади, який утворений у визначеному законодавством порядку та наділений державно-владними повноваженнями і необхідними матеріально-технічними засобами для здійснення завдань і функцій держави, що реалізуються у властивих йому організаційно-правових формах.

Види органів державної влади можуть бути класифіковані за різними критеріями, а саме:

1) за місцем у системі державного апарату:

- первинні, які формуються безпосередньо народом як джерелом влади і мають представницький характер;
- вторинні, які формуються первинними органами, походять від них і підзвітні їм;

2) за способом утворення:

- виборні, які обираються населенням чи представницькими органами;
- призначувані, які призначаються главою держави чи вищестоящими органами;

3) за часом функціонування:

- постійні, які створюються без обмеження строку дії для виконання основних завдань держави;
- тимчасові, які створюються для вирішення невідкладних завдань, викликаних надзвичайними обставинами;

4) за способом прийняття рішень:

- одноособові, в яких рішення приймаються керівником особисто, який несе за прийняття рішення персональну відповідальність;
- колегіальні, в яких рішення приймаються після обговорення шляхом голосування (простою чи кваліфікованою більшістю голосів);

5) за територіальними межами діяльності:

- центральні, рішення яких поширюються на всю територію та населення держави;
- місцеві, рішення яких поширюються на певну адміністративно-територіальну одиницю;

б) за змістом і напрямом діяльності:

- орган законодавчої влади, який має представницький характер і правотворчі функції;
- органи виконавчої влади, які здійснюють виконавчо-розпорядчі функції;
- органи судової влади, які здійснюють функції правосуддя.

Державна влада в Україні будує свою організацію і діяльність на підставі основоположного принципу, який згідно ч. 1 ст. 6 Конституції України здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Як зазначив у середині XVIII ст. Ш.-Л. Монтеск'є в своїй праці «Дух законів» основна мета цього поділу полягає в тому, щоб уникнути зосередження влади в одних руках і зловживання нею. Вчений вважав, що «коли виконавча влада не вправі буде зупиняти рішення влади законодавчої, то ця остання зробиться деспотичною, оскільки, маючи змогу присвоїти собі всілякі переваги, вона придушить всі інші влади». Формуючи теорію поділу влад, Ш.-Л. Монтеск'є керувався положенням, що державна влада за своєю сутністю є єдиною і неподільною. Тобто кожна із трьох гілок влади за змістом є певною функціонально-компетенційною цілісністю трьох груп органів, які здійснюють єдину державну владу. Ці влади координують свої дії, співпрацюють для досягнення спільної мети, взаємостримуючи одна одну за потреби.

Таким чином, в основу принципу поділу влади покладено дві основоположні політико-правові ідеї. Перша, з метою уникнення занадто великої концентрації влади, кожна гілка влади повинна бути незалежною від інших, і друга, потрібен взаємонагляд і певний засіб контролю кожної гілки влади з боку інших.

Як зазначено в ст.16 французької Декларації прав людини і громадянина (1789 р.) «суспільство, в якому ... не здійснено поділ влади, не має Конституції». З цього виходила і Україна, яка на конституційному рівні закріпила самостійність кожної гілки влади,

водночас внесла до своєї Конституції положення щодо співпраці окремих органів державної влади, їхньої взаємодії та важелі можливого взаємовпливу.

Відповідно до принципу поділу державної влади кожна її гілка має бути відносно самостійною, незалежною. Для узгодження їх дій Конституцією України передбачена система стримувань і противаг, таких як різні строки повноважень Верховної Ради і Президента, різні строки їх виборів, право Верховної Ради на імпічмент і право Президента «на вето», на дострокове припинення повноважень Верховної Ради, участь Президента і Верховної Ради у формуванні органів виконавчої, судової влади та інше. Поділ влади вкрай необхідний, бо державна влада без внутрішніх противаг не може зберегти демократичну форму правління і неминуче еволюціонує до авторитаризму.

Державна влада в Україні реалізується на засадах централізації та децентралізації. Тому поділ влади здійснюється не лише по горизонталі між вищими органами державної влади, але і по вертикалі між місцевими і центральними органами державної влади. Наприклад, центральні органи державної влади передають частину своїх владних функцій органам влади на місцях, а ті, в свою чергу, частину своїх повноважень передають центральним органам, яким вони підзвітні і підконтрольні. Кожна гілка влади має свою владну вертикаль. Так, крім Верховної Ради, як вищого представницького органу влади, існують місцеві ради, представницькі органи влади на місцях. Виконавча влада реалізує частину своїх повноважень через місцеві районні та обласні адміністрації. Судова влада розподіляє свої повноваження між центральними органами судової влади і місцевими судами.

Отже, такий горизонтальний і вертикальний поділ влади традиційно властивий демократичній моделі держави і забезпечує її оптимальне функціонування.

§ 5. Законодавча влада в Україні

Законодавча влада в Україні представлена єдиним органом – парламентом – Верховною Радою України. Статус Верховної Ради України та порядок її діяльності визначено Конституцією та законами України. Конституцією України визначається конституційно-правова

природа Верховної Ради України як єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального органу державної законодавчої влади в Україні. Виключно до її компетенції входить прийняття законів на території України. Ніякого іншого органу законодавчої влади в Україні на сьогодні не існує. За Конституцією України – Верховна Рада України – парламент однопалатний, що обумовлено унітарним характером Української держави.

Верховна Рада України формується шляхом виборів. Конституційний склад Верховної Ради України – 450 депутатів, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням строком на 5 років. Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш ніж двох третин від її конституційного складу, тобто 300 депутатів.

Народним депутатом України може бути лише громадянин України, якому на день виборів виповнилось 21 рік, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть мати іншого представницького мандату, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку. Перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою України присягу. У разі відмови скласти присягу народний депутат України втрачає депутатський мандат. Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складання присяги. Народні депутати України мають вільний мандат і відповідальні за свою депутатську діяльність перед українським народом як уповноважені ним представники у Верховній Раді України.

Структурно Верховна Рада України складається з ряду підрозділів, пов'язаних з діяльністю народних депутатів, фахівців-експертів, секретарів і обслуговуючого персоналу.

Керує парламентом України **Голова Верховної Ради**, якого обирають із свого складу народні депутати України таємним голосуванням. Голова Верховної Ради України веде засідання Верховної Ради України; організовує роботу Верховної Ради України,

координує діяльність її органів; підписує акти, прийняті Верховною Радою України (закони, постанови, резолюції, звернення, заяви); представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав; організовує роботу апарату Верховної Ради України, а також проводить засідання Ради голів фракцій і Ради голів комітетів, на яких обговорюється порядок денний сесії.

Верховна Рада України здійснює ряд функцій, які в сукупності виражають основні напрями її діяльності.

Основними функціями Верховної Ради України є:

1) представницька функція, тобто Верховна Рада України як зібрання повноважних представників виборців представляє весь український народ і виступає від його імені, а також виражає інтереси громадян і домагається їх задоволення ;

2) законодавча функція (пріоритетна і основна функція), тобто Верховна Рада України вносить зміни до Конституції України, приймає закони, вносить до них зміни, скасовує або призупиняє їх чинність;

3) установча функція, тобто Верховна Рада України формує повністю або частково органи виконавчої та судової влади, формує власні парламентські структури, призначає або обирає на посади, звільнює з посад інших органів державної влади, вирішує питання, що стосуються територіального устрою, Збройних Сил України, забезпечує формування органів місцевого самоврядування;

4) функція парламентського контролю, тобто Верховна Рада України здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх захист, бюджетно-фінансовий контроль, парламентський контроль за діяльністю органів прокуратури тощо.

Слід наголосити, що кожна функція Верховної Ради України має свій особливий порядок і спеціальну процедуру здійснення (процес).

Конституція закріплює за Верховною Радою України широке коло повноважень у різних сферах управління.

Найважливішими повноваженнями Верховної Ради України є:

1) у законодавчій сфері – внесення змін до Конституції України, прийняття законів, затвердження Державного бюджету України;

2) у зовнішньополітичній сфері – оголошення за поданням Президента України стану війни та укладання миру, ратифікація і денонсація міжнародних договорів;

3) участь у формуванні органів виконавчої влади. Призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України й інших вищих посадових осіб;

4) участь у формуванні органів судової влади. Верховна Рада України призначає третину складу Конституційного Суду України, обирає суддів судів загальної юрисдикції;

5) здійснення парламентського контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України, прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів, а також за діяльністю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

6) усунення Президента України з посади в порядку особливої процедури (імпичменту).

Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її видання.

Основною організаційно-правовою формою роботи Верховної Ради України є сесія, яка складається з пленарних засідань, засідань комітетів і тимчасових спеціальних комісій. Засідання проводиться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України.

Як вже зазначалось, однією з найважливіших функцій Верховної Ради України є законодавча функція, тобто прийняття, зміна та скасування законів. За допомогою законів здійснюється керівництво життям суспільства, управління державними справами та розв'язання існуючих проблем.

Закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади держави або безпосередньо народом на референдумі, який регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю та інтереси більшості населення, має вищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів, особливий порядок прийняття, охороняється та гарантується державою.

Основними ознаками закону є:

1) приймається тільки Верховною Радою України або безпосередньо народом на референдумі;

- 2) у межах своєї дії регулює найважливіші суспільні відносини;
- 3) має вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, які приймаються на основі і на виконання закону та не можуть суперечити йому. Тим самим забезпечується верховенство закону та єдність системи нормативно-правових актів;
- 4) має загальний характер, встановлює загальнообов'язкові правила поведінки, має належну форму, породжує юридичні наслідки та гарантується державою;
- 5) як джерело права, є виразником волі та інтересів усього населення держави чи його більшості;
- 6) відноситься до найбільш стабільних нормативно-правових актів, як правило, має досить тривалу дію в часі, розповсюджується на всю територію держави та поширюється на всіх громадян або на значну її частину;
- 7) приймається, змінюється та доповнюється в особливому процесуальному порядку, передбаченому Конституцією України.

Усі закони за юридичною силою, за значенням і місцем у системі законодавства можна класифікувати на такі види:

1) конституція – це основний закон держави, який має найвищу юридичну силу і приймається в особливому порядку, в якому регламентуються найважливіші, з її точки зору, суспільні відносини у сфері організації і функціонування органів державної влади, державного устрою та правового статусу людини і громадянина.

Конституцію України за способом її вираження можна визнати як **кодифіковану**, за способом внесення змін і доповнень як **жорстку**, за формою політико-територіального устрою як **унітарну**, за порядком прийняття як **народну**, за терміном дії в часі як **постійну**, за формою державного режиму як **демократичну** та за формою правління як **республіканську**.

Конституція України, як акт найвищої юридичної сили є юридичною базою для поточного законодавства і формування правової системи держави. Усе, що суперечить Конституції України або не відповідає їй, вважається незаконним. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Тобто Конституція України – це стабільний правовий акт тривалої і постійної дії, її охорона забезпечується Конституційним Судом України та іншими органами державної влади в межах їх компетенцій;

2) конституційні закони – це закони, які вносять зміни чи доповнення до тексту Конституції України або необхідність видання яких передбачено самою Конституцією. Як правило, ці закони конкретизують окремі положення Конституції України або містять посилання на Конституцію. Конституційні закони мають складнішу, ніж звичайні закони, процедуру ухвалення;

3) звичайні закони – це всі інші закони, які приймаються на основі та на виконання Конституції України і визначають основи правового регулювання суспільних відносин у певній сфері. Ці закони різноманітні за змістом і приймаються простою більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Як різновид закону, в Україні існують кодифіковані закони, які приймаються у формі кодексів та Основ законодавства.

Законодавчий процес – це регламентована діяльність компетентних органів державної влади з розробки, прийняття і оприлюднення нормативно-правових актів вищої юридичної сили (законів).

Конституція України закріплює основні засади законодавчого процесу, який відображає і закріплює логіку проходження законопроекту на всіх його етапах і складається з таких стадій:

1) законодавча ініціатива, тобто право офіційно вносити до Верховної Ради України пропозиції чи проект стосовно прийняття нового закону або зміни чи скасування чинного закону, які Верховна Рада України зобов'язана розглянути по суті. Під законодавчою пропозицією розуміють ідею або концепцію майбутнього закону, а під законопроектом – текст майбутнього закону з усіма його атрибутами (преамбулою, розділами, статтями, пунктами, підпунктами тощо).

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України відповідно до ч. 1 ст. 93 Конституції України належить Президентові України, народним депутатам України і Кабінету Міністрів України. При цьому, Президент України згідно ч. 2 цієї статті має перевагу перед іншими суб'єктами законодавчої ініціативи, тобто законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово.

Що ж стосується юридичних осіб та окремих громадян, позбавлених цього права, то вони можуть вносити свої законодавчі ініціативи з

удосконалення чинного законодавства лише через посередників – уповноважених на те суб'єктів. Оскільки закон не встановлює ніяких обмежень, то розробником законопроекту можуть бути будь-які державні чи недержавні організації, наукові установи, заклади вищої освіти, окремі науковці чи пересічні громадяни;

2) розробка законопроекту, тобто розроблення законопроекту здійснюється за дорученням Верховної Ради України, на замовлення, на договірній основі, а також в ініціативному порядку. Порядок розроблення законопроекту визначається Положенням про структуру, виклад, зміст і оформлення проектів законів. Законопроект, розроблений громадянами або юридичними особами в ініціативному порядку, вносяться до Верховної Ради України від імені суб'єктів законодавчої ініціативи, чи за їхньою підтримкою з обов'язковим зазначенням усіх авторів.

Законопроект подається із пояснювальною запискою, яка має містити обґрунтування необхідності його розробки та прийняття, характеристику цілей, завдань та основних положень майбутнього нормативно-правового акту, його місце в системі чинного законодавства, а також очікувані соціально-економічні й інші наслідки його застосування. У разі внесення законопроекту, який потребує фінансових витрат, пов'язаних з його прийняттям і реалізацією, до нього додається фінансово-економічне обґрунтування та пропозиції щодо покриття цих витрат, а також оцінка відповідного міністерства.

Особливе значення має наукова експертиза законопроекту, тобто діяльність компетентних органів, установ, спеціалізованих експертних організацій, груп або окремих експертів, щодо дослідження і оцінки наукового рівня, юридичних якостей законопроекту, його відповідності встановленим вимогам.

Підготовлений законопроект може бути оприлюднений для обговорення органами державної влади, органами місцевого самоврядування, науковими установами, громадськістю. Обов'язковим є оприлюднення законопроекту конституційних законів і законопроекту, що виноситься на всеукраїнський референдум.

Найчастіше перша і друга стадії законодавчого процесу збігається, і тоді на розгляд Верховної Ради України вноситься готовий законопроект;

3) попереднє обговорення законопроекту, тобто прийнятий до розгляду законопроект за участю суб'єкта права законодавчої ініціативи та розробників законопроекту проходить попередній розгляд у відповідних комітетах Верховної Ради України. При цьому для підготовки висновків визначається головний комітет, якому інші комітети надають свої результати обговорення законопроекту;

4) обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради України, тобто законопроект розглядається Верховною Радою України за процедурою трьох читань.

Під час першого читання законопроекту Верховна Рада України заслуховує доповідь представника суб'єкта права законодавчої ініціативи, співдоповідь ініціаторів, внесення кожного альтернативного законопроекту (якщо такі є), співдоповідь головного комітету, обговорює основні принципи, положення, критерії законопроекту та його структуру (частини, статті, розділи), повноту і послідовність їх викладення. За результатами розгляду законопроекту Верховна Рада України приймає одне із рішень: відхилити законопроект; передати законопроект головному комітету на доопрацювання; опублікувати законопроект для всенародного обговорення і наступного доопрацювання за результатами обговорення; прийняти законопроект за основу та підготувати його до другого читання.

Під час другого читання законопроекту (який є основним) Верховна Рада України проводить постатейне обговорення законопроекту та здійснює постатейне голосування. У разі необхідності можуть обговорюватися і ставитися на голосування частини статті, її підпункти або речення. За результатами розгляду законопроекту Верховна Рада України приймає одне із рішень: прийняти законопроект у цілому; доручити головному комітету підготувати його до третього читання; повернути законопроект головному комітету на доопрацювання; прийняти законопроект за винятком окремих його розділів, глав, статей, частин статей та направити законопроект до головного комітету на доопрацювання.

Під час третього читання законопроекту відбувається прийняття законопроекту в цілому. Крім того, на третє читання одночасно із законопроектом подається проект постанови Верховної Ради України про порядок введення його в дію, зміни чи доповнення до чинних

законів, а також підготовлений Кабінетом Міністрів України план організаційних, кадрових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних заходів стосовно введення в дію прийнятого закону. За результатами розгляду законопроекту Верховна Рада України приймає одне із рішень: прийняти закон в цілому і направити його на підпис Президенту України; перенести голосування щодо законопроекту в цілому; схвалити текст законопроекту в цілому і винести його на всеукраїнський референдум; відхилити законопроект.

5) прийняття закону, тобто за результатами другого чи третього читання законопроекту здійснюється прийняття закону на відкритому пленарному засіданні Верховної Ради України шляхом голосування простої більшості голосів народних депутатів України (тобто 50 відсотків + один голос) або кваліфікованою більшістю (тобто двома третинами голосів чи трьома четвертими від її конституційного складу) залежно від характеру закону.

Текст закону, прийнятий Верховною Радою України, у 5-денний строк підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його на підпис Президенту України;

б) підписання закону Президентом України, тобто Президент України протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання та офіційного оприлюднення або в цей же строк застосовує своє право вето щодо прийнятого закону і повертає його зі своїми зауваженнями і вмотивованими пропозиціями Верховній Раді України для повторного розгляду. Якщо під час повторного розгляду закон ухвалюється в тій же редакції не менш як двома третинами голосів від конституційного складу Верховної Ради України, то вето вважається подоланим і Президент України зобов'язаний підписати закон та офіційно оприлюднити його протягом 10 днів.

У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув до Верховної Ради України закон для повторного розгляду, то він вважається ним схваленим і має бути підписаний та офіційно оприлюднений, а у разі якщо Президент України не підписав закон, то він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом;

7) оприлюднення (опублікування) закону, тобто підписаний Президентом України закон не пізніше як у 15-денний строк після його

прийняття підлягає оприлюдненню з усіма реквізитами державною мовою в офіційних друкованих виданнях, якими є: «Офіційний вісник України», «Відомості Верховної Ради України», «Голос України» і «Урядовий кур'єр». Опублікування тексту закону в інших засобах масової інформації має виключно інформаційне значення і не спричиняє ніяких юридичних наслідків. Значення цієї стадії полягає в тому, що неоприлюднений та, таким чином, не доведений до відома населення держави закон не застосовується;

8) набрання законом чинності, тобто відповідно до ст. 94 Конституції України закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше непередбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Особливою формою законодавчої діяльності є прийняття законів всеукраїнським референдумом. Всеукраїнським референдумом може бути прийнятий будь-який конституційний або звичайний закон, крім законів з питань податків, бюджету та амністії. Закони, прийняті на всеукраїнському референдумі, не потребують затвердження Верховною Радою України і можуть бути змінені лише іншим всеукраїнським референдумом. Конституційні закони, прийняті всеукраїнським референдумом, мають більш вищу юридичну силу, ніж звичайні закони. Датою прийняття таких законів вважається день проведення референдуму. Вони набирають чинності в порядку, визначеному самим законом, але не пізніше 10 днів з дня їх офіційного оприлюднення.

§ 6. Президент України – глава Української держави

Гене́за терміна «президент» своїм корінням сягає періоду Стародавнього Риму. У перекладі з латинської цей термін означає «той, хто сидить попереду». Проте з кінця XVIII ст., з розвитком перших демократичних режимів у державах Старого і Нового світу, цей політико-правовий інститут почав набувати якісно нових конституційно-правових ознак. З бігом часу він став притаманним усім республіканським формам правління, а процедура його обрання перетворилась на своєрідний «тест на демократію».

Конституційно-правовий статус Президента України виник і дістав своє нормативно-правове закріплення лише після проголошення

незалежності України. Конституція України визначає, що Президент України є главою держави та наділяє його правом виступати від її імені.

Глава держави – це найвища посадова особа держави і водночас конституційний орган, який займає особливе місце в системі органів державної влади, здійснює верховне представництво у внутрішній і зовнішній політиці, є символом державності та національної єдності.

Як глава держави Президент виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України не входить до жодної із закріплених Конституцією гілок державної влади, що цілком узгоджується з принципом поділу влади. Водночас Президент України наділений широкими державно-владними повноваженнями, які забезпечують широкі можливості впливати на діяльність кожної з трьох гілок державної влади. Крім того, Президент України виконує інтегруючу функцію, тобто забезпечує функціонування і взаємодію всіх органів державної влади.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Повноваження Президента України починаються не пізніше ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складання присяги народіві на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Конституція України передбачає засоби захисту правового статусу Президента України, який користується правом недоторканності на весь час виконання своїх повноважень. За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунутий з поста в порядку імпічменту.

Діяльність Президента України, не пов'язана з виконанням ним своїх повноважень, обмежується. Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Найважливіші повноваження Президента України визначені Конституцією та Законами України «Про Президента України», «Про міжнародні договори України», «Про оборону України», «Про громадянство України» та ін. і до яких належать:

1) у сфері забезпечення державного суверенітету України. Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, Головою Ради національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

2) у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин. Президент України представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

3) у сфері внутрішньої політики. Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін до Конституції України та проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

4) у сфері формування персонального складу органів державної влади. Президент України припиняє повноваження Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією України; вносить до Верховної Ради України подання про призначення Прем'єр-міністра

України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби безпеки України; призначає керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їх повноваження на цих посадах; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора; призначає половину складу Ради Національного банку України; третину складу Конституційного Суду України; половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; здійснює призначення на посаду судді за поданням Вищої ради правосуддя тощо;

5) у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України; про надання притулку в Україні; здійснює помилування;

6) інші повноваження Президента України. Присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам державної влади.

Здійснюючи свої повноваження, Президент України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України. Окремі акти Президента України скріплюють підписом Прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт та його виконання.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України, виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. Але при цьому Голова Верховної Ради України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6–8, 10–13, 22, 24, 25, 27, 28 ст.106 Конституції України.

Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неспроможності виконувати свої повноваження за станом здоров'я;

- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерті.

Отже слід зазначити, що посада Президента України є новацією в суспільно-політичному житті України, вона регламентована Конституцією та законами України, а реалізація повноважень Президента України передбачає координацію і співдію з іншими гілками державної влади.

§ 7. Виконавча влада в Україні

Виконавча влада є найбільш видимою інституцією політико-правової системи України, діяльність якої безпосередньо пов'язана з повсякденним життям громадян та охоплює практично всі сфери суспільного життя. Виконавча влада не лише втілює в життя політико-правові рішення, а часто ще й ініціює прийняття законів України, тим самим набуваючи домінуючу ролі в житті суспільства. Уперше термін «виконавча влада» було вжито в розділі 1 статті II Конституції Сполучених Штатів Америки (1787 р.).

Виконавча влада – це одна з гілок державної влади, єдина система виконавчо-розпорядчих органів виконавчої влади, які здійснюють безпосереднє управління державними справами, відповідальна перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольна і підзвітна Верховній Раді України.

Місце виконавчої влади в системі органів державної влади України визначається перш за все метою її діяльності: організація виконання Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Мета в свою чергу вимагає чіткого визначення суті виконавчих і розпорядчих функцій, які притаманні лише виконавчій владі і не збігається з функціями інших гілок державної влади.

Виконавча функція характеризується тим, що органи виконавчої влади безпосередньо виконують положення норм чинного законодавства України та акти Президента України.

Розпорядча функція характеризується тим, що для виконання актів законодавчої влади, указів і розпоряджень Президента України органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські нормативно-правові акти та дають відповідні розпорядження.

Суб'єктами виконавчої влади в Україні є:

- 1) орган загальної компетенції – уряд, найвищий центральний колегіальний орган у системі органів виконавчої влади;
- 2) органи спеціальної компетенції – центральні органи виконавчої влади;
- 3) місцеві органи виконавчої влади. Основними функціями цих суб'єктів є: соціально-політична; правозастосовна; правоохоронна; координаційна; державного регулювання; контрольна і наглядова.

У своїй сукупності зазначені суб'єкти утворюють єдину систему органів виконавчої влади в Україні. Очолює систему органів виконавчої влади **Кабінет Міністрів України**, який відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. У своїй діяльності Кабінет Міністрів України керується Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України. Організація, повноваження, функції і порядок діяльності Кабінету Міністрів України визначаються Конституцією та законами України.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр міністри та міністри. Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які підписує Прем'єр-міністр України і які є обов'язковими до виконання.

Друге після Кабінету Міністрів України місце у виконавчій вертикалі влади посідають **центральні органи виконавчої влади**, до яких належать:

- 1) міністерства України, які керують певною галуззю державної політики;
- 2) державні комітети (державні служби), які здійснюють міжгалузеве управління відповідними сферами;
- 3) центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України,

Державний комітет телебачення і радіомовлення України тощо), які здійснюють виконавчі, контрольні, наглядові, координаційні та дозвільні функції.

Структуру центрального органу виконавчої влади затверджує керівник відповідного органу, а їх завдання та функції встановлюються положенням, в якому передбачається відповідальність керівників цих органів перед Президентом України і Верховною Радою України за результати своєї діяльності.

Компетенція міністерств, комітетів і служб реалізується через видання ними наказів, інструкцій та інших нормативно правових актів, які підлягають державній реєстрації в Міністерстві юстиції України.

Центральні органи виконавчої влади можуть мати свої територіальні органи, що утворюються, реорганізуються і ліквідовуються в порядку, встановленому законодавством, а також утворювати дорадчі та консультативні органи, склад яких і положення про них затверджує Кабінет Міністрів України.

Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють **місцеві державні адміністрації**, що здійснюють виконавчу владу в областях і районах, у містах Києві і Севастополі.

Місцеві державні адміністрації – це органи виконавчої влади в регіонах, які наділені правом представляти інтереси держави і приймати від її імені розпорядження, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Правовий статус місцевих державних адміністрацій встановлюється Конституцією та законами України. У своїй діяльності вони керуються також нормативно-правовими актами Президента України, Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня.

Саме місцеві державні адміністрації реалізують принцип поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, покладений в основу побудови адміністративно-територіального устрою України. Ці органи є єдиноначальними органами виконавчої влади, владні повноваження яких реалізують одноособово їхні керівники – голови місцевих державних адміністрацій, які наділені правом представляти інтереси держави і видавати від її імені розпорядження, які чинні на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Місцеві державні адміністрації очолюють голови відповідних адміністрацій, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента. Вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня, тобто діють за принципом субординації. Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні також радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Голови місцевих державних адміністрацій формують склад місцевих державних адміністрацій та визначають їх структуру.

Повноваження голів місцевої державної адміністрації припиняються Президентом України у разі:

- 1) порушень ними Конституції та законів України;
- 2) втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;
- 3) визнання судом недієздатним;
- 4) виїзду на проживання в іншу країну;
- 5) набрання законної сили обвинувального вироку суду;
- 6) за власною ініціативою Президента України;
- 7) висловлення недовіри двома третинами від складу відповідної ради;

- 8) подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження голів місцевих державних адміністрацій припиняється також у разі їх смерті.

Головним завданням місцевих державних адміністрацій є: виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади; забезпечення законності і правопорядку; додержання прав і свобод людини і громадянина; виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля; підготовка та виконання відповідних обласних і районних бюджетів; звітування про виконання відповідних бюджетів і програм; взаємодія з органами місцевого самоврядування.

У демократичній, правовій державі виконавча влада є підконтрольна громадянському суспільству. Основними методами нагляду і контролю за діяльністю органів виконавчої влади є: внутрішній (відомчий);

бюджетний; парламентський; судовий; громадський тощо. Однак в Україні використання механізмів контролю за діяльністю органів виконавчої влади часто неможливо здійснити через нечіткі формулювання положень норм законів, що регламентують діяльність цих органів, низьку ефективність судової влади, відсутність партнерських зв'язків органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, недостатній рівень правосвідомості та правової активності громадян насамперед у питаннях реалізації прав і свобод і захисту своїх власних інтересів і потреб. Таким чином, відсутність належного контролю за діяльністю органів виконавчої влади з боку громадськості ускладнює процес досягнення стандартів демократичного управління суспільством.

§ 8. Судова влада в Україні

Згідно з принципом поділу державної влади однією з її гілок є судова влада, яка покликана здійснювати правосуддя в Україні. Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Судова влада – це одна з гілок державної влади, яка наділена уповноваженими на те державними органами(судами) в межах закону та спеціальних судових процедур здійснювати правосуддя.

У демократичній державі судова влада є необхідною ланкою системи «стримувань та противаг» у здійсненні державного управління та забезпечення верховенства права. Слід наголосити, що панування права існує лише тоді, коли органи державної влади обмежені законом, а громадяни мають права і свободи, які ці органи та їх посадові особи зобов'язані захищати. При цьому, судова влада зобов'язана спонукати всі органи державної влади дотримуватись положень норм Конституції та законів України. Тобто, судовим органам відводиться роль арбітра в конфліктах між громадянами, організаціями та державою, а також своєрідного контролера за виконанням законів та інших нормативно-правових актів представниками органів державної влади.

Загальновідомо, що кожна гілка влади здійснює свої функції за допомогою особливих, властивих тільки їй органів. У судовій владі

такими органами є суди, які складають у своїй сукупності систему судоустрою України.

Система судоустрою України – це складова правової системи держави, сукупність усіх судів, що мають спільні завдання та єдині засади здійснення правосуддя.

Правосуддя – це особливий вид державної діяльності, яку проводить суд по розгляду і вирішенню у встановленому законом процесуальній формі конкретних адміністративних, кримінальних, цивільних і господарських справ, що мають юридичні наслідки.

В Україні правосуддя здійснюють судді, а народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних, тобто виборних представників від різних верств населення.

Правосуддя, на відміну від діяльності органів виконавчої влади, здійснюється у строго визначеній законом процесуальній формі і регламентується законодавством про судоустрій, цивільне, господарське та кримінальне судочинство. Правосуддя – це виключно правозастосовна діяльність суду. Суди, відповідно до ст.6 Конституції України, є самостійною гілкою влади і діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Згідно ч. 2 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачений законом випадках суди розглядають також інші справи.

Система судоустрою України складається з двох гілок – суду конституційної юрисдикції (Конституційний Суд України) та судів загальної юрисдикції, до складу яких входять:

- 1) місцеві суди;
- 2) обласні апеляційні суди;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

З метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Судоустрій в Україні будується за принципами територіальності (адміністративно-територіального устрою держави) та спеціалізації.

Суди загальної юрисдикції утворюються, реорганізуються і ліквідовуються законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя.

Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є Конституційний Суд України, який вирішує питання про відповідність Конституції України і інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України. Статус Конституційного Суду України, тобто порядок його формування, функціонування і компетенції визначається розділом XII Конституції України та Законом України «Про Конституційний Суд України». Головним завданням Конституційного Суду України є гарантування забезпечення верховенства Конституції, як Основного Закону держави на всій території України.

Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки з таких питань:

1) про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) про офіційне тлумачення Конституції України.

3) про відповідність Конституції України (конституційність) чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

4) про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

5) про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визначаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. Закони та інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня

ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. При цьому, матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Рішення приймаються, висновки даються Конституційним Судом України поіменним голосуванням шляхом опитування суддів, при цьому судді не мають права утримуватися від голосування. Рішення та висновки Конституційного Суду України стосовно зазначених питань є обов'язковими до виконання на всій території України, остаточними та такими, що не можуть бути оскаржені.

Уперше в ст. 151-1 Конституції України закріплено, що «Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України». При цьому варто наголосити, що ця норма є гарантією підвищення ефективності конституційно-правового захисту прав і свобод людини і громадянина, що впливає зі змісту ч. 3 ст. 8 Конституції України, тобто через інститут індивідуальної конституційної скарги досягається максимальний рівень захисту прав і свобод людини і громадянина з урахуванням особливостей справи та характеру порушення прав окремої особи. Але скарга може бути подана до Конституційного Суду України у разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

До повноважень Конституційного Суду України не належать питання законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

Конституційний Суд України не входить до системи судів загальної юрисдикції і правосуддя в класичному розумінні він не здійснює, тобто не розглядає конкретних кримінальних або цивільних прав, не є апеляційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції.

У ст. 129 Конституції України зазначено, що судочинство проводиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних, а також закріплено, що **основними засадами судочинства є:**

1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, полягає в тому, що судочинство в Україні здійснюється на принципах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність перед законом – це однакове застосування положень, закріплених у чинному законодавстві, до всіх громадян, усім суб'єктам правовідносин гарантується доступність судового захисту їх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом.

Поняття рівності перед судом не відрізняється істотно від поняття рівності перед законом. Воно означає наділення всіх громадян, які постають перед судом у тій чи іншій якості, рівними процесуальними правами і обов'язками. Закони, застосовувані судом, дають рівні права і покладають на громадян рівні обов'язки з урахуванням їх процесуального становища. Ніхто не може бути звільнений від обов'язку дотримуватись закону;

2) забезпечення доведеності вини впливає з презумпції невинуватості, формулювання якої міститься в ст. 62 Конституції України та юридичний зміст якого становлять такі положення:

– ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (ч. 2 ст. 62 Конституції України);

– обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом (ч. 3 ст. 62 Конституції України);

– висновок про винність особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на припущеннях (ч. 3 ст. 62 Конституції України);

– усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ч. 3 ст. 62 Конституції України);

– з обвинуваченим не можна поводитися як з винним до остаточного вирішення кримінальної справи і офіційного визнання його винним у вчиненні злочину, а також публічно твердити в засобах масової інформації та в будь-яких офіційних документах, що дана особа є злочинцем;

– у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням (ч. 4 ст. 62 Конституції України).

Тобто, обов'язок доведення винуватості звинуваченого лежить на тому, хто його звинувачує, а в суді, де розглядається справа – на звинувачеві, який бере участь у судовому розгляді;

3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості полягає в тому, що в судовому засіданні ведуть між собою процесуальний спір дві сторони: в кримінальному судочинстві – сторона обвинувачення і сторона захисту, в цивільному судочинстві – позивач і відповідач. При цьому кожна із сторін відстоює свою правову позицію за допомогою тих засобів, які передбачені процесуальним законом. Змагальність забезпечує рівні процесуальні можливості учасників процесу щодо надання доказів, їх дослідження і заявлення клопотань, а також виступає гарантією всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи і винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення;

4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором закріплено в п. 1 ч. 1 ст. 131-1 Конституції України. Прокурор як представник держави через свої публічно-правові обов'язки, підтримуючи обвинувачення, зобов'язаний керуватися вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на розгляді всіх обставин справи;

5) забезпечення обвинуваченому права на захист полягає в тому, що кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. При цьому Конституцією України гарантовано, що кожен має право на професійну правничу допомогу, а у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безкоштовно.

Закон зобов'язує особу, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора і суддю до першого допиту обвинуваченого і підсудного роз'яснити їм право мати захисника. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання професійної правничої допомоги при вирішенні справ у судах діє адвокатура (ст. 132-2 Конституції України). У випадках, передбачених законом, правничу допомогу можуть надавати і інші особи, які мають вищу юридичну освіту. Держава визначає коло суб'єктів, які можуть надавати професійну правничу допомогу та їх повноваження;

6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, передбачає відкритість судової процедури, крім випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці,

або щоб запобігти розголошенню відомостей про інтимний бік життя осіб, що беруть участь у справі. У той же час рішення і вирок суду в усіх випадках оголошує публічно, крім рішень про усиновлення. Їх зміст може бути доведено до відома населення через засоби масової інформації. Необґрунтоване обмеження гласності судочинства може служити підставою до скасування рішення, оскільки це являє собою істотне порушення процесуального закону. Розгляд справ під час судового процесу повинен фіксуватися технічними засобами;

7) розумні строки розгляду справи судом, означає, що судді повинні дотримуватися процесуальних строків під час розгляду справ, які встановлені чинним законодавством України;

8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення має важливе значення для виконання завдань суду із захисту прав і законних інтересів громадян і організацій, зміцнення законності і правопорядку, утвердження принципу справедливості та забезпечення розвитку демократії в державі;

9) обов'язковість судового рішення означає, що ті судові рішення, що набрали законної сили є обов'язковим для виконання всіма без винятку органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами, об'єднаннями громадян, фізичними і юридичними особами на всій території України.

Держава забезпечує силою примусу виконання рішень суду. Для виконання таких функцій в механізмі держави є спеціальні органи і посадові особи, до обов'язків яких входить виконання судових рішень. Невиконання судових рішень тягне за собою передбачену законом відповідальність, включаючи й кримінальну.

Як зазначалось, носіями судової влади в Україні є судді, які здійснюють правосуддя незалежно від законодавчої і виконавчої влади. Саме їм, згідно Конституції України, надані повноваження здійснювати судочинство, ухвалювати і проголошувати від імені держави судові рішення, які є обов'язковими для виконання на всій території України.

На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший 30 та не старший 65 років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше 5 років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою.

Професійні судді – це призначені посадові особи судової влади, які наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов’язки на професійній основі в Конституційному Суді України та судах загальної юрисдикції.

Судді при здійсненні своїх повноважень незалежні як один від одного, так і від судді вищого рівня, а також від будь-якого зовнішнього впливу. У своїй діяльності судді зобов’язані підкорятися тільки Конституції та законам України. Через це, з одного боку, до судді застосовують деякі обмеження. Згідно ч. 2 ст. 127 Конституції України **суддя не має права:**

- 1) належати до політичних партій та профспілок;
- 2) брати участь у будь-якій політичній діяльності;
- 3) мати представницький мандат;
- 4) обіймати будь-які інші оплачувані посади;
- 5) виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

З іншого боку, незалежність і недоторканність судді забезпечується за допомогою правових гарантій їхньої діяльності, до числа яких належать:

1) незалежність суддів, які при здійсненні судочинства незалежні і вирішують справи тільки на основі закону, виходячи з власного його розуміння та переконання, які ґрунтуються на всебічному, повному й об’єктивному дослідженні всіх обставин справи. Тобто, суддя є незалежним як від правової позиції прокурорів, адвокатів та інших учасників судового процесу, так і від представників органів державної влади, юридичних чи фізичних осіб;

2) недоторканність судді. Без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину;

3) юридична відповідальність за неповагу до суду чи судді. Забороняється збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово чи в інший спосіб з метою завдання шкоди авторитету судді чи впливу на його неупередженість;

4) забезпечення особистої безпеки судді і членів його сім’ї. Погроза або насильство щодо судді, посягання на його життя карається як злочин;

5) незмінюваність суддів. Судді обіймають посаду безстроково, крім суддів Конституційного Суду України.

6) функціонування суддівського самоврядування, яке здійснює захист професійних інтересів суддів та вирішує питання внутрішньої діяльності судів;

7) забезпечення фінансування та належних умов для функціонування судів і діяльності суддів. Розмір винагороди судді встановлюється законом про судоустрій.

Завдання та питання для самостійної перевірки знань

1. Назвіть основні теорії виникнення держави.
2. Розкрити зміст поняття «держава».
3. Назвіть основні ознаки держави.
4. Назвіть внутрішні функції Української держави.
5. Назвіть зовнішні функції Української держави.
6. Назвіть форми здійснення функцій держави.
7. Назвіть мислителів, починаючи з античності й до Нового часу, які зробили значний внесок у розвиток теорії правової держави.
8. Розкрити зміст поняття «правова держава».
9. Назвіть специфічні ознаки правової держави.
10. Охарактеризуйте принципи правової держави.
11. Назвіть поняття та ознаки правової держави.
12. Назвіть поняття та види органів державної влади.
13. У чому полягає принцип поділу державної влади за Конституцією України?
14. Охарактеризуйте конституційно-правовий статус Верховної Ради України та народних депутатів УЦкраїни.
15. Назвіть основні функції та повноваження Верховної Ради України.
16. Чому законодавча функція вважається найважливішою в діяльності Верховної ради України?
17. Назвіть поняття, ознаки та види законів.
18. Назвіть стадії законодавчого процесу.
19. Назвіть поняття та конституційно-правовий статус глави Української держави.

20. Повноваження Президента України та за яких умов припиняються ці повноваження?

21. Яку роль виконує Президент України в системі «стримувань та противаг»?

22. Назвіть поняття та функції виконавчої влади.

23. Охарактеризуйте суб'єктів виконавчої влади в Україні.

24. Назвіть поняття та конституційно-правовий статус місцевих державних адміністрацій.

25. Як співвідносяться поняття «судова влада», «система судоустрою» та «правосуддя»?

26. Охарактеризуйте систему судоустрою України.

27. Назвіть конституційно-правовий статус і повноваження Конституційного Суду України.

28. Охарактеризуйте основні засади судочинства в Україні.

29. Охарактеризуйте конституційно-правовий статус професійних суддів в Україні.

30. Охарактеризуйте Суд присяжних України.

Теми рефератів для презентації на семінарському занятті

1. Основні теорії виникнення держави.
2. Поняття та основні ознаки держави.
3. Функції держави та форми їх здійснення.
4. Внутрішні та зовнішні функції Української держави.
5. Поняття та специфічні ознаки правової держави.
6. Сутність та принципи правової держави.
7. Співвідношення правової держави і громадянського суспільства.
8. Еволюція розвитку теорії правової держави.
9. Поняття та види органів державної влади.
10. Конституційний поділ державної влади в Україні.
11. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України.
12. Конституційно-правовий статус народних депутатів України.
13. Основні функції та повноваження Верховної Ради України.
14. Поняття, ознаки та види законів.
15. Законодавчий процес та його стадії.

16. Конституційно-правовий статус глави Української держави.
17. Повноваження Президента України.
18. Дострокове припинення повноважень Президента України.
19. Місце і роль Президента України в системі «стримувань та противаг».
20. Поняття та функції виконавчої влади.
21. Суб'єкти виконавчої влади в Україні.
22. Конституційно-правовий статус місцевих державних адміністрацій.
23. Співвідношення понять «судова влада», «система судоустрою» та «правосуддя».
24. Система судоустрою України.
25. Конституційно-правовий статус Конституційного Суду України.
26. Повноваження Конституційного Суду України.
27. Система судів загальної юрисдикції в Україні.
28. Основні засади судочинства в Україні.
29. Конституційно-правовий статус професійних суддів в Україні.
30. Суди присяжних як складова судочинства України.

Розділ 3

Місцеве самоврядування як елемент політико-правової системи України

§ 1. Поняття та принципи місцевого самоврядування

У системі демократичного правління значна роль належить місцевому самоврядуванню, основою якого є громадянське суспільство. Без розвитку і зміцнення цього інституту, як впливової повноцінної ланки системи демократичної влади, не може бути й мови про утвердження демократичної, соціальної, правової держави та розвинутої інфраструктури громадянського суспільства. Місцеве самоврядування є тією сферою публічної діяльності, в якій може взяти участь кожний громадянин. Провідним принципом самоврядування є організаційне і функціональне відокремлення його органів від структури державної влади, а взаємовідносини між ними регулюються лише законом. У цьому сенсі воно є проміжною ланкою, важливим каналом взаємозв'язку між громадянським суспільством і державою.

Отже, місцеве самоврядування виступає формою безпосередньої демократії, за якої органи державної влади не дистанційовані від громади.

Термін «самоврядування» вперше було вжито під час Великої французької революції (1789 р.), результатом якої стали виборність громадських органів і урядовців, коли громаду став очолювати виборний мер, а також відокремлення законодавчих органів від виконавчих. У 1808 р. прусський державний діяч Генріх Фрідріх фон Штейн (1757–1831) використав ідею самоврядування в законі про статути міст, який визначав міську громаду як політичну одиницю.

У науковий обіг поняття «місцеве самоврядування» було введено в середині ХІХ ст. прусським юристом Рудольфом Генріхом Гнейстом (1816–1895) для позначення такого управління на місцях, за якого територіальні громади, що історично склалися, були наділені правом самостійно, в межах законів, вирішувати місцеві справи. При цьому, в діяльність громад не втручалася центральна державна адміністрація та її чиновники на місцях.

«Місцеве самоврядування» – поняття багатозначне. Але загальне визначення цьому поняттю, що фактично стало універсальним і прийняте всіма демократичними державами, надано в ч. 1 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування, яка була схвалена Радою Європи 15 жовтня 1985 р. і ратифікована Верховною Радою України 15 липня 1997 р., що ввійшла таким чином, до складу національного законодавства України. В основу цього документа був закладений принцип субсидіарності, який означає, що питання, які можна вирішувати на низових рівнях правління, немає потреби передавати вище. Узагалі ж сьогодні в Україні існує понад три тисячі нормативно-правових актів, у яких використовується термін «місцеве самоврядування».

Місцеве самоврядування, за визначенням Європейської хартії місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 3), є правом і реальною здатністю органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних справ і управляти нею, діючи в межах закону, під свою відповідальність в інтересах місцевого населення. Згідно з Європейською хартією, це право здійснюється як виборними та виконавчими органами, так і безпосередньо територіальною громадою шляхом використання різних форм прямої демократії.

Відповідно до Конституції України, **місцеве самоврядування** є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Це положення, яке закріплено в ч. 1 ст. 140 Конституції України корелюється з її ст. 7, яка встановлює, що в Україні визнається й гарантується місцеве самоврядування.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. дає таке визначення: «Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (ч. 1 ст. 2), що є більш деталізованим порівняно з поняттям, яке закріплено в Конституції України.

Місцеве самоврядування функціонує на основі відповідних загальних принципів. Вони є не тільки основоположними засадами,

ідеями, що лежать в основі організації і діяльності місцевого самоврядування та його органів. Але вони звернені й до органів державної влади, які не мають права порушувати ці принципи. Місцеве самоврядування як інститут публічної влади виникає, формується і реалізує свої функції «в системі координат» усіх існуючих владних відносин в Україні.

Загальні принципи організації місцевого самоврядування в Україні – це закріплені в Конституції та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» засади, що визначають демократичну організацію місцевого самоврядування як інституту публічної влади, дотримання яких є обов'язковим для органів державної влади, населення та інших суб'єктів права.

Згідно зі ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», **місцеве самоврядування здійснюється на принципах:**

1) народовладдя. Місцеве самоврядування є формою участі населення в управлінні справами місцевого значення;

2) законності. Територіальні громади та їх органи зобов'язані діяти в строгій відповідності з чинним законодавством України й в межах своїх повноважень;

3) гласності. Діяльність органів місцевого самоврядування має висвітлюватися засобами масової інформації, бути відкритою для критики і пропозицій;

4) колегіальності. Органи місцевого самоврядування є колегіальними, прийняті ними рішення мають колективний характер;

5) поєднання місцевих і державних інтересів. Територіальні громади та їхні органи існують і діють у межах Української держави. Через це неприпустиме протиставлення інтересів громади і всього українського народу. Місцеве самоврядування має діяти з врахуванням загальнодержавних програм соціально-економічного і культурного розвитку;

6) виборності. Всі органи місцевого самоврядування обираються громадянами відповідно до демократичних засад виборчого права України;

7) правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності. Місцеве самоврядування відділене від держави. Органи місцевого самоврядування мають право приймати статути територіальної

громади, видавати загальнообов'язкові нормативно-правові акти. Органи місцевого самоврядування мають статус юридичної особи і діють на основі самофінансування;

8) підвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб. Представницькі органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані періодично звітувати перед населенням про свою роботу;

9) державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування. Держава підтримує місцеве самоврядування шляхом передачі йому майна, фінансування програм соціально-економічного і культурного розвитку, здійснюваних у межах територіальної громади;

10) судового захисту прав місцевого самоврядування. Порушення прав територіальної громади та її органів є підставою для судового розгляду.

Ці загальні принципи утворюють «правовий каркас» демократичної концепції місцевого самоврядування, яка базується на забезпеченні рівного права громадян на місцеве самоврядування. У своїй сукупності зазначені принципи відображають сутність місцевого самоврядування як своєрідної форми організації публічної влади.

Крім визначених у ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» принципів, існують і інші принципи, на яких базується місцеве самоврядування. До них відносять: конституційно-правове визнання місцевого самоврядування як особливої форми публічної влади (ст.ст. 5, 7 Конституції України); гарантованість державою права громадян на місцеве самоврядування; врахування думки населення при визначенні і зміні меж адміністративно-територіальних утворень; поєднання представницької демократії з формами прямого волевиявлення громадян (місцевий референдум, збори, сходи); стабільність статусу місцевого самоврядування як складової засад конституційного ладу України тощо. Принципи місцевого самоврядування, що знайшли своє закріплення на конституційному рівні, відповідають міжнародним стандартам, зокрема, Європейській хартії місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування – це одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється в самостійному вирішенні населенням адміністративно-територіальної одиниці (громади), або

під відповідальність обраних ними органів і посадових осіб питань місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Характеризуючи поняття місцевого самоврядування, важливо наголосити на тому, що предметом його діяльності є саме питання місцевого значення. З урахуванням того, що в демократичних державах стосовно органів місцевого самоврядування діє доктрина «муніципальна влада – поза політикою», ці органи не повинні вирішувати політичні питання, оскільки це торкається інтересів усієї держави, а отже, не може мати виключно місцевого значення. На жаль, у реальності сучасної України наявні приклади, коли органи місцевого самоврядування зазнають політичного впливу, а діяльність деяких із них мають відверто політичний характер, а іноді здійснюється із перевищенням наданих їм чинним законодавством повноважень.

Також слід констатувати, що на сьогодні в Україні територіальні громади існують лише де-юре, тобто в положеннях норм Конституції та законів України, а де-факто – мають лише, умовно кажучи «муніципальну правоздатність», тобто потенційно їм належить комплекс муніципальних прав і свобод, а фактично місцеві жителі не спроможні власними діями набувати та реалізовувати їх. Крім того, найсерйознішою проблемою місцевого самоврядування в Україні є пасивність населення, тобто відсутність безпосередньої творчої ініціативи самих місцевих жителів.

§ 2. Система місцевого самоврядування в Україні

Місцеве самоврядування в Україні являє собою певну систему, яка будується насамперед відповідно до адміністративно-територіального поділу, що належить до компетенції центральної влади. Система місцевого самоврядування на територіальному рівні є певною цілісністю із спільними основними завданнями, з метою максимально можливого задоволення інтересів людини. Реалізуючи спільні завдання, елементи загалом виконують особливі специфічні функції. У політико-правових системах спеціалізація частин виражається в суспільному розподілі праці між ними. При цьому, одні з них є основою системи, а інші є похідними, тобто обслуговують провідний компонент, водночас активно на нього впливаючи.

До системи місцевого самоврядування згідно ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» **входять:**

- 1) територіальна громада;
- 2) сільська, селищна, міська рада;
- 3) сільський, селищний, міський голова;
- 4) виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- 5) районні й обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- 6) органи самоорганізації населення.

У містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть утворюватись районні в місті ради.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. При цьому, територіальні громади декілька сусідніх сіл можуть на добровільній основі об'єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову.

Територіальна громада – це об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Саме на місцевому рівні найповніше реалізуються права громадян на участь в управлінні громадськими справами. **Основними формами безпосереднього волевиявлення територіальних громад є:**

1) місцевий референдум, предметом якого може бути будь-яке питання віднесене Конституцією та законами України до відання місцевого самоврядування. Рішення прийняті місцевим референдумом є обов'язковими до виконання на відповідній території;

2) загальні збори громадян за місцем проживання – це зібрання всіх чи частини жителів села, селища, міста для вирішення питання місцевого значення. Такі збори має право скликати сільський, селищний, міський голова. Рішення загальних зборів повинні враховуватися органами місцевого самоврядування в їх діяльності;

3) місцеві ініціативи, тобто члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування, яке підлягає обов'язковому

розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи;

4) громадські слухання, тобто заслуховування територіальними громадами депутатів відповідних рад і посадових осіб місцевого самоврядування. Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік і пропозиції, які вносяться за результатами цих слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування;

5) відкликання депутатів місцевих рад. Підставами для відкликання виборцями обраного ними депутата місцевої ради можуть бути:

- порушення депутатом місцевої ради положень норм Конституції та законів України, що встановлено судом;

- пропуск депутатом місцевої ради протягом року більше половини пленарних засідань ради або засідань постійної комісії, невиконання ним без поважних причин рішень і доручень ради та її органів;

- невідповідність практичної діяльності депутата місцевої ради основним принципам і положенням його передвиборної програми.

Право вносити пропозиції про відкликання депутата місцевої ради до територіальної виборчої комісії належить: відповідній місцевій раді; зборам виборців; зборам (конференціям) об'єднань громадян та їхніх місцевих осередків, які мають право висувати кандидатів у депутати і знаходяться на території відповідного виборчого округу.

Відповідна територіальна виборча комісія у п'ятиденний строк з моменту одержання протоколу зазначених зборів з пропозицією про відкликання депутата місцевої ради розглядає це питання на своєму засіданні і приймає відповідне рішення. У разі прийняття протоколу на підтримку пропозиції про відкликання депутата місцевої ради починається збирання підписів ініціативною групою. За результатами збирання підписів відповідна територіальна виборча комісія приймає рішення про призначення у відповідному виборчому окрузі голосування пропозиції про відкликання депутата місцевої ради та визначає день голосування.

Депутат місцевої ради вважається відкликаним, якщо за його відкликання проголосувало більше половини виборців, які взяли участь у голосуванні. У разі рівності голосів, поданих «за» і «проти» відкликання депутата місцевої ради, його повноваження зберігаються.

Важливою ланкою системи місцевого самоврядування є **сільські, селищні, міські ради**. До їх складу входять депутати, які обираються

населенням відповідної території на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років.

Депутат місцевої ради як представник інтересів територіальної громади, виборців свого виборчого округу зобов'язаний виражати і захищати інтереси відповідної територіальної громади та її частини – виборців свого виборчого округу, виконувати їх доручення в межах своїх повноважень, наданих чинним законодавством України, брати активну участь у діяльності місцевого самоврядування.

Депутат місцевої ради є повноважним і рівноправним членом відповідної ради – представницького органу місцевого самоврядування. Він здійснює свої повноваження не пориваючи з виробничою, або службовою діяльністю, а також не може використовувати свій депутатський мандат у цілях, не пов'язаних з депутатською діяльністю та не може мати іншого представницького мандата.

Місцеві ради реалізують свої функції і повноваження в межах відповідних організаційно-правих форм реалізації компетенції органів місцевого самоврядування.

Сесія є основною організаційною формою роботи сільських, селищних, міських, районних, обласних, районних у місті рад, а також міст Києва та Севастополя рад. Сесія – це сукупність пленарних засідань ради, а також засідань її постійних комісій. Згідно зі ст. 46 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», перша сесія новообраної сільської, селищної, міської, районної в місті ради скликається відповідною територіальною виборчою комісією не пізніше як через місяць після обрання ради в правомочному складі. Відкриває і веде сесію голова цієї виборчої комісії. Першу сесію районної, обласної рад скликає і веде голова відповідної територіальної виборчої комісії. Друга і наступні сесії сільської, селищної, міської рад скликаються сільським, селищним, міським головою; районної в місті, районної, обласної — головою відповідної ради. Як правило, на другій сесії затверджується регламент місцевої ради.

Сесія ради скликається в міру необхідності, але не рідше одного разу на квартал. Сесії проводяться гласно. У разі необхідності рада може прийняти рішення про проведення закритого пленарного засідання. Рада в межах своїх повноважень на сесії приймає нормативно-правові акти у формі рішень. Рішення ради приймається

відкритим (у тому числі поіменним) або таємним голосуванням. Рішення місцевої ради нормативно-правового характеру набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, якщо радою не встановлено іншого строку введення їх у дію.

Для попереднього розгляду і підготовки питань, які належать до її відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради, її виконавчого комітету рада створює постійні комісії. Постійні комісії обираються радою з числа депутатів ради на термін її повноважень у складі голови і членів комісії. До складу постійних комісій не можуть бути обрані відповідно сільський, селищний, міський голова, секретар сільської, селищної, міської ради, голова районної в місті (у разі її створення), районної, обласної ради та їх заступники. Перелік, функціональна спрямованість і порядок організації роботи постійних комісій визначається ст. 47 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», регламентом відповідної ради і положенням про ці комісії. Кількісний склад кожної постійної комісії встановлюється радою залежно від кількісного складу відповідної ради.

Комісії як допоміжні органи рад покликані виконувати підготовчу й контрольну функції. Постійні комісії за дорученням ради або за власною ініціативою попередньо розглядають проекти програм соціально-економічного і культурного розвитку, місцевого бюджету, звіти про виконання програм і бюджету, вивчають і готують питання про стан і розвиток відповідних галузей господарського і соціально-культурного будівництва та інші питання, які вносять на розгляд ради, розробляють проекти рішень ради та готують висновки з цих питань, виступають на сесіях ради з доповідями і співдоповідями. Вони також попередньо розглядають кандидатури осіб, які пропонуються для обрання, затвердження, призначення або погодження відповідною радою, готують висновки з цих питань. Рекомендації постійних комісій підлягають обов'язковому розгляду органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, яким вони адресовані. Про результати розгляду і вжиті заходи має бути повідомлено комісіям у встановлений ними термін.

Правова природа обласних і районних рад є зовсім іншою, ніж у сільських, селищних, міських рад. Вони не є представницькими органами обласних і районних громад. Конституція України не визнає

наявності таких громад і не розглядає населення області, району як суб'єкти місцевого самоврядування. Обласні, районні ради конституційовані як органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією та законами України, насамперед, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Конституція України (ст. 143) до відання обласних, районних рад відносить: а) затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контроль за їх виконанням; б) затвердження районних і обласних бюджетів, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, і контроль за їх виконанням; в) вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Очолює обласну, районну раду її голова, який обирається відповідною радою з-поміж її депутатів у межах строку повноважень ради таємним голосуванням. Повноваження голови ради можуть бути припинені радою достроково, якщо за його звільнення проголосувало не менш як дві третини депутатів від загального складу ради шляхом таємного голосування. Голова ради працює в раді на постійній основі.

Елементом системи місцевого самоврядування є **виконавчі органи сільських, селищних і міських рад**, тобто виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. У той же час обласні та районні ради не створюють виконавчих органів.

Складовою місцевого самоврядування є **сільський, селищний, міський голова**, який є головною посадовою особою територіальної громади. Він обирається виборцями відповідної території на 5 років і здійснює свої повноваження на постійній основі, а також головує на засіданнях рад і очолює виконавчий комітет цих рад.

Сільський, селищний, міський голова не може бути депутатом будь-якої ради, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, в тому числі на громадських засадах (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), займатися підприємницькою діяльністю та одержувати від цього прибуток.

Сільський, селищний, міський голова здійснює такі функції, які між собою взаємопов'язані, а саме:

1) представляє територіальну громаду, раду та її виконавчий комітет у відносинах з іншими територіальними громадами, органами державної влади, громадськими об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, громадянами, а також у міжнародних відносинах відповідно до чинного законодавства; 2) головує на пленарних засіданнях відповідної ради; 3) очолює виконавчий комітет відповідної ради.

Відповідно до чинного законодавства України сільський, селищний, міський голова: забезпечує здійснення в межах наданих законом повноважень органів виконавчої влади на відповідній території, додержання Конституції та законів України, виконання актів Президента України та відповідних органів виконавчої влади; організовує в межах, визначених законом, роботу відповідної ради та її виконавчого комітету; вносить на розгляд ради пропозицію щодо кандидатури на посаду секретаря ради; вносить на розгляд ради пропозиції про кількісний і персональний склад виконавчого комітету відповідної ради; вносить на розгляд ради пропозиції щодо структури і штатів виконавчих органів ради, апарату ради та її виконавчого комітету; здійснює керівництво апаратом ради та її виконавчого комітету; скликає сесії рад, вносить пропозиції та формує порядок денний сесій ради й головує на пленарних засіданнях ради; забезпечує підготовку на розгляд ради проектів програм соціально-економічного та культурного розвитку, цільових програм з інших питань самоврядування, місцевого бюджету та звіту про його виконання, рішень ради з інших питань, що належать до її відання; оприлюднює затверджені радою програми, бюджет та звіти про їх виконання; призначає на посади та звільняє з посад керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ та інших організацій, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад; скликає загальні збори громадян за місцем проживання; забезпечує виконання рішень місцевого референдуму, відповідної ради, її виконавчого комітету; є розпорядником бюджетних, позабюджетних цільових (у тому числі валютних) коштів тощо.

У межах своїх повноважень сільський, селищний, міський голова видає розпорядження та несе персональну відповідальність за

здійснення наданих йому законом повноважень. Він також є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед територіальною громадою, відповідальним – перед відповідною радою, а з питань здійснення виконавчими органами ради повноважень органів виконавчої влади – підконтрольний відповідним органам виконавчої влади. Сільський, селищний, міський голова щорічно звітує відповідно сільській, селищній, міській раді про здійснення державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності виконавчими органами відповідної ради, а також не рідше одного разу на рік звітує про свою роботу перед територіальною громадою на відкритій зустрічі з громадянами.

Сільський, селищний, міський голова може бути звільнений з цієї посади, якщо за його звільнення проголосувало не менш як дві третини депутатів від загального складу ради шляхом таємного голосування.

До системи місцевого самоврядування входять також і **органи самоорганізації населення**, як специфічна форма демократії, що однозначно поєднує в собі елементи безпосередньої та представницької демократії, а також різноманітні громадські форми участі жителів територіальних громад у вирішенні місцевих справ публічного значення. Їхній статус визначається Конституцією України (ст. 140) та Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні» і «Про органи самоорганізації населення».

За ініціативи жителів можуть створюватися такі органи самоорганізації населення:

- 1) сільські та селищні комітети;
- 2) вуличні та квартальні комітети;
- 3) комітети мікрорайонів;
- 4) будинкові комітети;
- 5) комітети районів у містах.

Органи самоорганізації населення створюються за територіальною ознакою та наділяються частиною компетенції, фінансами, матеріально-технічними та іншими ресурсами сільської, селищної, міської ради, що має бути стимулом для розгортання суспільної активності населення мікротериторіальних колективів. Основними завданнями органів самоорганізації населення є:

- 1) створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції та законів України;

2) задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг;

3) участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм.

Отже, функціонування органів самоорганізації населення розширює соціальну основу місцевого самоврядування та забезпечує умови для реалізації громадянами їх конституційних прав на участь в управлінні державними і громадськими справами.

§ 3. Матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування України

Реальність місцевого самоврядування визначається насамперед наявністю у нього матеріально-фінансової бази, яку становлять комунальна власність, місцеві фінанси, майно, що перебуває в державній власності й передані в управління органам місцевого самоврядування, а також інша власність, яка має задовольняти потреби населення територіальної громади.

Конституція України (ст. 142) до матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування відносить рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах (у разі їх утворення), а також об'єкти їх спільної власності, що перебувають в управлінні районних, обласних рад.

Провідне місце в структурі матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування посідає комунальна власність, яка згідно Конституції України визначається як самостійна форма власності, суб'єктом якої є територіальні громади села (кількох сіл у разі добровільного об'єднання в сільську громаду їх жителів), селища, міста, району в місті (в разі їх утворення). У ч. 2 ст. 142 Конституції України встановлено, що «територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності». У ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» дається наступне визначення: «Право комунальної власності — право територіальної громади володіти, доцільно, економічно, ефективно користуватися і розпоряджатися на свій розсуд і у своїх інтересах

майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування».

Відповідно до ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», до складу комунальної власності входить нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частка в майні підприємств, місцеві енергетичні системи, громадський транспорт, системи зв'язку та інформації, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування, майно, передане в комунальну власність іншими суб'єктами власності на будь-яке інше майно, рухомі та нерухомі об'єкти, які на праві власності належать територіальним громадам, а також кошти, отримані від відчуження об'єктів права комунальної власності. Конституційне закріплення права власності територіальних громад на матеріальні і фінансові ресурси є запорукою розвитку і гарантією реального забезпечення їх права самостійно, в межах Конституції та законів України, реалізовувати інтереси населення відповідних територій.

Згідно ч. 3 ст. 142 Конституції України держава бере участь у формуванні бюджетів місцевого самоврядування, фінансово його підтримує. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли в результаті рішень органів державної влади, компенсуються державою. Це конституційне положення повною мірою відповідає Всесвітній декларації місцевого самоврядування та Європейській хартії місцевого самоврядування, які передбачають вагомі гарантії фінансової та матеріальної самостійності органів місцевого самоврядування при здійсненні своїх повноважень.

Місцевий бюджет має дохідну та видаткову частини. Доходи місцевих бюджетів мають бути достатніми для ефективного здійснення завдань та функцій місцевого самоврядування. Критерієм для визначення мінімальних розмірів місцевих бюджетів є нормативи бюджетної забезпеченості на одного жителя з урахуванням економічного, соціального, природного та екологічного розвитку відповідних територій, виходячи з рівня мінімальних соціальних потреб, установлених законом. У ст. 63 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлено, що доходи місцевих бюджетів

формується за рахунок власних, визначених законом джерел та закріплених у встановленому порядку загальнодержавних податків, зборів та інших загальнодержавних платежів. Законом передбачено право органів місцевого самоврядування мати позабюджетні цільові (в тому числі валютні) кошти. Вони можуть у межах, визначених чинним законодавством, створювати комунальні банки та інші фінансово-кредитні установи, а також мають право встановлювати місцеві податки і збори.

Фінансова допомога місцевому самоврядуванню з боку держави може здійснюватися у формі дотації або субвенції.

Дотації — це кошти, які передаються до місцевого бюджету з державного бюджету в разі, коли коштів, що надходять із власних джерел, і закріплених доходів недостатньо для формування мінімального розміру місцевого бюджету. Використання дотацій не має цільового призначення, вони виділяються державою на безвідплатній та безповоротній основі.

Субвенції — це кошти, які виділяються з державного бюджету на певний термін для фінансування конкретних програм з метою соціально-економічного вирівнювання відповідних територій.

Визначено, що кошти державного бюджету, які передаються у вигляді дотацій, субвенцій, розподіляються обласними радами між районними бюджетами, міст обласного значення в розмірах, необхідних для формування дохідних частин, не нижче мінімальних розмірів місцевих бюджетів, визначених законом, а також використовуються для фінансування з обласного бюджету спільних проектів територіальних громад. Кошти обласного бюджету, передані державою у вигляді дотацій, субвенцій, зараховуються до районних бюджетів і розподіляються районними радами між місцевими бюджетами.

Сільські, селищні, міські, районні в містах (у разі їх утворення) ради та їх виконавчі органи самостійно розпоряджаються коштами відповідних місцевих бюджетів, визначають напрями їх використання.

У ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначені права органів місцевого самоврядування щодо здійснення права власності, зокрема, об'єктів комунальної власності. Ці органи володіють, користуються та розпоряджаються об'єктами права

комунальної власності, в тому числі виконують всі майнові операції, можуть передавати об'єкти комунальної власності в постійне або тимчасове користування юридичним і фізичним особам, здавати їх в оренду, продавати і купувати. Закон чітко визначає обов'язкову умову, згідно з якою майнові операції, які здійснюються органами місцевого самоврядування з об'єктами права комунальної власності, не повинні ослаблювати економічну основу місцевого самоврядування, зменшувати обсяг та погіршувати умови надання послуг населенню.

Конституцією України передбачено судовий захист прав органів місцевого самоврядування, зокрема їх майнових прав. Крім того, у п. 8 ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» конкретно встановлено, що право комунальної власності територіальної громади захищається законом на рівних умовах з правами власності інших суб'єктів. Об'єкти права комунальної власності не можуть бути вилучені в територіальних громадах і передані іншим суб'єктам права власності без згоди територіальної громади або рішення ради чи уповноваженого нею органу, за винятком випадків, передбачених законом.

Фінансові ресурси територіальної громади за своєю структурою включають: кошти місцевого бюджету; позабюджетні кошти місцевого самоврядування; кошти комунальних підприємств.

Органи місцевого самоврядування в селах, селищах, містах, районах у місті (у разі їх утворення) самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні бюджети згідно з чинним законодавством України. Районні та обласні ради затверджують районні та обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами. Самостійність місцевих бюджетів гарантується власними та закріпленими за ними на стабільній основі законом загальнодержавними доходами, а також правом самостійно визначати напрями використання коштів місцевих бюджетів. Закон забороняє втручання державних органів у процес складання, затвердження і виконання місцевих бюджетів, за винятком випадків, прямо передбачених у законодавстві. Це є суттєвою гарантією здійснення органами місцевого самоврядування повноважень у бюджетній і фінансовій сферах.

§ 4. Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні та його гарантії

Визначаючи роль місцевого самоврядування в політико-правовій системі України, яка включає державні та громадські інститути, слід наголосити, що особливістю місцевого самоврядування є його державно-громадський характер. Незважаючи на те, що, відповідно до Конституції України, органи місцевого самоврядування організаційно відособлені і не входять до системи органів державної влади, місцеве самоврядування все ж таки має деякі ознаки інституту державної влади. Його організаційна відособленість дає підстави говорити про визначену автономію місцевого самоврядування в системі органів державної влади, а не про його виключення зі структури держави, що побічно підтверджується й існуванням терміна «місцева автономія». Положення Європейської хартії місцевого самоврядування також підтверджують виконання органами місцевого самоврядування значної частини державних завдань.

До основних ознак місцевого самоврядування як державного інституту можна віднести:

1) право ухвалення нормативно-правових актів, обов'язкових для виконання всіма розташованими на території місцевого самоврядування підприємствами, установами, організаціями і громадянами. Відмінність нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування від нормативно-правових актів органів державної влади полягає в обмеженості території, на якій вони є чинними;

2) законодавчо встановлену відповідальність за невиконання або неналежне виконання нормативно-правових актів місцевого самоврядування;

3) право створювати місцеві органи в системі місцевого самоврядування, що мають право використовувати примус щодо виконання нормативно-правових актів місцевого самоврядування.

З іншого боку, місцеве самоврядування, як одна з форм самоорганізації громадян має ознаки суспільного (громадського) інституту, найважливішими з яких є такі:

1) структура органів місцевого самоврядування та поділ повноважень між ними визначаються населенням і не встановлюються чинним законодавством;

2) питання, що віднесені до компетенції місцевого самоврядування, можуть вирішуватися місцевими референдумами і зборами громадян, причому в окремих випадках представницькі органи місцевого самоврядування взагалі можуть не утворюватися, а їхні повноваження будуть здійснюватися зборами;

3) населення територіальної громади має право на правотворчу ініціативу;

4) одним з елементів системи місцевого самоврядування є територіальне громадське самоврядування – самоорганізація громадян за місцем їхнього проживання на території населеного пункту для самостійного і під свою відповідальність здійснення власних ініціатив у питаннях місцевого значення;

5) населення має право брати участь у здійсненні місцевого самоврядування в будь-яких формах, що не суперечать Конституції та законам України.

Прикладом можуть бути комітети (комісії), які можуть утворюватися для вирішення окремих питань місцевого значення і включати посадових осіб місцевої адміністрації, депутатів представницького органу місцевого самоврядування, представників підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, окремих громадян. Такі комітети наділяються органами місцевого самоврядування певними повноваженнями та правом розпоряджатися частиною бюджетних коштів і комунальної власності.

Окремо слід визначити специфічне співвідношення владних і господарських завдань у діяльності органів місцевого самоврядування. У переліку питань місцевого значення важливе місце займають саме господарські проблеми, розв'язання яких потребує самостійної діяльності органів місцевого самоврядування. Територіальні громади в особі органів місцевого самоврядування мають право виступати в господарських відносинах на рівних засадах із громадянами та юридичними особами. Співвідношення владних і господарських функцій місцевого самоврядування істотно відрізняється від аналогічного співвідношення функцій державної влади. Це пов'язано з тим, що основним завданням місцевого самоврядування є задоволення життєвих потреб населення.

Таким чином, місцеве самоврядування має характеристики трьох різнорідних суб'єктів: суб'єкта влади, суб'єкта громадянського суспільства та суб'єкта господарської діяльності.

Виокремлення органів місцевого самоврядування із системи органів державної влади (автономізація влади місцевого рівня), спрямування його зусиль на задоволення життєвих потреб населення, соціальна спрямованість його діяльності дають змогу максимально усунути його від участі в політичних конфліктах і забезпечити можливість створювати (незалежно від політичної ситуації в перехідному суспільстві) упорядковане життя членів громади, розв'язувати економічні проблеми за рахунок використання місцевих ресурсів.

Для підтримки власної автономності, тобто визначеного обсягу владних повноважень і необхідних для їх виконання ресурсів, органи місцевого самоврядування зацікавлені в динамічній рівновазі різноманітних рівнів державної влади. Тому, незважаючи на внутрішню «аполітичність», місцеве самоврядування можна розглядати як елемент системи стримувань і противаг, як засіб і водночас наслідок децентралізації влади.

Реалізація місцевого самоврядування в Україні забезпечується системою гарантій, під якою розуміють економічні, політичні та правові умови і засоби повної і ефективної реалізації територіальними громадами, органами місцевого самоврядування завдань та функцій місцевого самоврядування. Найважливіші конституційно-правові гарантії місцевого самоврядування отримали закріплення в ст. 7 Конституції України, («В Україні визначається і гарантується місцеве самоврядування») та в ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» де підкреслено, що місцеве самоврядування – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Чинне законодавство України приділяє суттєву увагу гарантіям організаційної самостійності місцевого самоврядування. До **організаційних гарантій** належить:

1) положення Конституції України про те, що органи місцевого самоврядування не входять до єдиної системи органів державної влади (ст. 5), а служба в органах місцевого самоврядування є самостійним видом публічної служби (ст. 38);

2) віднесення питань обрання органів місцевого самоврядування, обрання чи призначення їх посадових осіб до повноважень місцевого самоврядування;

3) встановлена ст.71 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» заборона органам виконавчої влади та їх посадовим особам втручатися в законну діяльність органів і посадових осіб місцевого самоврядування, а також вирішувати питання, віднесені Конституцією та законами України до повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування, крім випадків виконання делегованих їм радами повноважень, та в інших випадках, передбачених законом;

4) закріплена ст. 21 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» заборона обмежувати права територіальних громад на місцеве самоврядування за винятком умов воєнного чи надзвичайного стану;

5) встановлене п. 1 ст. 73 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» положення, що акти ради, сільського, селищного, міського голови, голови районної в міст (у разі її створення) ради, виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її утворення) ради, прийняті в межах наданих їм повноважень, є обов'язковими для виконання всіма розташованими на відповідній території органами виконавчої влади, громадськими об'єднаннями, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території.

Принципове значення має положення ст. 7 Конституції України, що місцеве самоврядування не тільки визнається, а й гарантується державою.

Фінансово-економічні гарантії самостійності місцевого самоврядування полягають у:

1) встановленні ст. 142 Конституції України матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування, а також положення ст. 13 щодо захисту законом права комунальної власності на рівних умовах з правами власності інших суб'єктів;

2) закріпленні на конституційному рівні обов'язків держави фінансувати здійснення окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих органам місцевого самоврядування, та компенсуванні витрат органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок

рішень органів державної влади і попередньо не забезпечені відповідними фінансовими ресурсами;

3) передбаченій ст. 61 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» забороні втручання державних органів у процес складання, затвердження і виконання місцевих бюджетів, за винятком випадків, передбачених законом;

4) передбаченому в ст. 62 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» обов'язку держави фінансово підтримувати місцеве самоврядування, брати участь у формуванні доходів місцевих бюджетів, здійснювати контроль за законним, доцільним, економним, ефективним витрачанням коштів та належним їх обліком, гарантувати органам місцевого самоврядування дохідну базу, достатню для забезпечення населення послугами на рівні мінімальних соціальних потреб;

5) передбаченому ст.ст. 68-70 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» праві органів місцевого самоврядування мати позабюджетні кошти, встановлювати місцеві податки і збори, випускати місцеві позики, лотереї та цінні папери тощо.

Правові гарантії захисту прав місцевого самоврядування включають:

1) передбачені ст. 144 Конституції України обов'язковість до виконання на відповідній території нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування;

2) судовий порядок захисту права місцевого самоврядування;

3) передбачене ст. 71 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» право органів і посадових осіб місцевого самоврядування звертатися до суду щодо визнання незаконними нормативно-правових актів місцевих органів виконавчої влади, інших органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, які обмежують права територіальних громад, повноваження органів і посадових осіб місцевого самоврядування;

4) встановлена ст. 72 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» підзвітність і підконтрольність місцевих державних адміністрацій районним, обласним радам з відповідних питань місцевого самоврядування;

5) передбачена ст. 75 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальними громадами.

Таким чином, законодавство України гарантує територіальним громадам, органам місцевого самоврядування та їх посадовим особам самостійно реалізовувати надані їм повноваження, водночас забороняє органам державної влади насамперед органам виконавчої влади та їх посадовим особам втручатися в законну діяльність органів місцевого самоврядування, а також вирішувати питання, які відповідно до Конституції та законів України належать до повноважень органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Завдання та питання для самостійної перевірки знань

1. Розкрийте зміст поняття «місцеве самоврядування».
2. Яке місце займає місцеве самоврядування в політико-правовій системі України?
3. Охарактеризуйте принципи організації місцевого самоврядування.
4. Назвіть складові системи місцевого самоврядування в Україні.
5. Розкрити зміст поняття «територіальна громада».
6. Назвіть основні норми безпосереднього волевиявлення територіальних громад.
7. Охарактеризуйте конституційно-правовий статус сільських, селищних і міських рад.
8. Охарактеризуйте конституційно-правовий статус і повноваження сільського, селищного і міського голови.
9. В яких організаційно-правових формах реалізують свої функції і повноваження органи місцевого самоврядування?
10. Які повноваження закріплюються за обласними і районними радами?
11. Як співвідносяться між собою органи місцевого самоврядування і органи місцевого управління?
12. Які завдання виконують органи самоорганізації населення в Україні?
13. Що відносить Конституція України до матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування?
14. Охарактеризуйте організаційні, фінансово-економічні і правові гарантії самостійності місцевого самоврядування.
15. Як Ви вважаєте, чи відповідає принципам Європейської хартії місцевого самоврядування система місцевого самоврядування України?

Теми рефератів для презентації на семінарському занятті

1. Поняття місцевого самоврядування в Україні.
2. Місце місцевого самоврядування в політико-правовій системі України.
3. Принципи організації місцевого самоврядування.
4. Система місцевого самоврядування в Україні.
5. Територіальна громада як суб'єкт місцевого самоврядування.
6. Основні форми волевиявлення територіальних громад.
7. Відкликання депутатів місцевих рад.
8. Конституційно-правовий статус сільських, селищних і міських рад.
9. Конституційно-правовий статус і повноваження сільського, селищного і міського голови.
10. Форми реалізації функцій і повноважень органів місцевого самоврядування.
11. Взаємозв'язок органів місцевого самоврядування і органів державної влади.
12. Правова природа обласних і районних рад.
13. Органи самоорганізації населення.
14. Матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування.
15. Формування бюджетів місцевого самоврядування.
16. Фінансова допомога місцевому самоврядуванню.
17. Право комунальної власності органів місцевого самоврядування.
18. Ознаки місцевого самоврядування як державного інституту та суспільного інституту.
19. Гарантії самостійності місцевого самоврядування.
20. Відповідність системи місцевого самоврядування України Європейській хартії місцевого самоврядування.

Розділ 4

Громадянське суспільство як основа політико-правової системи України

§ 1. Історична еволюція концепцій громадянського суспільства

Суспільство є складним і багатогранним явищем, яке існувало завжди, але воно не завжди було громадянським. І тому, не можна змішувати, або ототожнювати категорію «суспільство», як людську спільноту взагалі з категорією «громадське суспільство», що виникло на певному етапі історичного розвитку західної цивілізації. Тобто, незважаючи на те, що громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, воно відрізняється від «людського суспільства» історично, структурно і культурно, а також певними якісними ознаками. Так, якщо для суспільства загалом характерна спільна життєдіяльність індивідів, то для громадянського суспільства визначальною є така система зв'язків та інтересів, яка забезпечує вільну реалізацію кожною людиною її природних прав: на життя та гідне існування, свободу будь-якої діяльності, що не заважає іншим, на власність, рівність перед законом тощо.

Основою суспільства є людина, оскільки без людей суспільство не може існувати. Разом з входженням у суспільство людина вносить і свою суспільно-природничу специфіку. Тому зародження та розвиток суспільства є по суті перетворенням соціально-природничих начал особи в елементи суспільної дійсності.

Суспільство – це сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Формування громадянського суспільства відбувалося еволюційно, протягом кількох століть, внаслідок дії об'єктивних соціальних закономірностей. Окремі його елементи вже мали місце в Стародавній Греції і Стародавньому Римі, де розвиток ремесла та торгівлі спричинили товарно-грошові відносини, що знайшло своє закріплення

в римському приватному праві. При цьому слід зазначити, що протягом значного часу терміни – «держава» і «громадянське суспільство» – були синонімами і тільки пізніше сформувались як окремі поняття. Так, перехід від Середньовіччя до Нового часу обумовило формування громадянського суспільства і усвідомлення різниці між ним і державними інститутами. Така ситуація стала можливою внаслідок впровадження капіталістичного способу виробництва і зосередження державної влади у нового класу (буржуазії), яку підтримало більшість населення. У цей період ліквідується будь-яка особиста позаекономічна залежність виробника від власника виробництва. Економічна свобода стає основою для створення громадянського суспільства, заснованого на недоторканості приватної власності, свободи договірних відносин, політичній та ідеологічній свободі.

Таким чином, історично громадянське суспільство пройшло певні етапи свого розвитку, зазнаючи тих чи інших змін у процесі своєї еволюції. Це був складний процес не тільки економічної, соціальної й політичної, але й соціокультурної, духовної, морально-етичної трансформації.

Варто наголосити, що громадянське суспільство виникло лише тоді, коли в країнах західної цивілізації сформувались засновані на приватній власності ринкові відносини, ліберально-конституційний політичний лад і виник тип самостійної особистості, яка мала схильність і правові можливості діяти від держави та вступати у взаємодію з іншими людьми на договірній основі з власної волі, а не з примусу.

Уперше термін «громадянське суспільство» застосував у своїх працях Аристотель, який називав його «*politike koinoia*» – політичною спільнотою чи співтовариством. Це словосполучення мислитель вивів від слова «громадянин», але взірцевим громадянином вважав тільки того «хто бере участь в управлінні та чинить послух», а також зазначав, що сутність поняття «громадянин» може змінюватися з огляду на зміну форми державного устрою. Тобто громадянськість залежить від об'єктивних чинників. Але громадянськість, у контексті цієї теми, слід розглядати в загальносоціальному значенні й як можливість бути вільним і рівним з іншими учасниками суспільного життя; бути учасником усіх подій і процесів, що відбуваються в суспільстві; як здатність мати певну громадянську позицію, відстоювати її та

запроваджувати в життя; як можливість особисто чи опосередковано (за посередництвом громадських об'єднань чи своїх представників) брати участь у вирішенні суспільних справ.

Незважаючи на те, що сучасні концепції громадянського суспільства сягають корінням глибин античності й Середньовіччя, все ж таки найперші підвалини цієї концепції, яка згодом отримала назву ліберально-демократична, виклав у своїх працях «Філософські основи вчення про громадянина» та «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковного і цивільного» англійський мислитель Томас Гоббс (1588-1679), в яких пов'язував причини виникнення та існування такого суспільства з природою і якостями людини як істоти розумної, а водночас і егоїстичної. Т. Гоббс вважав, що заради миру і благополуччя відбулось об'єднання людей у державу на основі «суспільного договору» між ними, які до цього жили розрізнено і перебували в стані «війни всіх людей проти всіх людей», тобто знаходились у природному стані некерованих пристрастей, ворожнечі та війни. У результаті цього договору люди створюють державу, котра стає над ними та свідомо делегує їй частину своїх природних прав, натомість отримуючи обов'язок підкорятись їй, а держава гарантує своїм підданам свободу та зобов'язується охороняти інтереси кожної людини та забезпечувати їх добробут.

Вагомий внесок у розвиток ідей становлення громадянського суспільства зробив і Дж. Локк, позиції якого близькі до позиції Т. Гоббса. Але на відміну від концепції Т. Гоббса, Дж. Локк вважав, що природний стан регулюється «законом природи», що вимагає миру і збереження всього людства та підтримується в міру своїх можливостей кожною людиною. Зрозуміло, що така упорядкованість має нестабільний характер, тому намагання уникнути стану війни є причиною виникнення громадянського суспільства. Дж. Локк наголошував на особистісних засадах життєдіяльності громадянського суспільства, первинності особистісного начала щодо колективного чи державного, а також стверджував, що «кожна людина ... є вільною від природи, і ніщо, крім її власної згоди, не в змозі підкорити її якій-небудь земній владі». При цьому мислитель виділяв два різновиди такої згоди – «мовчазну згоду», яка обмежується вже самим фактом визнання законів суспільства і «виражену згоду», яка робить людину справжнім членом суспільства.

Тобто йдеться про активну громадянську позицію кожної людини як основну умову життєдіяльності громадянського суспільства.

Враховуючи, що відносини між державою і громадянським суспільством базуються на договірній основі Дж. Локк у своїй праці «Два трактати про владу» зазначав, що держава покликана передусім захищати особисту свободу і власність, здобуту працею людей; вона діє тільки в строго окреслених межах, вихід за які може призвести до громадянської непокори; люди повинні мати право протистояти свавіллю уряду, чинити йому опір і навіть вдаватися до його повалення, коли він спрямовує свою владу на завойовництво, узурпацію, тиранію або в разі його розвалу. Таким чином, держава охороняє невід'ємні права громадян, а громадянське суспільство стримує прагнення влади до панування.

Подальший розвиток вчення про громадянське суспільство пов'язаний з творчістю таких мислителів епохи французького Просвітництва як Ш.-Л. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо.

Вагомим внеском Ш.-Л. Монтеск'є стало те, що, аналізуючи розвиток громадянського суспільства, вчений наголошував на визначальній відмінності соціальної організації від природної і тому в своїй праці «Дух законів» зазначав, що в соціально організованому суспільстві провідну роль відіграють соціальні чинники та позитивні закони держави. При цьому держава в жодному сенсі не може ототожнюватися із суспільством, оскільки вона, по-перше, виникає лише на певному етапі суспільного розвитку, а по-друге, її виникнення зумовлене потребою регулювання відносин між правителями та їх підданими на підставі закону. Призначення держави Ш.-Л. Монтеск'є вбачав у гарантуванні своїм громадянам, які в своїй сукупності утворюють громадянське суспільство, політичних прав і свобод. Фактично основною проблемою політико-правової концепції Ш.-Л. Монтеск'є було питання про те, як саме реалізується державна влада і як саме існує та розвивається громадянське суспільство за різних форм правління (республіка, монархія, деспотія).

Стрижнем політичної теорії французького філософа Жан-Жака Руссо (1712-1778), яку він виклав у своїй основній праці «Про суспільний договір, або Принципи політичного права», є чітка концепція розвитку співтовариства людей до рівня громадянського

суспільства. Згідно з цією концепцією, золотий вік людства, коли всі люди жили в єдності з природою і їх взаємовідносини визначалися не егоїстичним розрахунком, а простими і щирими почуттями, скінчився від моменту появи приватної власності внаслідок огороження і привласнення землі. І тому на цьому ґрунті виникає громадянське суспільство, в якому закріплюється матеріальна нерівність, і держава, в якій фіксується нерівність соціальна між панівною і підвладною їй частиною суспільства. При цьому вихід мислитель вбачає в переході від природного стану до розумного і справедливого устрою суспільства шляхом суспільного договору, народного суверенітету та загальної волі. Саме з цією ідеєю Ж.-Ж. Руссо пов'язував існування громадянського суспільства, в якому всі люди за походженням є вільними, володіють природними та рівними правами, яких не має право позбавляти ніхто, в тому числі й верховна влада. У такому стані влада постійно вдосконалюється на засадах загального права, а кожен громадянин, прагнучи задовольнити свої права та інтереси, тим самим сприяє добробуту всіх членів громадянського суспільства.

Таким чином, у концепції Ж.-Ж. Руссо громадянське суспільство виступає складною соціальною структурою, яка поєднує в собі приватну та загальнодержавну власність, колективні та приватні інтереси, різні форми об'єднання громадян, їх права, свободи та обов'язки і водночас з цим не є тотожною демократичній державі.

Наприкінці ХУІІ – на початку ХІХ ст.ст. традиційні принципи єдиного суспільства-держави змінює концепція, прихильники якої стверджують, що громадянське суспільство відмінне від держави і тому його не можна ототожнювати з нею. При цьому виокремлюють два напрями цієї концепції.

Представники першого напрямку обстоювали ліберально-демократичну модель, з огляду на саморегульовальні можливості громадянського суспільства, центром якого є вільна і незалежна особистість. Найрельєфніше цю концепцію сформулював французький мислитель Алексіс де Токвіль (1805-1859), який досліджуючи громадянське суспільство на основі американського досвіду демократичного устрою, не лише одним з перших надав вичерпну характеристику основних інститутів громадянського суспільства, а й представив цілісну і завершену модель, яка дає змогу відтворити на практиці такий устрій,

за якого демократична правова держава і громадянське суспільство ефективно взаємодіють на засадах рівноправності та взаємної поваги. При цьому А. де Токвіль вважав базовим елементом громадянського суспільства інститут громад, який є водночас природним – оскільки громади як об'єднання громадян утворюються самі собою та вразливим – оскільки самі громадяни не здатні протистояти сильному урядові. Однак саме в громаді, на думку вченого полягає сила громадянського суспільства і демократії та основа свободи. «Саме в громаді – як писав А. де Токвіль у своїй праці «Про демократію в Америці» – полягає сила свободи народу». Громадські інститути відіграють для встановлення незалежності ту саму роль, що й початкові школи для науки; вони відкривають народові шлях до свободи й учать його послуговуватися тією свободою, втішатися її мирним характером. Без громадських інститутів нація може сформувати «вільний простір, одначе справжнього духу свободи вона так і не набуде». Важливу роль у функціонуванні громадянського суспільства мислитель відводив різним асоціаціям: сімейним, професійним, релігійним тощо, а також стверджував, що взаємодію громадянського суспільства і держави забезпечують система виборів і політичні асоціації.

Прихильники другого напрямку, що ґрунтується на німецькій філософській традиції, розвивали етатистську модель (тобто поширення повноважень держави на всі без винятку сфери життя суспільства), розглядаючи громадянське суспільство як особливу сферу соціуму, відмінну від держави, але не протилежну їй; при цьому перевага віддавалася праву і законам.

Але найбільш ґрунтовне дослідження концепції громадянського суспільства, його відмінностей та зв'язків з державою, здійснив німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831), який на основі систематизації існуючої на той час суспільно-політичної думки, в своїй праці «Філософія права», дійшов висновку, що громадянське суспільство є диференціація, яка стоїть між сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, це важливіше, ніж розвиток держави. Приватні інтереси репрезентують сім'я і громадянське суспільство, загальний інтерес – держава. У разі зіткнення інтересів сім'ї і громадянського суспільства вони мають бути підпорядковані державі. Отже, і сім'я і громадянське суспільство є

частинами держави. Тобто Г. Гегель розрізняв державу і громадське суспільство, яке існує не всередині держави, а поряд з нею, а також вважав, що громадянське суспільство – це перехідний етап розвитку суспільства, в основі якого знаходяться суспільні зв'язки між індивідуальним, приватним і спільним. І тому поняття «громадянське суспільство», на думку філософа, є вужчим, ніж поняття «суспільство».

Услід за Г. Гегелем, К. Маркс розглядав громадянське суспільство як історично закономірний феномен і пов'язував його формування з відповідним ступенем розвитку суспільства загалом і насамперед буржуазного. Для К. Маркса громадянське суспільство є формою, в якій здійснюється економічний розвиток, сфера праці, виробництва й обміну. У своїй праці «До критики політичної економії» вчений характеризував громадянське суспільство як похідне після матеріальних умов життя, вважаючи, що його анатомію потрібно шукати в політичній економіці, а також стверджував, що громадські зв'язки і громадське суспільство є формою класових відносин, яка породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом із ним. У той же час в умовах соціалізму К. Маркс уявляв процес становлення громадянського суспільства через створення сильної держави – диктатури пролетаріату, яка зміцнюючись та перетворюючись на загальнонародну, передає владні функції суспільству і зрештою відмирає. Але реально на практиці ця концепція не знайшла свого підтвердження.

Отже, трансформації наукового розуміння сутності громадянського суспільства залишаються актуальними для політико-правової науки, а також можна стверджувати, що на сьогодні класична модель громадянського суспільства розвивається на якісно новій ідейній політико-правовій основі, яка включає як базові принципи ліберальної концепції, так і ідеї соціал-демократії.

§ 2. Поняття, принципи, структура та функції громадянського суспільства

Як видно з попереднього параграфу, поняття «громадянське суспільство» склалося не відразу, зміст його формувався та збагачувався поступово, оскільки постійно виникали і розвивалися нові концептуальні уявлення щодо сутності громадянського суспільства,

його структури та функцій. Зазвичай під поняттям «громадянське суспільство» розуміють автономну (стосовно держави), самоорганізовану й саморегульовану сферу публічного життя, в якій громадяни створюють різноманітні асоціації та інші добровільні об'єднання задля задоволення власних потреб і захисту своїх інтересів. Інакше кажучи, громадянське суспільство – це стан упорядкування суспільства в інтересах кожної людини, коли влада винесена за межі громадянського суспільства і використовується виключно як гарант дотримання всіма конституційно встановлених прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Завдяки цьому відбувається поділ на приватне та публічне право, на державний та суспільний інтерес, а сама держава перетворюється на «найманого працівника» суспільства, який виконує чітко визначені функції під постійним контролем з боку громадянського суспільства.

При цьому варто наголосити, що в політичній і юридичній літературі немає усталеного розуміння щодо поняття «громадянське суспільство», яке й досі є дискусійним. На думку деяких науковців, воно є мінливим, відносним, розпливчатим і політизованим, і тому найпростіше тлумачення громадянського суспільства звучить як суспільство цивілізованих громадян, а найбільш узагальнене – як суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими відносинами між самими індивідами, неопосередкованими державою.

Таким чином, сучасні дискусії вчених щодо поняття «громадянське суспільство» пов'язані насамперед із тим, що цей термін став полісемантичним, тобто таким, коли словам, що його утворюють, надають різне значення, а також застосуванням різних методологічних підходів під час дослідження цього складного і багатоаспектного явища. Як вірно зазначив С. М. Тимченко, «на відміну від інших правничих термінів, що мають чітко окреслені рамки вживання, цей термін має різноманітну сферу вжитку – від суб'єкта правовідносин до суспільного ідеалу».

На сьогодні громадянське суспільство є особливим, найвищим етапом суспільного розвитку. Але говорити про громадянське суспільство як про систему відносин можна лише з появою самостійного громадянина, котрий усвідомлює себе таким, і індивідуального члена суспільства, що наділений відповідними правами і свободами, і в той же час є відповідальним перед ним за свої дії.

Загальновизнаним є те, що в кожного суспільства наявна така система відносин:

- економічна – відносини щодо форм власності, виробництва, розподілу, обміну матеріальних благ тощо;
- соціальна – відносини між різними верствами населення;
- політична – відносини щодо ставлення різних груп населення до політичної влади, участь громадян та їх об'єднань у політиці;
- ідеологічна (духовна) – відносини у сфері культури, свідомості, світогляду;
- правова – відносини, що впорядковані за допомогою права та спрямовані забезпечити права і свободи людини і громадянина.

Отже, на підставі узагальнення основних методологічних підходів і враховуючи, що «громадянське суспільство» це не просто абстрактне поняття, а ще й важлива політико-правова концептуальна категорія, оскільки весь історичний розвиток цивілізації визначається врешті-решт саме розвитком громадянського суспільства, та спираючись на «класичні» наукові погляди щодо громадянського суспільства, а також з метою адекватного відображення змісту цього поняття, який відповідав би сучасному рівню суспільних наук, можна надати таке визначення цьому феномену:

Громадянське суспільство – це добровільна асоціація (союз) вільних і рівноправних людей та їх об'єднань, які пов'язані спільними економічними, соціальними, політичними, ідеологічними (духовними) та правовими відносинами, відповідною системою громадянських цінностей, яка відокремлена від держави, але взаємодіє з нею заради суспільного блага, реалізації та захисту своїх прав і свобод.

Тобто, громадянське суспільство є соціальним фундаментом держави і водночас соціального середовища, в якому воно функціонує, а держава є формою, що організовує та впорядковує громадянське суспільство, а також гарантує його безпеку та є його зовнішньою політико-правовою оболонкою. Знаходячись у постійному зв'язку, громадянське суспільство і держава впливають одне на одне та прямо чи опосередковано визначають рівень свого розвитку.

Громадянське суспільство в сучасному його розумінні являє собою необхідний і раціональний спосіб співвідношення людей, який базується на свободі, праві і демократії за розумно необхідного й

мінімально достатнього втручання держави. Таке суспільство є природною формою соціальної організації і тому, саме з такої моделі виходить чинна Конституція України, коли закріплює засади правового статусу основоположних інституцій громадянського суспільства, характер, принципи і зміст їх взаємовідносин із державними органами.

В основу будь-якого громадянського суспільства покладено такі найбільш загальні ідеї і принципи, як:

- економічна свобода громадян, їх об'єднань та інших суб'єктів економічної діяльності, багатоманітність, рівноправність і недоторканість усіх форм власності (в тому числі і приватної), розвиток господарсько-економічних відносин, що базуються на конкуренції та вільному ринку;

- визнання прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, обов'язковість їх забезпечення державою та іншими інститутами громадянського суспільства;

- свобода і добровільність праці, вільний вибір трудової діяльності на основі ринку праці, створення умов для зайнятості працездатного населення;

- легітимність і демократичний характер державної влади, рівність усіх перед законом і правосуддям, належна правова захищеність особи;

- правова держава, яка базується на принципі поділу і взаємодії гілок державної влади;

- політичний та ідеологічний плюралізм, розвиток демократії у всіх сферах суспільного життя, наявність легальної опозиції;

- свобода слова і друку, незалежність засобів масової інформації;

- невтручання органів державної влади у приватне життя індивідів, їх взаємні обов'язки й відповідальність;

- класовий мир, мирне вирішення можливих конфліктів, партнерство й національна згода;

- ефективна соціальна політика, яка спрямована на задоволення розумних потреб членів суспільства та забезпечує гідний рівень життя, різноманітні інтереси різних груп і верств населення.

Ідея громадянського суспільства в Україні вперше знайшла своє визначення та відображення в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. (хоча самого цього терміна в ній не було вжито). У Декларації було окреслено поняття громадянського суспільства та визначено його головні риси: всебічне забезпечення прав

і свобод людини, політична свобода нації, єдиновладдя та повновладдя народу, відповідальність держави перед суспільством, повноцінний економічний, політичний, соціальний і духовний розвиток народу України та його економічна безпека, необхідність правової держави, верховенство Конституції та законів України.

Також треба згадати Концепцію нової Конституції України, схвалену Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 року, в розділі «Громадянське суспільство і держава» якої зазначалося, що «Конституція Республіки має закріпити основи формування, розвитку і захисту громадянського суспільства, визначити засади його взаємозв'язків з державою... вона, зокрема повинна проголосити пріоритет громадянського суспільства над державою, яка забезпечує умови нормального його функціонування».

Ці вимоги були поглиблені в положеннях норм Конституції України (1996 р.), що полягало в: проголошенні людини найвищою соціальною цінністю та створенні економічних, соціальних, політичних умов для забезпечення вільного і всебічного розвитку її особистості; ліквідації відчуженості людини стосовно соціально-економічних структур і політичних інститутів; захисті прав і свобод людини і громадянина, відповідальності держави перед людиною і суспільством за свою діяльність; забезпеченні суверенітету народу, самоорганізації та самоуправління громадян; плюралізмі форм власності, рівності суб'єктів права власності перед законом, забезпеченні права власності на ініціативу, підприємницьку діяльність; плюралізмі духовного життя суспільства, на основі гуманістичних і демократичних загальнолюдських цінностей; визнанні та матеріалізації ідеї верховенства права, а також проголошенні України демократичною, соціальною, правовою державою. Але незважаючи на те, що питання формування громадянського суспільства не дістало адекватного відображення в Конституції України, в неї все ж таки були закріплені норми та принципи, які є основою для існування базових інститутів громадянського суспільства.

Саме тому на розвиток цих ідей і принципів і повинна спрямовуватися діяльність демократичної, соціальної, правової держави, формування якої відбувається паралельно зі становленням громадянського суспільства.

Екстраполюючи досвід інших держав на сучасні політико-правові реалії в Україні, варто визначити, що Українська держава лише стала на шлях розбудови громадянського суспільства. Це пов'язано з тим, що громадянське суспільство є продуктом тривалого історичного розвитку і тому очікувати, що українське суспільство одразу ж після досягнення політичної незалежності зможе створити всі необхідні передумови для формування громадянського суспільства є нереальним.

Але незважаючи на це та з метою забезпечення оптимальних умов для становлення громадянського суспільства в Україні потрібно збільшити темпи зміцнення державності, при цьому орієнтуючись на європейські стандарти забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема впроваджуючи практику належного врядування, доброчесності, відкритості, прозорості та підзвітності інститутів державної влади та створюючи умови для задовільнення різноманіття суспільних інтересів.

Громадянське суспільство є функціональним явищем, яке, відповідно до теорії систем, має свою структуру і функції. Структура громадянського суспільства – це його внутрішня побудова, котра відображає взаємозв'язки і взаємодію його складових, що визначають цілісність і динамізм розвитку. Громадянське суспільство, на відміну від держави, яка має вертикальну структуру, характеризується горизонтальною структурою зв'язків і відносин громадян, їх об'єднань, союзів і колективів. Такі об'єднання більш вільні в своїй діяльності й реалізуються через права людини.

Слід зазначити, що в структурі громадянського суспільства важливу роль відіграють інститути. Інститут – це комплекс юридичних норм, який регулює соціально-правові відносини в певній предметній сфері. Так, у ст. 5 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010 р.) законодавець чітко визначив засади внутрішньої політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства, а саме: утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави; завершення політичної реформи, посилення взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян, запровадження громадського контролю за діяльністю влади; забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їхнього впливу на прийняття суспільно важливих рішень; підвищення ролі, відповідальності

політичних партій, сприяння політичній структуризації суспільства на засадах багатопартійності, створення умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян у представницьких органах влади; проведення регулярних консультацій з громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави.

Таким чином, під інститутами громадянського суспільства необхідно розуміти:

- добровільно сформовані різноманітні громадські об'єднання: політичні партії, економічні, культурні, конфесійні, професійні, творчі, спортивні та інші асоціації та спілки, що діють у межах чинного законодавства;
- незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку;
- громадська думка як соціальний інститут;
- залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної систем (суди присяжних, третейські суди, загони добровільних дружин тощо);
- розподільчо-регулятивні інституції держави загального добробуту, що пов'язані зі соціальною активністю громад і соціальною роботою;
- самі територіальні громади, які можуть досягати високого рівня самоорганізованості та функціонувати як громадська спільнота.

При цьому жоден із цих інститутів не повинен бути домінуючим, а їх взаємодія має утворювати єдину цілісну систему. Водночас слід наголосити, що сьогодні для України характерна асиметричність у розвитку інститутів громадянського суспільства та структурні (інституційні) зміни поки що не перейшли на культурний рівень і не сформували особистість, здатну захищати свої власні і суспільні інтереси та бути опорою демократії.

Основні напрями діяльності громадянського суспільства та його вплив на суспільне життя відображаються в його специфічних функціях, серед яких необхідно виділити такі:

- по-перше, громадянське суспільство є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів;
- по-друге, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності прав і свобод людини і громадянина та формують у них невід'ємні риси особистості, завдяки яким вони стають здатними до ефективних спільних дій;

- по-третє, інститути громадянського суспільства систематизують і впорядковують протести та вимоги людей, мирно врегульовують політичні та соціальні конфлікти, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер. Тим самим вони створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади;

- по-четверте, громадські об'єднання як інститути громадянського суспільства виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів і намагаються впливати на систему влади заради своїх власних потреб.

У той же час, громадянське суспільство не зможе повноцінно виконувати свої функції, якщо буде відсутній хоча би один з найголовніших його атрибутів, а саме:

- наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери громадського життя і громадської думки;

- організоване громадське життя вільних і рівноправних громадян, чий права і свободи захищені Конституцією і законами;

- незалежні від держави, громадські об'єднання, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні;

- зорієнтована на громадські інтереси та публічну діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва.

Отже, громадянського суспільства не може бути половина чи третина. Воно або є, або його немає. У ньому не існує пріоритетних галузей розвитку, оскільки не можна визначити, що важливіше – вільна преса, дійові механізми соціального партнерства чи демократична система управління, тому що це органічна єдність, де розвиток однієї складової тісно пов'язаний з розвитком і вдосконаленням інших.

§ 3. Взаємовідносини між громадянським суспільством і державою

Взаємовідносини громадянського суспільства і держави є визначальним фактором їх розвитку, які перебувають у процесі постійного розвитку, а також відбиваються у визнанні їх відносно незалежного існування і функціонування. У найбільш загальній формі громадянське суспільство частіше визначається як таке, що

відокремлено від держави, як сфера недержавних суспільних інститутів і відносин. Але ця відокремленість зовсім не означає що громадянське суспільство перебуває поза сферою державного впливу. У сучасному громадянському суспільстві навряд чи знайдеться така сфера суспільного чи приватного життя, яка не зазнала би впливу з боку держави. Так чи інакше держава регулює всі суспільні відносини – від сімейних до політичних. І тому незважаючи на певну автономність, громадянське суспільство тісно пов'язане з державою та являють собою дві невід'ємні складові частини одного явища – сучасного соціуму, які великою мірою взаємозумовлені і взаємно доповнюють одне одного. Тобто без держави немає громадянського суспільства, а без останнього неможлива повноцінна демократична, соціальна, правова держава, оскільки вони є органічними сторонами одного цілісного життя людини і сучасного цивілізованого суспільного буття. Фактично держава виступає не лише гарантом громадянського суспільства, а й політичним інструментом його становлення та розвитку.

Таким чином, можна констатувати, що громадянське суспільство існує в діалектичному взаємозв'язку з державою, що має паритетний характер при домінуванні громадянського суспільства. Останнє витікає з того, що народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади. Право народу на встановлення та здійснення влади є його природним правом, а відтак народний суверенітет – невідчужуваний і недоторканий. Крім того, громадянське суспільство – це основний гарант того, що ніхто не може узурпувати державну владу, а отже, і ліквідувати державу.

Слід зазначити, що фактично перший крок до змістовного і термінологічного розмежування громадянського суспільства і держави зробив Н. Макіавеллі в своїй праці «Міркування про першу декаду Тита Лівія», в якій наголошував, що держава є об'єктивною історичною необхідністю, яка постійно прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, для того щоб самій піднятися над ним. Це політичний стан суспільства і динамічна структура, яка відбиває стосунки владарюючих і підвладних. Цим Н. Макіавеллі чітко відокремив від держави те явище, яке згодом отримає назву «громадянське суспільство». А німецький філософ Вільгельм Гумбольдт (1767-1835) визначаючи в своїй праці «Досвід визначення межі діяльності держави» три

відмінності між громадянським суспільством і державою зазначав, що держава є не самоціллю, а лише засобом для розвитку людини. Також не вважав державу чимось зовнішнім стосовно громадянського суспільства і Г. Гегель, який пояснював їх взаємозв'язок діалектично та вказував, що громадянське суспільство є єдністю різних осіб, які його складають. А якщо це так, то зрозуміло, що вони мають власні, інколи навіть протилежні інтереси, для узгодження яких і необхідна держава, яка є організацією загального зв'язку кожного з кожним. При цьому варто навести історичний приклад, коли Т. Гоббс будучи свідком того, що держава в реальному житті вкрай погано справляється з цією функцією, радив громадянам, які страждають від її утисків, втішатися усвідомленням того, що безвладдя принесло би ще більше нещастя.

Таким чином, можна спостерігати три діалектично суперечливі позиції щодо характеристики взаємовідносин громадянського суспільства і держави. Формою їх взаємодії є політичний режим. Як правило, виділяють три основні типи політичних режимів: тоталітарний, авторитарний і демократичний.

Для першої позиції характерно те, що суспільство пригнічується державою, яка цілком поглинає його і, як наслідок, утворюється тоталітарний режим, тобто державно-політичний устрій, основою якого є сильна харизматична особистість чи повний (тотальний) контроль однією політичною партією («партія влади») над політичною, економічною, правовою, соціальною і духовною сферами життя суспільства.

Для другої позиції характерна хитка рівновага між суспільством і державою, і тоді виникають авторитарні режими, тобто державно-політичний устрій, за якого носієм влади є одна людина чи група людей, яка (які) монополізують владу і політику, обмежено втручаються в економіку, а опозиція існує лише формально. Цей режим є перехідним від тоталітаризму до демократії. У тоталітарних і авторитарних суспільствах, які цілком або переважно підпорядковані державі, повноваження останньої поширюються на всі без винятку сфери життєдіяльності людини. Такий спосіб взаємодії держави і суспільства називають етатизмом (франц. *etat* – держава), сутність якого полягає у визначенні держави найважливішим і єдиним чинником інтеграції суспільства.

Для третьої позиції характерно те, що держава діє в межах права та виконує волю громадянського суспільства, тобто встановлюється демократичний режим – держава – політичний устрій, за якого управлінські функції в суспільстві виконуються відповідно до основного принципу: єдиним джерелом влади є народ. Тобто, людина з її потребами й інтересами, правами і свободами є центральним суб'єктом громадянського суспільства, її існуванню і розвитку надається абсолютний, безперечний пріоритет. Цьому режиму притаманна чітка визначеність функцій законодавчої, виконавчої і судової влади, наявність ринкової економіки з властивою їй багатоманітністю форм власності, плюралізм незалежних політичних сил і партій та існування офіційної опозиції, а також постійний діалог між громадянським суспільством і державою, соціальними групами та політичними структурами, які їх репрезентують, з метою досягнення взаєморозуміння та постійного врахування результатів цього діалогу при прийнятті державних рішень.

Таким чином, тільки демократична, правова держава передбачає, що паралельно з нею існує ще й громадянське суспільство, яке вона визнає рівноправним партнером і самостійним суб'єктом суспільних відносин. Але зв'язок між громадянським суспільством і державою ніколи не може перетворюватись на їх тотожність, тому що жоден із цих елементів не повинен бути спроможним поглинути інший, оскільки поглинення держави громадянським суспільством або коли держава асимілює громадянське суспільство матимуть своїм наслідком зникнення демократії та руйнацію правової держави.

Зважаючи на різноманітність підходів щодо співвідношення громадянського суспільства і держави найкраще розглядати їх як результат співробітництва та партнерських взаємовідносин, за яких вони існують паралельно і не посягають на чітко обумовлені сфери. Проте деякі інститути належать як громадянському суспільству, так і державі, то саме вони і виступають тією ланкою, яка забезпечує взаємодію громадянського суспільства і держави.

Також взаємозв'язок громадянського суспільства і держави проявляється ще й в тому, що чим розвиненіше громадянське суспільство, тим менш помітною є роль держави. Тому нерозвиненість громадянського суспільства спричиняє надмірне посилення держави, котра поглинає це

суспільство. При цьому важливо, щоб органи державної влади та їх посадові особи постійно були у полі зору недержавних структур, а останні узгоджували свої дії з вимогами положень норм чинного законодавства. Саме така система взаємовідносин держави зі структурами громадянського суспільства забезпечує стабільність суспільства і держави та демократичний вектор розвитку останньої.

У контексті вищезазначеного слід визнати, що громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр сили, з яким би мусили рахуватися владні структури, не стало противагою державній владі. Але враховуючи сучасні політико-правові реалії було б нереальним очікувати, що українське суспільство одразу ж після досягнення політичної незалежності зможе створити всі необхідні передумови для формування громадянського суспільства і відповідної йому демократичної, соціальної, правової держави.

У перехідний період соціальних трансформацій, який нині переживає Україна, діяльність держави повинна включати такі моменти: 1) забезпечення членам громадянського суспільства високого прожиткового мінімуму та надання матеріальної допомоги тим, кому вона об'єктивно необхідна; 2) всебічний правовий захист громадян від злочинних дій, адміністративного свавілля, ідеологічного тиску та будь-якої політичної цензури; 3) забезпечення максимальної стабільності правового, політичного та економічного життя суспільства; 4) захист громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав і свобод, які відповідають принципам демократичної, соціальної, правової держави; 5) забезпечення екологічної безпеки членів суспільства; 6) створення умов, за яких громадяни отримують засоби для свого гідного існування будь-якими шляхами, що не суперечать законам; 7) забезпечення робочими місцями, вдосконалення умов праці для працюючих членів суспільства та їх захист від негативного впливу ринкової економіки.

Водночас діяльність громадянського суспільства повинна реалізовуватись у таких напрямках: 1) забезпечення функцій контролю над правомірністю дій органів державної влади; 2) стимулювання громадської активності; 3) знаходження дійового консенсусу між інститутами державної влади та широкими колами громадськості; 4) створення сприятливої соціально-психологічної атмосфери як у

суспільстві в цілому, так і в його окремих структурах; 5) репрезентація інтересів усіх громадян як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні; 6) контроль за розподілом привілеїв у суспільстві.

Отже, завданням Української держави є створення міцних передумов громадянського суспільства, з одного боку, і перетворення самої держави на соціально-політичний інститут із новими функціями, які б відповідали потребам громадянського суспільства, – з іншого. При цьому слід мати на увазі, що розбудова в Україні демократичної, соціальної, правової держави, як і становлення всієї сукупності форм і механізмів громадянського суспільства – це складний тривалий процес, в якому мають взяти участь як органи державної влади, так і самі громадяни, які примушувати б ці органи бути демократичними не тільки за формою, а й за змістом. Водночас, формування громадянського суспільства в Україні має орієнтуватися на досвіді західних держав з усталеними демократичними традиціями, який свідчить, що саме така суспільна система взаємовідносин громадянського суспільства і держави забезпечує їх стабільність і демократичний вектор розвитку соціуму.

Завдання та питання для самостійної перевірки знань

1. Чому не можна ототожнювати поняття «суспільство» і поняття «громадянське суспільство»?

2. Який внесок у розвиток сучасної концепції громадянського суспільства зробили Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіль, Г. Гегель, К. Маркс?

3. Розкрити зміст поняття «громадянське суспільство».

4. Охарактеризуйте принципи громадянського суспільства.

5. Назвіть основні інститути громадянського суспільства.

6. Які функції виконує громадянське суспільство?

7. Яку роль відіграє Конституція України у формуванні громадянського суспільства?

8. У чому проявляється діалектичний взаємозв'язок громадянського суспільства з демократичною, правовою державою?

9. Яке громадянське суспільство можна вважати правовим?

10. Назвіть чинники, які заважають розвитку громадянського суспільства в Україні?

Теми рефератів для презентації на семінарському занятті

1. Сутність та поняття «громадянське суспільство».
2. Історичні передумови виникнення громадянського суспільства.
3. Розвиток ідей та концепцій громадянського суспільства мислителями Середньовіччя та Нового часу.
4. Ідейно-теоретичне обґрунтування громадянського суспільства у спадщині Т. Гоббса і Дж. Локка.
5. Ідейно-теоретичне обґрунтування громадянського суспільства у спадщині Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо.
6. Ідейно-теоретичне обґрунтування громадянського суспільства у спадщині Г. Гегеля.
7. Основні ідеї та принципи громадянського суспільства.
8. Основні інститути громадянського суспільства.
9. Функції громадянського суспільства.
10. Роль конституційного законодавства України у формуванні громадянського суспільства.
11. Взаємовідносини між громадянським суспільством і державою.
12. Громадянське суспільство як середовище формування прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні.
13. Громадянське суспільство в Європейських державах і в Україні: порівняльно-політологічний аналіз.
14. Постмайданове громадянське суспільство в Україні.
15. Громадянське суспільство і правова держава.

Розділ 5

Політичні партії та громадські організації як елемент політико-правової системи України

§ 1. Поняття, сутність та функції політичних партій

Особливе місце в політико-правовій системі суспільства, поряд із державою і місцевим самоврядуванням, займають політичні партії, які є породженням і частиною громадянського суспільства та неодмінним елементом сучасних демократичних режимів. «Політичні партії є основними акторами у будь-якому демократичному суспільстві». Це ствердження, сформульоване Європейською комісією «За демократію через право» (Венеціанська комісія), засвідчує визнання тієї ролі, яку політичні партії відіграють у житті сучасних демократичних держав.

На сьогодні політичні партії в тому чи іншому вигляді існують у всіх державах світу, в тому числі й в Україні. Партії є активними учасниками політичного життя, а партійна конкуренція часто визначає напрями розвитку держави. Через політичні партії відбувається участь народу в управлінні суспільними справами. Виражаючи інтереси різних соціальних спільнот, політичні партії стають свого роду сполучною ланкою між державою та громадянським суспільством. Таким чином, певною мірою усувається монополізм держави як політичного органу управління суспільством. Народ має можливість делегувати свої повноваження не лише державним інститутам (президенту, парламенту, уряду тощо), а й політичним партіям. Цим досягається можливість контролю народу за політичною владою кількома шляхами, що водночас через конкуренцію державних політичних інститутів і політичних партій сприяє зростанню їх відповідальності перед народом. Крім того, найбільш характерними видами партійної діяльності є участь у виборчому процесі та парламентській діяльності.

Однак партії не відразу стали повноправним політичним інститутом, здатним впливати на державну владу. Процес їх формування і функціонування має складну багатовікову історію, політичні партії та

партійні системи є результатом тривалої соціально-економічної та суспільно-політичної еволюції суспільства.

Перші політичні утворення, які відомі історії, виникли в Стародавній Греції і Стародавньому Римі. Водночас виникає і сам термін «партія», який в перекладі з латинської мови означає «частина», «група». Цим словом найчастіше позначали тимчасові об'єднання вільних громадян для підтримки певних знатних осіб або сімей, які протистояли між собою. Ці об'єднання мали тимчасовий характер і були нечисленними.

Проте в епоху античності та Середньовіччя політичних партій в сучасному розумінні цього слова не існувало, вони з'явилися лише наприкінці XVII – початку XVIII ст. у державах Західної Європи й Північної Америки в результаті виникнення політичного конфлікту між аристократією та буржуазією. У цей же час англійський політичний мислитель Едмунд Берк (1729 – 1797) спробував надати одне із перших наукових визначень поняттю «політична партія». Як вважав Е. Берк, «партія являє собою організацію людей, об'єднаних з метою просування спільними зусиллями національних інтересів, керуючись деяким специфічним принципом, відносно якого всі вони прийшли до згоди».

Політичні партії як масові організації виникли в другій половині XIX ст., як наслідок буржуазних революцій, обмеження або ліквідації абсолютних монархій, утвердження конституціоналізму, посилення ролі представницьких органів державної влади та зростання робітничого руху. Робочий клас створював політичні партії для захисту своїх корінних інтересів. З цього часу політичні партії починають не лише вести ідеологічну роботу в суспільстві, але й відкрито боротися за державну владу. При цьому слід зазначити, що процес створення сучасних масових політичних партій відбувався одночасно з формуванням представницьких інститутів і поширенням виборчого права, тобто з переходом більшості країн світу до прямих, рівних і загальних виборів при таємному голосуванні.

У розвитку партій як суб'єктів політичної діяльності німецький вчений М. Вебер вирізняв три етапи генези політичних партій, а саме: 1) аристократичні групи політичної еліти; 2) політичні клуби; 3) масові партії. У науковій літературі відзначається, що в дійсності всі три етапи пройшли тільки дві англійські партії: ліберальна партія, яка виникла в

1861 р. на базі утвореного раніше політичного клубу вігів і консервативна партія, яка виникла в 1867 р. на базі політичного клубу торі. Тобто політичні партії виростили з депутатських клубів і фракцій в парламенті, орієнтованих на інтереси різних кіл нової політичної та економічної еліт. У той же час більшість сучасних політичних партій сформувалися одразу як масові партії. Крім того, політичні реалії призвели до того, що на зміну класовим партіям прийшли політичні партії, які проголосили себе прибічниками загальнонародних інтересів.

В Україні інституціоналізація політичних партій пройшла п'ять основних етапів свого становлення:

- перший етап (1990-1996 рр.) – протягом якого відбувалося становлення багатопартійності в Україні. Правовим підґрунтям діяльності політичних партій у цей період становили Конституція УРСР (зі змінами від 24 жовтня 1990 р.) і Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. (на сьогодні цей Закон скасований, а йому на заміну прийшов Закон України «Про громадські об'єднання» 2012 р.). З прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України політичні партії отримали конституційне закріплення свого статусу (ст. 36) та водночас були визначені обмеження щодо їх створення та діяльності (ст. 37);

- другий етап (1997-2001 рр.) – під час якого мала місце інституціоналізація політичних партій. У жовтні 1997 р. був прийнятий Закон України «Про вибори народних депутатів України», яким запроваджувалася мажоритарно-пропорційна виборча система, а в квітні 2001 р. Законом України «Про політичні партії в Україні» унормувався порядок створення та діяльності політичних партій;

- третій етап (2002-2005 рр.) – характеризується трансформацією партійної системи, подальшою інституціоналізацією політичних партій;

- четвертий етап (2006-2009 рр.) – характеризується стабілізацією партійної системи, що відбувалося в результаті підвищення ролі політичних партій в політико-правовій системі внаслідок внесення в грудні 2008 р. змін до Конституції України та впровадження пропорційної системи виборів до Верховної Ради України і органів місцевого самоврядування;

- п'ятий етап, який розпочався в 2010 р. з відмовою від конституційної реформи та досі триває.

Політичні партії утворюються з різних причин. Це насамперед незадоволення частини суспільства існуючим становищем у державі, наявність певних інтересів у деяких соціальних груп, наявність різних поглядів щодо політичного устрою суспільства та інших політичних питань, необхідність захисту соціально-класових, національних, регіональних, а іноді й релігійних інтересів.

Також політичні партії можуть утворюватися: 1) внаслідок об'єднання гуртків і груп однакового ідейно-політичного спрямування, які виникли та існували окремо в різних місцях держави; 2) внаслідок розколу однієї політичної партії на дві та більше чи об'єднання двох і більше політичних партій в одну; 3) у надрах масових суспільно-політичних рухів; 4) під впливом міжнародної партійної системи; 5) відродження політичних партій які існували раніше; 6) внаслідок діяльності лідерів (харизматичних, рейтингових, адміністративно-призначувальних), які організували політичні партії «під себе» тощо.

При визначенні сутності політичної партії українські вчені виокремлюють три основні підходи:

1) політична партія – це спільнота індивідів, які добровільно об'єдналася на основі спільності політичних поглядів і визначенні певної системи ідеологічних цінностей, що знаходять своє втілення в партійній програмі;

2) політична партія – це структурно оформлена організація певного суспільного класу чи соціальної групи, яка виражає їх інтереси та діє на постійній основі;

3) політична партія – це громадська організація, головною метою якої в політичному процесі є завоювання і здійснення державної влади в межах і на основі Конституції та законів України.

Таким чином, за своєю сутністю політична партія є громадсько-політичною організацією, тобто добровільним об'єднанням певних соціальних груп і верств населення з метою здобуття, утримання й використання державної влади, а також реалізації своїх програмних цілей – економічних, політичних, ідейно-теоретичних, моральних тощо. Ця обставина визначає особливу роль політичної партії в політико-правовій системі більшості держав.

Щодо тлумачення поняття «політична партія», то воно характеризується істотною варіативністю. Так, в Україні на

законодавчому рівні визначення поняття «політична партія» надається в Законах України «Про громадські об'єднання» 2012 р. і «Про політичні партії в Україні» 2001 р. І тому враховуючи спільні ознаки, які характеризують політичну партію, можна дати наступне визначення.

Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне й організаційне оформлене на основі певної ідеології громадське об'єднання, яке виражає спільні інтереси, потреби і цілі соціальних груп і прагне їх задовольнити шляхом здобуття, утримання й використання державної влади або участі в ній.

Головне завдання політичної партії полягає в тому, щоб перетворити багатоманітність інтересів різних соціальних спільнот у сукупний політичний інтерес шляхом застосування певної ідеології, спрямованої на захист цих інтересів. На основі обраної ідеології визначається політична доктрина партії, яка формулює її політичні цілі, втілювані у програму. Як елемент політико-правової системи суспільства політичні партії відокремлені від держави, хоча між ними і державним механізмом існують різноманітні взаємозв'язки. Політичні партії є одним із базових інститутів сучасного громадянського суспільства, вони активно впливають на діяльність органів державної влади, економіку, соціальні процеси, а також на відносини між державами. Тобто політичні партії забезпечують зв'язок між народом і представницьким механізмом правління. Саме через політичні партії уряд може звернутися до населення за підтримкою щодо проведення реформ, а населення через політичні партії можуть критикувати вище керівництво держави та висувати вимоги до нього. Завдяки політичним партіям антагонізм, що властивий відносинам між суспільством і державою, утримується в безпечних для соціальної стабільності межах. Трансформуючи почуття соціального незадоволення населення в позитивні політичні цілі, політичні партії спрямовують стихійну його енергію в русло конституційної боротьби за досягнення цілей через участь у державному управлінні.

Таким чином, існування структурно розвинутих і добре організованих політичних партій є певною гарантією проти корупції та зловживань владою, своєрідним способом контролю за діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх

посадових осіб, а також у кінці кінцем усунення загрози виникнення авторитарного режиму.

Суспільно-політична роль політичних партій та їх вплив на політико-правову систему суспільства загалом виявляється через їх функції, які є основними напрямками їх діяльності. У функціях відображається реальна роль політичних партій в політико-правовій системі суспільства та їх соціальне призначення. Визначення функцій політичних партій дає можливість окреслити види їх взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськими об'єднаннями.

Функції політичних партій – це основні напрями та види їх діяльності, що випливають із їхніх цілей і завдань, визначають сутність і соціальне призначення цього політичного інституту та реалізуються в закріплених чинним законодавством формах і методах.

Сучасні політичні партії виконують різноманітні функції, основними з яких є:

1) функція соціального представництва й узгодження суспільних інтересів, тобто політична партія виявляє, узагальнює, обґрунтовує та формулює в партійній програмі, передвиборній платформі, деклараціях, політичних вимогах інтереси конкретних соціальних груп і верств населення країни, яких вона представляє на державному рівні. Тим самим політична партія транслює окремі інтереси зі сфери громадянського суспільства у сферу політичних рішень, де вони стають фактом політичних вимог. При цьому, кожна політична партія аби досягти поставленої мети намагається в своїй діяльності спиратися не лише на один який-небудь соціальний прошарок, а прагне об'єднати по можливості широкі верстви суспільства;

2) політична функція, тобто політична партія бере участь у боротьбі за владу в державі (що є головною метою будь-якої політичної партії) шляхом участі у виборах до представницьких структур з метою реалізації своїх партійних програм і передвиборних платформ. Крім того, політична партія в ході виборів здійснює заходи щодо мобілізації виборців на підтримку своїх кандидатів. І тому, перемогу одержує та політична партія, яка отримала найбільшу кількість голосів виборців, що дає їй змогу брати участь у формуванні органів державної влади і

органів місцевого самоврядування. Таким чином, механізм міжпартійної конкуренції не дозволяє політичним партіям жити старим багажем і примушує їх своєчасно реагувати на зміни, що відбуваються в суспільстві і державі;

3) функція розробки та здійснення політичного курсу, тобто політична партія бере пряму або опосередковану участь у розробленні, формуванні та здійсненні внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу держави, вирішенні існуючих у суспільстві проблем: економічних, соціальних, національних, міжнародних тощо. Як правило, значну, а часто й вирішальну роль у визначенні політичного курсу держави відіграють правлячі політичні партії («партії влади»), які через свої керівні органи, парламентські фракції та представників в уряді безпосередньо беруть участь у прийнятті органами державної влади політичних рішень, які, будучи перетворені у відповідні нормативно-правові акти, набувають обов'язкової сили. У той же час опозиційні політичні партії мають змогу піддавати критиці урядовий курс чи позицію парламентської більшості, закликати до відповідальності владні структури, пропонувати альтернативні рішення та публічно обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя;

4) ідеологічна функція, тобто політична партія розробляє певну ідейно-політичну доктрину або ідейно-теоретичну концепцію та з метою збільшення числа своїх прихильників і створення в державі соціально-психологічної атмосфери, сприятливої для діяльності цієї партії, формування громадської думки та політичної свідомості громадян пропагує свій соціальний світогляд і ціннісні орієнтації не тільки з-поміж своїх членів, а й в суспільстві в цілому. Можна сказати, що політичні партії висувають на авансцену ідейного життя різноманітні ідеї, які покликані покращувати життя кожної людини та розширяти її світогляд. Але на сьогодні більшість політичних партій України відійшли від ідеологічної домінанти як при побудові партії, так і в головних напрямках своєї діяльності та відверто віддають перевагу гібридно-синтетичним варіантам «інтегральної» ідеології – популізму. Враховуючи, що в демократичній державі суспільне життя ґрунтується на засадах ідеологічної багатоманітності й тому в країні не може бути монополії однієї політичної партії, а також жодна ідеологія не може

визнаватися державою як обов'язкова, навпаки, йдеться лише про значення ідей та вільну конкуренцію з-поміж політичних партій;

5) інтеграційна функція, тобто проведення політичною партією заходів щодо об'єднання всіх прогресивних сил у суспільстві для здійснення і захисту прав і свобод людини і громадянина та задоволення їх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. В умовах становлення національних держав політичні партії нерідко здійснюють функцію національної інтеграції;

б) функція рекрутування (поповнення) політичної партії новими членами, тобто політична партія здійснює заходи щодо залучення до свого складу нових членів і тим самим прагне створити могутню політичну силу. Згідно з чинним законодавством України, ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії, а також належність до політичної партії не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг і переваг. Також політична партія проводить роботу з виховання активістів, здійснює селекцію політичних еліт і їх висування на керівні посади як у партійному апараті самої партії, так і в органах державної влади, органах місцевого самоврядування та в громадських організаціях;

7) комунікативна функція, тобто встановлення взаємозв'язку партійних структур і суспільства, забезпечення їх сталого діалогу і зближення позицій, а також підтримка ефективного постійного зворотнього зв'язку між керівництвом політичної партії і громадянським суспільством загалом, для встановлення контролю за розвитком політичної ситуації в державі та своєчасного реагування на її зміни. Велике значення при цьому мають засоби масової інформації, які контролюються політичними партіями, та різні консультативні комітети, групи підтримки, молодіжні та культурні центри, а також проведення мітингів, лекцій, бесід партійних активістів з виборцями.

Існують і інші функції політичних партій, обсяг і зміст яких значною мірою визначаються типом політичного режиму, нормами чинного законодавства та характером сформованої в суспільстві партійної системи. Так, у ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» закріплено, що метою політичних партій є сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, участь у виборах та інших

політичних заходах. Тобто, чим ширший обсяг функцій виконує політична партія, тим відчутніший її вплив на суспільне і політичне життя, тим привабливіша вона для громадян. Але завжди критерієм функціональної діяльності політичної партії повинні бути досягнуті нею політичні, економічні та соціальні результати відповідно до цілей, які вона ставила, а також задоволення інтересів тих соціальних верств і груп населення, які вона представляє.

§ 2. Класифікація політичних партій

За наявності спільних для всіх політичних партій ознак, які визначають їхню сутність, вони відрізняються одна від одної за своєю соціальною основою, організаційною побудовою, характером членства, ідеологією, місцем у системі державної влади, цілями, методами й засобами діяльності.

У сучасній політичній науці існують різні критерії класифікації політичних партій, зокрема:

За критерієм чисельності та внутрішньої структури політичні партії поділяються на **кадрові і масові**.

Кадрові партії є децентралізованими об'єднаннями, які характеризуються відсутністю фіксованого членства, членських внесків, їх діяльність спрямована насамперед на організацію та проведення виборчої компанії. Метою таких політичних партій є залучення за допомогою впливових професійних політиків максимальної кількості виборців, і таким чином забезпечити собі перемогу на виборах. Кадровими партіями є більшість європейських консервативних і ліберальних партій, республіканська і демократична партії в США.

Масові політичні партії, навпаки, являють собою централізовані організації, які мають фіксоване членство, розгалужену систему партійних організацій і значну кількість членів, між якими існує постійний і тісний зв'язок. Ці політичні партії спираються на певну ідеологію, її члени не тільки сплачують внески, а й беруть активну участь у справах партії та у виборах. Вони користуються реальним впливом у політико-правовій системі, в якій діють. До масових партій належать більшість соціал-демократичних, соціалістичних, комуністичних, християнських і фашистських партій.

За соціальним (класовим) складом політичні партії поділяються на **робітничі, буржуазні і селянські**.

Робітничі партії – це комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні. Буржуазні партії, які складаються із власників засобів виробництва – це здебільшого ліберальні й консервативні партії, а аграрні партії насамперед орієнтуються на інтереси населення, зайнятого в сільському господарстві.

Практика свідчить, що в сучасному суспільстві політична партія не може досягнути значного впливу, спираючись лише на якийсь один суспільний клас чи на якусь його частину. У разі, коли політична партія не має більш-менш чіткої соціальної основи, вона виступає як міжкласова або як партія виборців. До таких партій належать, наприклад, Демократична і Республіканська партії США, Консервативна партія Великобританії.

За ставленням до суспільного ладу, до характеру політичних перетворень політичні партії поділяються на **революційні, реформістські, консервативні і реакційні**.

Революційні партії заперечують існуючий суспільний лад і прагнуть радикально змінити його в цілому. Реформістські партії орієнтуються на значні перетворення існуючого суспільного ладу за допомогою реформ, але зі збереженням його основ. На практиці революційними виявили себе комуністичні партії, а реформістськими – соціал-демократичні. Консервативні партії прагнуть зберегти існуючий суспільний лад у незмінному виді, допускаючи лише найнеобхідніші його зміни. Реакційні партії активно протидіють будь-яким змінам та орієнтуються на повне або часткове повернення до колишнього суспільного ладу.

За місцем, яке політичні партії посідають у політичній системі, вони поділяються на **правлячі і опозиційні**.

Правлячі партії – це такі, що самостійно або в коаліції з іншими політичними партіями легітимним шляхом здобули право формувати уряд і реалізувати політичну програму розвитку суспільства відповідно до своїх цілей. Опозиційні партії – це такі, що позбавлені можливості безпосередньо брати участь у здійсненні рішень, пов'язаних із використанням політичної влади, і знаходяться в опозиції до правлячої політичної партії та здійснюваного нею політичного курсу.

За ідейно-політичною спрямованістю політичні партії поділяються на **ліві, праві і центристські**.

Ліві партії орієнтуються на радикальні суспільні зміни для розширення політичної і соціальної рівності, на активне державне регулювання економічних процесів. Соціальною базою цих політичних партій є здебільшого наймані працівники, а ідеологією – комунізм, соціалізм чи соціал-демократизм. Праві партії схильні до збереження існуючого суспільного ладу та охорони традиційних цінностей. Вони орієнтуються на стимулювання вільних ринкових відносин, мінімальне втручання держави в економіку, обмеження соціальних виплат. Їх соціальною основою є передусім підприємці-власники, а ідеологією – лібералізм чи консерватизм. Центристські партії виступають за підтримку існуючого суспільного ладу, за умов поступових, поміркованих еволюційних змін на основі консенсусу. Вони з терпимістю ставляться до своїх ідейних і політичних опонентів. Найчастіше цей сектор політичного простору займає праве крило соціал-демократичних і ліве крило ліберальних партій.

Існують ще й крайні ліві та крайні праві партії, які мають особливі радикальні програми. Партіями крайньої лівої орієнтації є організації анархістського і неотроцькістського спрямування, а крайньої правої – націоналістичного і фашистського спрямування.

За своїм правовим статусом політичні партії поділяються на **легальні і нелегальні**.

Легальні партії діють у політико-правовій системі в межах чинного законодавства. На відміну від таких політичних партій в державі можуть бути і нелегальні партії, тобто такі, які законодавчо заборонені чи такі, які через переслідування діють у підпіллі. Для цих політичних партій характерно використання в політичній боротьбі незаконних і насильницьких методів (тероризм, диверсії тощо). Заборона всіх або майже всіх політичних партій притаманна диктаторським режимам.

Можливі й інші класифікації політичних партій, наприклад, деякі вчені виділяють за способом функціонування демократичні і авторитарні партії, за характером доктрин – ідеологічні і прагматичні партії тощо.

Отже, науковцями запропоновано чимало підходів щодо класифікації політичних партій, що дозволяє в цілому достатньо достовірно виокремлювати різні типи партій. Проте слід зазначати, що тенденції в розвитку політичних партій дозволяють їм змінювати своє місце в класифікаційній шкалі.

§ 3. Поняття, сутність та функції громадських організацій

Громадські об'єднання є невід'ємною складовою будь-якого демократичного громадянського суспільства, які виступають своєрідними формами прояву участі населення у вирішенні своїх різноманітних потреб та активно впливають на соціально-політичне життя суспільства. Як стверджував А. де Токвіль, без активної участі громадян у діяльності елітарних інститутів, громадських асоціацій та інших політично релевантних організацій неможливо забезпечити демократичний характер політичної культури і соціально-політичних інститутів. Незважаючи на те, що громадські об'єднання не залежать від держави, вони здатні впливати на державні інститути та водночас захищати суспільство від неправомірного втручання органів державної влади в громадське життя.

Свідчення про об'єднання людей зі спільними поглядами на природу, суспільство, літературу, мистецтво можна знайти вже в стародавніх суспільствах. Починаючи з античних часів, у різні періоди розвитку людства виникають різноманітні громадські об'єднання, які певною мірою впливали на суспільно-політичний розвиток. Такими об'єднаннями можна вважати численні філософські школи Стародавньої Греції, середньовічні лицарські ордени, літературні й художні об'єднання епохи Відродження, таємні товариства і політичні клуби Нового часу тощо. З розширенням демократії та зростанням загального рівня політичної культури людства в ХХ ст. відбувається зростання впливу громадських організацій на соціально-політичне життя держав. Тобто, виникнення громадських організацій є процесом об'єктивним і закономірним, зумовлений потребою людей в колективному, творчому розвитку ініціативи та здібностей для вирішення своїх соціально-політичних проблем.

Громадські об'єднання, незалежно від назви (рух, конгрес, союз, спілка, асоціація, фонд, фундація, товариство тощо) визнаються або політичною партією, або громадською організацією (обидва ці поняття складають логічний обсяг терміну «громадські об'єднання»). Право на громадські об'єднання є невід'ємним правом людини і громадянина. Переконливим свідченням ґрунтовності цього судження є прийняття фундаментальних міжнародно-правових актів з прав людини, предметом регулювання яких,

поряд з базовими цінностями людини незмінно виступає право на свободу об'єднання. Так, у ч.1 ст. 20 Загальної декларації прав людини проголошено, що «кожна людина має право на свободу... асоціацій», у ч. 1 ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – «кожен має право на свободу ... об'єднання з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів», у ч. 1 ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права майже дослівно збігається з попередньо зазначеною нормою, а в п. а) ч. 1 ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права закріплено, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити «право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних і соціальних інтересів професійні спілки

Основною ознакою, що відрізняє політичні партії від будь-яких громадських організацій є право політичних партій брати участь у формуванні органів державної влади шляхом виборів, що означає насамперед право висувати кандидатів до представницьких структур органів державної влади та органів місцевого самоврядування, якого не мають громадські організації. Тобто політичні партії у разі висування кандидатів стають суб'єктами виборчого процесу, а громадські організації навіть за наявності права на подання спостерегачів, правосуб'єктності у виборчому процесі не набувають.

Також критеріями відмінностей між громадськими організаціями і політичними партіями є:

1) ідеологічний, тобто якщо політичну партію можна визначити як певну ідеологічну спільність, прив'язану до відповідної політичної ідеології, то для громадських організацій подібна ідентифікація не обов'язкова;

2) мета або спрямованість діяльності, тобто якщо програми політичних партій є багатоцільовим відображенням соціально-політичних доктрин, то громадські організації здійснюють свою діяльність, яка спрямована на досягнення окремої, чітко окресленої конкретної мети, що за певних умов може трансформуватися у загальнолюдську мету;

3) ставлення до діючої влади, тобто громадські організації не ставлять собі за мету завоювати державну владу, що є характерним для політичних партій, а також на відміну від останніх громадські організації ніякими своїми структурами не входять до державних інститутів;

4) організаційна побудова, тобто громадські організації, на відміну від політичних партій не мають стійких організаційних структур. До їх складу можуть входити люди різної партійної належності, а також безпартійні для досягнення певних соціально-політичних цілей.

Таким чином, за своєю природою і характером діяльності громадські організації не є політичними організаціями, водночас їх діяльність часто набуває політичного характеру, оскільки вони об'єднують людей, які входять до спектру політичних сил (патріотичні сили, національно орієнтовані групи, прихильники реформування суспільства тощо), що ставлять перед собою не лише соціальні, а й політичні цілі.

Основними причинами виникнення громадських організацій та підвищення їх активності є:

- зростання кризових явищ і протестів у різних сферах життєдіяльності людей;
- загроза виникнення війни із застосуванням зброї масового знищення;
- загроза виникнення екологічної катастрофи та руйнування середовища проживання людей;
- необхідність захисту прав і свобод людини і громадянина та їх життєвого рівня;
- подолання регіональних військових, міжнаціональних, релігійних та інших конфліктів;
- зростання освітнього та культурного рівня різних верств населення;
- необхідність втілення в життя гуманістичних цінностей та ідеалів;
- розвиток усіх видів суспільної комунікації, що сприяють спілкуванню людей та їх об'єднанню.

У своєму розвитку громадські організації проходять як правило, чотири стадії. На першій стадії, в зв'язку з виникненням умов для створення громадської організації, створюється ініціативна група, яка декларує бажання об'єднатися в громадську організацію та визначає сферу її діяльності. На другій стадії, ініціативна група формує програмні документи, в яких відображаються об'єднанні індивідуальні прагнення людей та закріплює права членів (учасників) громадської організації, а також проходить реєстрацію в органах державної влади чи в органах місцевого самоврядування згідно чинного законодавства. Тим самим громадська організація набуває правового статусу. На

третьої стадії, здійснюється практична діяльність громадської організації в інтересах своїх членів (учасників), тобто громадська організація проходить перевірку своєї життєздатності та відповідності результатів її діяльності потребам людей. На четвертій стадії, в зв'язку з виконанням проголошених цілей і завдань або неможливості їх реалізації, громадська організація припиняє своє існування.

Громадська організація – це зареєстроване згідно зчинним законодавством добровільне об'єднання людей, яке створене в наслідок їхнього волевиявлення з метою задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, гендерних, національно-культурних, релігійних, спортивних та інших спільних інтересів.

При цьому варто зазначити, що термін «громадські організації», який застосовується у чинному законодавстві України, а також у вітчизняній політичній та юридичній літературі, майже не вживається в нормативно-правових актах зарубіжних держав. У більшості держав світу найчастіше застосовуються терміни «спілка», «асоціація», «товариство», «об'єднання», «фонд» тощо. Так, визначення поняття «асоціація» західними вченими зводиться до того, що їх називають неурядовою організацією, головними ознаками якої є недержавність, неприбутковість і добровільність об'єднання її членів. Але незважаючи на розбіжності в тлумаченні зазначених термінів, мова по суті йдеться про одне й те саме.

Громадські організації діють на основі правових принципів, які становлять основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю та відображають сутність і зміст громадських організацій. Основоположні принципи регулювання, створення і діяльності громадських організацій знайшли своє нормативно-правове закріплення в Конституції та законах України. Так, у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про громадські об'єднання» (2012 р.) закріплені такі принципи: 1) добровільність; 2) самоврядність; 3) вільний вибір території діяльності; 4) рівність перед законом; 5) відсутність майнового інтересу їх членів (учасників); 6) прозорість, відкритість та публічність.

Разом з тим, дещо по-іншому закріплені принципи в законах України, в яких йдеться про конкретні види громадських організацій. Так, у ст.ст. 5, 10 та 12 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (1999 р.) закріплено принципи заборони

дискримінації за ознаками належності до профспілок, рівність профспілок, незалежність профспілок. У Законі України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (1997 р.) поряд з загальними принципами діяльності творчих спілок, включено і спеціальні принципи-визначення авторських прав; вільний вибір форм і методів творчої діяльності; взаємодопомога і співробітництво; не втручання у творчий процес.

Конституція України гарантує свободу створення громадських організацій, діяльність яких має ґрунтуватися на демократичних засадах, відповідати вимогам відкритості й гласності. Держава створює рівні можливості для діяльності всіх громадських організацій. Не підлягають легалізації тільки ті з них, цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрич її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Обмеження діяльності громадських організацій може встановлюватися тільки Конституцією та законами України.

Громадські організації можуть мати місцевий, всеукраїнський та міжнародний статус. До місцевих громадських організацій належать ті, діяльність яких поширюється на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці або певного регіону. Вони є більш успішними, ніж всеукраїнські і міжнародні громадські організації, завдяки своїй доступності і близькості до населення. При цьому, територія діяльності самостійно визначається громадською організацією. До всеукраїнських громадських організацій належать ті, діяльність яких поширюється на територію всієї України та які мають місцеві осередки в більшості областей. Міжнародною громадською організацією визначається та, діяльність якої поширюється крім території України хоча б ще на територію однієї іноземної держави. Прикладами таких організацій є: Митці проти расизму, Адвокати без кордонів, Лікарі без кордонів, Права людини в Інтернеті, Міжнародний фонд відродження, Фонд Євразія, Міжнародна асоціація для розвитку співробітництва із вченими країн СНД (INTAS), Рада міжнародних досліджень та

наукових обмінів (SREX), Товариство зв'язків з українцями за межами України, Товариство "Україна», Об'єднання депортованих.

Засновниками громадських організацій можуть бути як громадяни України, так і громадяни інших держав та особи без громадянства, які досягли 18 років. Рішення про створення громадської організації приймається на установчому з'їзді (конференції) або на загальних зборах. Громадські організації можуть мати як фіксоване, так і нефіксоване індивідуальне членство, а у випадках, передбачених статутами, можуть брати участь в їх діяльності і колективні члени.

Назва громадської організації визначається рішенням установчого з'їзду (конференції) або загальними зборами, яка складається з двох частин – загальної та індивідуальної. Загальна назва (рух, конгрес, союз, спілка, асоціація, фонд, фундація, товариство тощо) може бути однаковою для різних громадських організацій. Водночас індивідуальна назва є обов'язковою і має суттєво відрізнитися від інших зареєстрованих в установленому законом порядку громадських організацій із такою самою загальною назвою. Крім того, громадська організація поряд з повною назвою може мати скорочену назву, яка фіксується в установчих і статутних документах. Громадська організація, яка зареєстрована у встановленому законом порядку, має виключне право на використання своєї назви. У той же час забороняється використання назви громадської організації фізичним і юридичним особам, які не належать до громадської організації, а також для цілей не пов'язаних із діяльністю цієї громадської організації.

Громадська організація діє на основі статуту або положення, в якому мають бути зазначено:

- 1) назва громадської організації (повна і скорочена), її статус та юридична адреса;
- 2) мета та завдання громадської організації;
- 3) умови і порядок прийому в члени (учасники) громадської організації, а також умови вибуття з неї;
- 4) права і обов'язки членів (учасників) громадської організації;
- 5) порядок утворення і діяльність статутних органів громадської організації, місцевих осередків та їх повноваження;
- 6) джерела надходження і порядок використання коштів та іншого майна громадської організації; порядок звітності, вид контролю за

здійсненню господарської та іншої комерційної діяльності, потрібної для виконання статутних завдань;

7) порядок внесення змін і доповнень до статутного документа;

8) порядок припинення діяльності громадської організації і вирішення майнових питань, пов'язаних з її ліквідацією.

У статутному документі можуть передбачатися і інші положення, що стосуються особливостей створення і діяльності громадської організації. При цьому, статутний документ не може суперечити чинному законодавству України.

Легалізація, тобто офіційне визнання громадських організацій є обов'язковою процедурою, яка здійснюється шляхом їх реєстрації або повідомлення про їх заснування. Легалізацію громадської організації здійснюють Міністерство юстиції України, місцеві органи виконавчої влади, виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад. У разі реєстрації громадська організація набуває статусу юридичної особи. Громадській організації може бути відмовлено в реєстрації, якщо її назва, статутний або інші документи подані для реєстрації, суперечать вимогам чинного законодавства України. У рішенні про відмову в реєстрації мають зазначатися підстава такої відмови. Це рішення може бути оскаржене в судовому порядку. Діяльність громадських організацій, які не легалізовані, тобто не пройшли реєстрацію або примусово розпущені за рішенням суду, є протизаконною.

Зареєстровані громадські організації для реалізації цілей і завдань, визначених у статутних документах, мають право:

- виступати учасником цивільно-правових відносин, набувати майнових і немайнових прав;

- представляти і захищати законні інтереси громадської організації та її членів (учасників) в органах державної влади, органах місцевого самоврядування та інших громадських об'єднань;

- брати участь у соціально-політичному житті суспільства, проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо);

- ідейно, організаційно та матеріально підтримувати інші громадські організації, надавати допомогу в їх створенні;

- засновувати підприємства, які необхідні для забезпечення потреб громадської організації та виконання інших статутних цілей;

- одержувати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб інформацію, потрібну для реалізації цілей і завдань громадської організації;

- вносити пропозиції до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- пропагувати свої ідеї і цілі, поширювати інформацію про результати діяльності громадської організації;

- засновувати засоби масової інформації.

Крім зазначеного, громадські організації користуються і іншими правами, передбаченими законами України.

Широке розмаїття цілей і завдань громадських організацій визначає багатоваріантність їх функціональної спрямованості. Усі функції, які громадські організації виконують у суспільстві, можна поділити на дві основні групи: 1) щодо забезпечення захисту інтересів своїх членів (учасників); 2) щодо контролю системи влади в державі та розвитку суспільства в цілому.

Громадські організації захищають своїх членів (учасників) від свавілля органів державної влади, що важливо насамперед для посттоталітарних держав, де законотворчий демократичний процес перебуває в стадії формування, і де існують негативні тенденції щодо невиконання вимог законів і неповаги до людей з боку органів державної влади та їх посадових осіб. Захисна функція виявляється в наданні членам (учасникам) громадських організацій через власні структури можливості вирішувати їхні особисті проблеми. Однією з найпоширеніших традиційних організацій, що забезпечує виконання цієї функції у будь-якому демократичному суспільстві, є профспілки.

Щодо другої групи функцій, то вона розуміється як певна перешкода щодо надмірної державної централізації та є важливим чинником створення системи соціального управління із зустрічним рухом «зверху – донизу», «знизу – догори». Отже, якщо держава дбатиме про те, аби діяльність громадських організацій здійснювалась у межах чинного законодавства, і водночас турбуватиметься про те, щоб заручитися їхньою підтримкою або нейтралітетом щодо політичних проблем, то тоді громадські організації сприятимуть державотворчому процесу.

Але слід зазначити, що такий поділ функцій є досить умовним, тому, що лише деяка частина громадських організацій стоїть на позиціях

«групового егоїзму», ігнорує законні інтереси інших соціальних груп і суспільства в цілому й іноді навіть призводить до створення безвихідних політичних ситуацій, до деградації і навіть розвалу політико-правової системи та найважливіших її компонентів. Решта громадських організацій щодо політико-правової системи суспільства об'єднуються для тиску на офіційні інституції влади. Не претендуючи на політичну владу, громадські організації так чи інакше намагаються впливати на неї, зокрема на прийняття політичних рішень.

У теорії політичної думки традиційно зазначають, що громадські організації виконують низку **функцій**, а саме:

1) опозиційна функція, її роль полягає в запобіганні надмірній централізації державної влади, сприянні прогресивному розвитку громадянського суспільства. Для досягнення цих цілей громадські організації вдаються до різних заходів, таких як: висування альтернативних програм, апеляції до громадської думки, контроль за діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування тощо.

2) захисна функція, яка спрямована на захист інтересів і потреб членів (учасників) громадської організації через вимоги, заяви до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також здійснення різноманітних методів тиску: маніфестації, мітинги, ультиматуми, пікетування, страйки тощо.

3) виховна функція направлена на формування у громадян політичної та правової культури, виховання ініціативності, творчого підходу, професіоналізму, підприємництва.

4) кадрова функція полягає в підготовці кваліфікованих кадрів для органів державної влади, установ, організацій та громадських організацій;

5) політична функція полягає не в боротьбі громадської організації за владу, а в здійсненні тиску на органи державної влади, органи місцевого самоврядування з метою реалізації інтересів своїх членів (учасників);

Серед інших функцій громадських організацій також називають: 1) функція політичної соціалізації й мобілізації; 2) функція агрегування й артикуляції політичних інтересів; 3) функція соціальної інтеграції; 4) функція представництва соціальних інтересів і зв'язку з іншими громадськими організаціями та громадськістю в цілому; 5) створення нових форм і методів участі громадських організацій в суспільному житті.

§ 4. Класифікація громадських організацій

У державах розвинутої демократії існує безліч громадських організацій. Так, автор класичної роботи «Про демократію в Америці» А. де Токвіль, описуючи громадянське суспільство в Америці, охарактеризував його як суспільство, в якому існує незлічена кількість об'єднань та асоціацій, що утворюються на різних підставах та у різний спосіб: «Американці найрізноманітнішого віку, становища та інтересів об'єднуються в різні спілки, і це відбувається постійно. Йдеться не лише про об'єднання комерційного чи промислового характеру, в яких усі вони беруть участь, а й про безліч інших: релігійних і моральних, поважних і легковажних, загальнодоступних і закритих для сторонніх, багатолюдних і зовсім нечисленних; американці об'єднуються для проведення святкувань, організації шкіл, побудови заїздів і церков, поширення книжок, спорядження місіонерів до антиподів; у такий спосіб вони споруджують шпитали, в'язниці, навчальні заклади».

Наявність і повноцінне функціонування громадських організацій є запорукою демократичного розвитку будь-якої держави. Громадські організації відрізняються одна від одної своїми організаційними структурами, обсягом робіт, джерелами фінансування і відносинами з органами державної влади. Одні громадські організації ведуть свою діяльність тільки на місцевому рівні, а інші – на загальнонаціональному. Багато з них виходять за межі своїх держав, беручи участь у різних проектах міжнародних громадських організацій. Крім того, громадські організації можуть мати загальний, багатофункціональний характер, проводячи роботу серед різних вікових груп людей і надаючи безліч різних послуг.

З часів свого виникнення громадські організації пройшли довгий шлях еволюції та розвитку внаслідок соціальних, економічних, політичних змін як у світі загалом, так і в Україні зокрема. Історичний досвід соціально-філософської та політичної думки, різні культурні традиції, незавершеність процесу формування в глобальному масштабі спричинили різноманітність поглядів на види громадських організацій. І тому класифікація громадських організацій дає змогу отримати загальну картину існуючої мережі горизонтальних зв'язків між членами суспільства, визначити, наскільки розвинуті різні форми суспільної

активності. При цьому слід зауважити, що кожна класифікаційна система має свої як переваги, так і свої недоліки.

Сучасні науковці, виділяють такі **види громадських організацій**:

- за кількістю членів – масові і елітарні;
- за способом формування і ступенем охоплення населення – стихійні і свідомоорганізовані;
- за внутрішньою структурою – централізовані і нецентралізовані;
- за масштабом діяльності – місцеві, всеукраїнські і міжнародні;
- за легітимністю – легальні і нелегальні;
- за правовим статусом – формальні і неформальні;
- за способом досягнення мети – реформістські і консервативні;
- за соціальною значимістю для існування і розвитку суспільства – революційні і реакційні.

Класифікувати громадські організації можна за різними критеріями.

Так, за **соціальною підставою утворення та залежно від характеру потреб** громадські організації поділяються на: 1) організації, які створюються залежно від форм участі громадян у виробництві або в суспільному житті для задоволення суспільних чи колективних потреб (профспілки, асоціації адвокатів тощо); 2) організації, які створюються для задоволення особистих потреб (спілка книголюбів, спортивне товариство, клуб мисливців і рибалок тощо).

Залежно від **соціальної групи**, інтереси якої громадська організація захищає, або від специфіки цих інтересів, їх можна об'єднати в такі групи: 1) екологічні, соціально-екологічні, природоохоронні; 2) правозахисні групи і об'єднання; 3) борці за справедливість; 4) робітничі рухи; 5) культурні, творчі, спортивні; 6) жіночі рухи; 7) миротворчі рухи; 8) історико-патріотичні.

За професійною спрямованістю та іншою діяльністю громадські організації поділяються на: 1) професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо); 2) економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців тощо); 3) соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); 4) конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); 5) культурологічні і просвітницькі; 6) творчі (об'єднання артистів, письменників, художників); 7) спортивно-туристичні і оздоровчі; 8) наукові і науково-технічні; 9) оборонні; 10) національно-культурні; 11) екологічні.

Залежно від масштабу проблем, на вирішення яких спрямована діяльність громадської організації України, їх можна об'єднати в такі групи:

За **сферами діяльності** в Україні діють такі громадські організації:

– політичні: молодіжні структури політичних партій: «Молодий Народний Рух», Народно-демократична ліга молоді, Молодіжне об'єднання демократів, Українська соціал-демократична молодь тощо;

– економічні: Товариство винахідників і раціоналізаторів, Асоціація молодих підприємців, Всеукраїнська асоціація «Укрмолодьжитло» тощо;

– екологічні: Українська екологічна асоціація «Зелений світ», «Зелена планета», Екологічний клуб «Каскад» тощо;

– антивоєнні: Фонд миру тощо;

– профспілкові: Федерація профспілок України, Всеукраїнське об'єднання солідарності працівників, профспілка «Єднання» тощо;

– культурно-просвітницькі: Всеукраїнське товариство «Просвіта імені Т. Шевченка», історико-просвітницьке товариство «Меморіал імені В. Стуса» тощо;

– конфесійні: Комітет захисту Української греко-католицької церкви, Братство Святого Андрія Первозванного, Українська Молодь Христова тощо;

– етнічні: Польське культурно-освітнє товариство, Міжнародна асоціація німців «Відергебурт» («Відродження»), Всеукраїнська асоціація кримських караїмів «Кримкарайлар», суспільно-культурне товариство «Холмщина», Тернопільське товариство «Лемківщина» тощо.

За **складом** в Україні існують такі громадські організації:

– професійні: Спілка юристів України, Спілка офіцерів України, Спілка архітекторів України, Федерація волейболу, Асоціація спортивного танцю, Національна Ліга композиторів України тощо;

– жіночі: Союз українок, Союз жінок України, Ліга українських жінок, Всеукраїнська асоціація жінок «Славія», Організація солдатських матерів України, Жіноча громада, «Жіноче товариство імені О. Теліги» тощо;

– молодіжні: Молодіжна організація «Сокіл», Українська скаутська організація «Пласт», Спілка української молоді (СУМ), Лицарська школа козацької січової боротьби «Хрест» тощо.

За ступенем участі в державно-політичному житті України виокремлюють такі громадські організації:

– профспілкові, правозахисні та професійні громадські організації, тобто організації, які створені для захисту професійних та інших прав громадян;

– культурно-релігійні, просвітницькі, етнічні, екологічні організації, що діють у загальних і суспільно-корисних цілях;

– жіночі, молодіжні, благодійні організації і фонди, тобто організації, які створені для задоволення соціальних потреб.

Із усієї багатоманітності громадських організацій законодавці багатьох держав виокремлюють професійні спілки. Подібне виділення професійних спілок як специфічної форми громадської організації зумовлене насамперед тим, що у своїх взаємовідносинах з державою вони наділяються цілим рядом характерних прав, які дозволяють їм виступати активним суб'єктом функціонування системи забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина. Це виокремлення здійснюється шляхом спеціальної вказівки, що право на свободу об'єднання включає в себе право на створення громадської організації, в тому числі і професійної спілки. Такий підхід застосовано і в Україні. Так, у ч. 3 ст. 36 Конституції України закріплено, що «громадяни мають право на участь у професійних спілках... Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права...»

Отже, сучасна система громадських організацій в Україні має достатньо розгалужену структуру, яка здійснює значний вплив на процеси демократизації суспільства та відіграє суттєву роль у структуруванні політико-правової системи України.

Завдання та питання для самостійної перевірки знань

1. Назвіть основні причини утворення політичних партій.
2. Назвіть основні етапи інституціоналізації політичних партій в Україні.
3. Які функції виконують політичні партії?

4. Назвіть типи політичних партій.
5. Охарактеризуйте конституційно-правовий статус політичних партій в Україні.
6. Як фінансується діяльність політичних партій в Україні.
7. Чому політична партія є посередником між громадянським суспільством і державою?
8. У чому різниця між правлячими і опозиційними партіями?
9. Чим відрізняються політичні партії від громадських організацій?
10. Назвіть основні причини виникнення громадських організацій.
11. Охарактеризуйте конституційно-правовий статус громадських організацій в Україні.
12. Які функції виконують громадські організації?
13. Як Ви розумієте конституційне положення про свободу створення громадських організацій?
14. Назвіть види громадських організацій.
15. Які права та обов'язки мають громадські організації?

Теми рефератів для презентації на семінарському занятті

1. Основні причини утворення політичних партій.
2. Сутність і функції політичних партій.
3. Види політичних партій.
4. «Ліві» та «праві» політичні партії в Україні.
5. Соціальна база політичних партій в Україні.
6. Генеза політичних партій.
7. Етапи інституціоналізації політичних партій в Україні.
8. Класифікація політичних партій.
9. Основні причини утворення громадських організацій.
10. Відмінність політичної партії від громадської організації?
11. Сутність і функції громадських організацій.
12. Роль громадських організацій в політико-правовій системі України.
13. Соціальна база громадських організацій в Україні.
14. Види громадських організацій.
15. Професійні спілки як специфічна форма громадської організації.

Розділ 6

Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні

§ 1. Загальна характеристика прав людини

Права людини являють собою досить складне та багатоаспектне суспільне явище, і тому їх значення для громадянського суспільства важко переоцінити, оскільки вони наявні у всіх сферах життєдіяльності людини. Саме стан справ у сфері прав людини та їх практичної реалізація є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку Української держави і українського суспільства в цілому.

Ідеї природних прав людини з'явилися ще в VI-V ст. ст. до н. е. в полісах Стародавньої Греції і Стародавньому Римі, про які давньогрецькій філософ Аристотель (384-322 р.р. до н.е.) писав, що поліс є співтовариством вільних людей, а полісна (громадська) людина – суспільно свідомо істота. У той же час перші спроби втілити ці ідеї в реальність були здійснені лише прийняттям Декларації незалежності США від 4 липня 1776 р., що дозволило К. Марксу наголосити, що Америка – це країна, “де була проголошена перша декларація прав людини”. Другим за хронологією політико-правовим документом національної практики стала Декларація прав людини і громадянина, яка була ухвалена Національними Зборами Франції 26 серпня 1789 р., після перемоги Великої Французької революції, в якій було втілено доктринальні ідеї політичного лібералізму, представленого творчою спадщиною насамперед Дж. Лока, Ш.-Л. де Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо. Але свого найбільшого розвитку ідеї прав людини досягли лише в другій половині XX ст.

Термін “права людини” є найбільш уживаним в юридичній науці, але вперше цей термін був офіційно вжитий 1942 р., коли 26 держав-союзниць по антифашистській коаліції в Другій світовій війні при підписанні Декларації Об'єднаних Націй висловили своє тверде переконання в тому, що “повна перемога над ворогом є дуже важливою ... для забезпечення прав людини і справедливості як на власній території, так і на інших територіях”. А загальноприйнятим цей термін

став з 1945 р., коли в преамбулі Статуту ООН були зафіксовані слова: “Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості ... знову утвердити віру в основні права людини”. Тобто термін “права людини” замінив словосполучення “природні права”, яке застосовувалось до того часу, а згодом він назавжди закріпився як такий.

Зміст поняття “права людини” значно збагатилось й було детально розроблено з прийняттям резолюції Генеральною Асамблеєю ООН у Парижі 10 грудня 1948 р. – Загальної декларації прав людини, яка має рекомендаційний характер і тому її норми не можуть визнаватися юридично обов'язковими для держав. Разом із тим, Загальна декларація прав людини є унікальним і надзвичайно важливим документом для всього людства. На Загальну декларацію часто посилаються при тлумаченні національного законодавства з прав людини, а також у судовій практиці, а вміщені в ній принципи і норми постійно розвиваються і уточнюються в процесі укладення нових міжнародних угод, що свідчить про дієвість цього документа та його важливе значення для розвитку міждержавних відносин. Крім того, це перший міжнародний акт, в якому було викладено перелік прав людини, а саме: громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи, а дата його прийняття щорічно святкується у всьому світі як День прав людини. Тобто, Загальна декларація відбиває загальну домовленість народів світу та відіграє важливу роль у ствердженні прав людини, є одним із основних джерел права, а її приписи втілені в майже 90 національних конституцій, в тому числі й в Конституцію України, які або відтворюють норми Загальної декларації, або включені до них під її впливом. І тому на Всесвітній конференції з прав людини (Відень, 1993 р.) представники всіх 170 держав, які брали в ній участь, підтвердили універсальність і загальнообов'язковість міжнародних стандартів прав людини і наголосили, що їх виконання є важливим чинником існування демократичного суспільства у будь-якій країні.

Положення норм Загальної декларації набули подальшого розвитку з прийняттям Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (16 грудня 1966 р.), Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (16 грудня 1966 р.), які об'єднуються доктринальною назвою Міжнародна хартія або Міжнародний білль прав людини, а також Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (4 листопада

1950 р.), Європейської соціальної хартії (1960 р.) тощо. Тобто закріплення прав людини вийшло за межі національного права і були встановлені правові принципи та стандарти прав людини.

Таким чином, права людини від міфологічних уявлень і ідей філософів та юристів в умовах античного світу, Середньовіччя і Нового часу одержали нормативне закріплення у правових джерелах. Велике значення для забезпечення прав людини мало їх закріплення у національних конституціях держав. Так, закріплена Конституцією України в розділі II система прав, свобод та обов'язків людини і громадянина максимально відтворила в собі положення міжнародно-правових актів з прав людини, а також врахувала досягнення світового конституціоналізму, вітчизняної наукової думки, конституційну практику зарубіжних держав, ментальність українського народу та рівень розвитку суспільства і держави.

Одним із важливих елементів визначення прав людини є її загально-правові принципи, тобто вихідні засади, на основі яких здійснюються права, свободи та обов'язки людини і громадянина та визначається їх місце в державі і суспільстві, до яких належать такі:

1) **принцип гуманізму** – це домінування у формуванні і функціонуванні правової системи невід'ємних і невідчужуваних природних прав і свобод людини, які належать кожній людині від народження і по праву народження та не потребують дозволу чи схвалення з боку будь-кого, в тому числі й держави. Тобто держава не дарує права людині, а тому вона не може їх і відібрати. Як зауважує С. П. Добрянський, права невід'ємні в тому сенсі, що вони є докорінними якостями, іманентними людині як суб'єкту життєдіяльності, тоді як невідчужуваність прав – це їх незалежність від нагляду держави і будь-яких інших осіб чи соціальних спільнот, і відповідно – неможливість перетворювати права людини на об'єкт дарування, відображення, позбавлення. Принцип гуманізму знайшов своє чітке втілення в ст. 21 Конституції України, в якій зазначено, що “права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними”. При цьому необхідно звернути увагу на те, що чинна Конституція України не застосовує термін “природні” щодо прав і свобод людини. Але вже в перших статтях другого розділу закріплені положення норм (наприклад, право на життя), які надані людині від народження і тим самим мають природний характер;

2) **принцип рівності**, який прямо зафіксовано в ст. 21 Конституції України та конкретизовано у ст. 24 є багатограним. Тобто в зазначених статтях виокремлено три основних аспекти цього принципу: рівність людини в правах; рівність людини перед законом; рівність прав жінки і чоловіка. Так, у ст. 21 Конституції України закріплено, що “усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах”, у ч. 1 ст. 24 – “громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом”, а в ч. 3 цієї статті – “рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї ...”. Водночас враховуючи те, що в сучасній Україні населення сповідує різні релігійні, політичні та інші погляди, має різне національне, соціальне походження та майновий стан, різні рідні мови тощо, тому за такої багатоманітності неможливо робити для будь-кого які-небудь привілеї чи обмеження. У зв'язку з цим, у ч. 2 ст. 24 Конституції України встановлено, що “не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками”;

3) **принцип відповідності прав і свобод людини і громадянина загальною визначеним міжнародним стандартам** проявляється в тому, що в нормах Конституції України втілені моделі, які апробовані світовою практикою конституціоналізму. Міжнародні стандарти у сфері прав людини та їх обсяг закріплено у міжнародно-правових актах, які є підставою для міждержавного співробітництва з питань їх забезпечення і захисту. Проте лише цим роль держави у сфері прав і свобод не обмежується. Держава через діяльність усієї системи органів державної влади має докласти усіх зусиль щодо гарантування, охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина. Так, згідно з приписами ч. 2 ст. 3 та ч. 2 ст. 22 Конституції України “права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави” та “конституційні права і свободи гарантуються ...”, в ч. 2 ст. 102 Конституції України закріплено, що “Президент України є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина”, у п. 2 ст. 116 зазначено, що Кабінет Міністрів України

“вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина”, а в п. 2 ст. 119 записано, місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують “додержання прав і свобод громадян”.

У той же час, визнаючи міжнародні норми з прав людини, Українська держава бере на себе зобов’язання не тільки перед світовим співтовариством, але й перед усіма, хто перебуває під її юрисдикцією, про що наголошено в ч. 2 ст. 3 Конституції України – “утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави”. У свою чергу, кожна людина має право вимагати від держави виконання взятих нею на себе міжнародних зобов’язань, і з цією метою людина може використовувати як національні механізми захисту, в тому числі можливості Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, так і звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна;

4) принцип єдності прав та обов’язків людини і громадянина полягає в тому, що чинна Конституція України сформулювала суспільні відносини “людина-суспільство-держава”. Тобто, поряд із цілим комплексом прав і свобод, Конституція України передбачає ряд важливих обов’язків, які покладаються як на фізичних осіб, так і на державу. Ще К. Маркс писав, що в людському суспільстві немає прав без обов’язків, як і немає обов’язків без прав. Хоча права і обов’язки є відносно самостійними категоріями, але, незважаючи на це, неможливо в повному обсязі розкрити їх сутність окремо один від одного, оскільки це діалектично взаємопов’язані поняття, які відображають взаємозв’язок між людьми та людьми і державою. Взаємозв’язок обов’язків з правами і свободами, а також із суспільством і державою дістав своє закріплення в Основному Законі України. Так, у ст. 23 Конституції України записано, що “кожна людина ... має обов’язки перед суспільством”, а в ч. 4 ст. 35 зазначено, що “ніхто не може бути увільнений від своїх обов’язків перед державою ...”. Принцип єдності прав та обов’язків покликаний забезпечити не лише нормальну життєдіяльність кожної людини, а й суспільства і держави в цілому. І тому суспільство не може допустити, щоб індивідуальні інтереси будь-якої людини переросли в неповагу до інтересів інших людей, суспільства і держави.

Наступними елементами, які допомагають повніше охарактеризувати поняття “права людини” є визначення їх за суттю, змістом і формою.

За своєю суттю права і свободи людини – це певні можливості поведінки, свобода виявлення волі, інтересів, діяльності, певних дій. Наприклад, сутністю невід’ємного права на життя (ч. 1 ст. 27 Конституції України) є природна можливість кожної людини володіти цим правом від народження.

За своїм змістом права і свободи людини – це право на володіння, користування і розпорядження громадянськими, політичними, економічними, соціальними і культурними благами та цінностями. Наприклад, право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації (ч. 1 ст. 36 Конституції України) за змістом являє собою створення політичних партій та громадських організацій і участь у їхній діяльності.

За формою права і свободи людини – це міра, спосіб поведінки або діяльності людини в суспільстві з метою задоволення своїх різноманітних потреб й інтересів. Наприклад, формою права на підприємницьку діяльність (ч. 1 ст. 42 Конституції України) є можливість займатися будь-якою підприємницькою діяльністю, яка не заборонена законом.

Але незважаючи на те, що в сучасній науковій літературі виокремлюють три основні підходи щодо визначення дефініції “права людини”: 1) підхід, що розглядає права людини як можливості діяти в певний спосіб (або утримуватись від певних учинків); 2) підхід, який наголошує на необхідності закріплення прав людини в нормативно-правових актах та ототожнює їх з поняттям “свобода”; 3) підхід, що розглядає права людини лише як можливості одержувати певні блага від держави, слід відзначити, що в теорії права та в нормативно-правових актах відсутній єдиний, уніфікований підхід щодо інтерпретації поняття “права людини”. При цьому, одні вчені зазначають, що права людини – це природні можливості людини мати ті чи інші права, що відповідає змісту концепції ліберального право – розуміння і є вельми актуальним в умовах становлення України як демократичної, правової держави. Інші вважають, що права людини – це лише ті права, які визначено в Конституції та законах України. Тобто, кожен науковець вкладає в зміст поняття “права людини” різне смислове навантаження, що ускладнює його сприйняття.

Отже, права людини є юридичним поняттям, як сукупність правових приписів, які постійно розвиваються, змінюють їх зміст, юридичне наповнення та формулювання, і тому найбільш адекватно відтворити сутність прав людини дозволяє філософська категорія “можливості” (свободи), яку можна виразити як певну форму, образ дій, з метою задоволення різноманітних інтересів людини та потреб, що виникають у процесі її життєдіяльності. Враховуючи зазначене, можна погодитись з думкою Н.Г. Шукліною, яка вважає, що **права людини – це досягнення в ході історичного розвитку людської цивілізації можливості особи задовольняти свої життєво важливі потреби та інтереси, зафіксовані в міжнародних документах і національних нормативно-правових актах, і в силу цього гарантовані та стимульовані з боку міжнародної спільноти, відповідного суспільства і держави.**

§ 2. Класифікація прав людини

Загальновідомо, що класифікація прав людини, яка представляє собою формальне відображення цілісної системи прав людини, теоретичну конструкцію, побудовану на нормативному закріпленні на конституційному рівні прав і свобод людини і громадянина, сприяє глибшому, теоретико-правовому осмисленню, всебічному розумінню та вивченню прав людини, а також з’ясуванню їх змістовної сутності. Крім того, необхідність класифікації прав і свобод зумовлена їх значною кількістю.

Класифікація прав і свобод людини і громадянина – це складний теоретико-методологічний процес, зміст якого полягає у виявленні критеріїв класифікації прав людини та їх поділ на окремі самостійні групи з метою їх подальшої систематизації, вивчення та з’ясування змістовної сутності.

Права людини є досить різноманітними і можуть бути класифіковані та систематизовані на різних підставах і за багатьма критеріями. У перекладі з грецької мови термін “критерій” означає: мірило для визначення, оцінка предмета, явища; взята за основу класифікації. Тобто критерій класифікації прав людини – це визначальна кваліфікуюча ознака, що дає змогу розмежувати права людини між

собою. Так, за суб'єктами права людини поділяються на права і свободи людини та права і свободи громадянина; за видом суб'єкта – на індивідуальні і колективні права; за генезою (походженням) – на природні і позитивні (похідні); за черговістю їх включення до конституцій – на права першого, другого та третього поколінь тощо.

Але найбільш поширеним та обґрунтованим в юридичній літературі критерієм класифікації прав людини є їх поділ, залежно від однорідності матеріального змісту прав і свобод людини і громадянина та відповідно до основних сфер життєдіяльності індивіда, на п'ять основних груп: 1) громадянські; 2) політичні; 3) економічні; 4) соціальні; 5) культурні права і свободи. До речі, цей критерій відображає офіційну класифікацію прав людини, яка впливає з назв і змісту Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, а також з Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейської соціальної хартії (переглянута) тощо. У цих документах встановлені загальнонаукові стандарти прав і свобод людини, що забезпечують їх нормальну життєдіяльність, та які визначають той рівень, нижче якого не може опускатися жодна держава. І тому всі країни-учасниці, що приєдналися до перелічених актів, у тому числі й Україна, зобов'язані привести своє конституційне законодавство відповідно до вимог, закріплених у них, а це, у свою чергу, надає пріоритет указаним міжнародно-правовим актам з прав людини над внутрішнім (національним) законодавством.

У розділі II Конституції України, який має назву “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина”, по-перше, закріплена нова концепція прав людини і громадянина, яка вперше, замість фрагментарного набору прав і свобод, визначила систему прав людини у всіх основних сферах, значно розширила коло конституційних прав і свобод, передбачивши низку нових прав і свобод (право на життя (ст. 27), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України і повертатися в Україну (ст. 33), право на інформацію (ст. 34), право приватної власності (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на страйк (ст. 44) тощо), та істотно збагатила зміст тих, які були закріплені в попередніх Конституціях України; по-друге,

майже всі статті цього розділу тією чи іншою мірою відбивають зміст і порядок розташування прав і свобод, аналогічний до того, який є характерним для універсальних міжнародно-правових актів з прав людини. Тобто, зараз права і свободи людини і громадянина розташовані в тій послідовності, як вони історично зароджувалися та розвивалися; по-третє, окремі положення норм розділу II Конституції України порівняно з відповідними положеннями норм міжнародно-правових актів сформульовані більш актуально та юридично точно, а також у тексті Конституції України закріплені положення, яких немає в міжнародно-правових актах; в-четверте, Конституція України, закріплюючи права і свободи людини і громадянина, не визначає їх поділу на конкретні групи, але передбачає певну послідовність викладення найважливіших і найістотніших сфер життєдіяльності людини, зокрема громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи людини і громадянина, що повністю відповідає загально визнаним стандартам і вміщується в схему двох міжнародних пактів, прийнятих ООН.

У той же час указаний поділ прав і свобод не слід абсолютизувати або тим більше протиставляти один одному. Можливість виділити в межах усієї системи прав людини окремі її групи, не суперечать тезі щодо їх нерозривної єдності. Навпаки систематизація та розмежування окремих категорій прав можливі лише в межах єдиного комплексу – сукупності всіх прав і свобод людини і громадянина.

При цьому слід мати на увазі, що навіть найдосконаліша класифікація прав людини не виключає, а передбачає інші види класифікації, і тому будь-яка класифікація, в основі якої знаходяться науково обґрунтовані критерії та методи, має право на існування. Водночас, будь-яка з них, по-перше, є певною мірою штучною, яка не в змозі відобразити повністю зміст прав людини, а лише окреслює загальні тенденції, що існують на певному етапі, і, по-друге, має доволі умовний (відносний) характер, оскільки одне й те саме право одночасно може належати за одним і тим самим критерієм до двох або й більше класифікаційних груп. Ця особливість пояснюється тим, що кожне право володіє одночасно різними характеристиками, параметрами і функціями та виявляється в різних формах. Наприклад, деякі науковці право на працю (ст. 43 Конституції України) та право на страйк (ч. 1

ст. 44 Конституції України) відносять як до групи соціальних, так і до групи економічних прав. Крім того, окремі вчені розглядають ст. ст. 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63 Конституції України, з одного боку, як можливості людини діяти в наданих законом межах з метою задоволення своїх потреб і інтересів, і тому вони є правами людини, а з іншого – ці статті є юридичними умовами та засобами ефективної реалізації всіх видів прав людини, тобто які практично ще виступають як юридичні гарантії прав людини.

У зв'язку з тим, що у вітчизняній загальнотеоретичній юридичній літературі існує значна кількість суперечливих оцінок щодо віднесення конкретного переліку прав людини до тієї чи іншої групи, вважаємо перелічені в розділі II Конституції України права і свободи людини і громадянина віднести до тієї класифікаційної групи, до якої це право ближче за своєю сутністю, а саме: 1) громадянські права – ст. 23; ч. 1, 3 ст. 27; ч. 1 ст. 28; ч. 1, 5 ст. 29; ч. 1 ст. 30; ст. 31; ч. 1, 3, 4 ст. 32; ч. 1, 2 ст. 33; ч. 1, 2 ст. 34; ч. 1 ст. 35; ч. 2, 3, 4, 5 ст. 55; ст. 56; ч. 1 ст. 57; ч. 1 ст. 59; ч. 2 ст. 63; 2) політичні права – ч. 1, 3 ст. 36; ч. 1, 2 ст. 38; ч. 1 ст. 39; ст. 40; 3) економічні права – ч. 1, 3 ст. 41; ч. 1 ст. 42; 4) соціальні права – ч. 1, 4 ст. 43; ч. 1 ст. 44; ч. 1 ст. 45; ч. 1 ст. 46; ч. 1 ст. 47; ст. 48; ч. 1 ст. 49; ч. 1, 2 ст. 50; 5) культурні права – ч. 1, 4, 5 ст. 53; ч. 1, 2 ст. 54.

Тобто, на конституційному рівні закріплено 54 прав і свобод людини і громадянина, в тому числі: а) у 15 статтях закріплено 27 громадянських прав, з них належать людині – 23, громадянину – 2 та спеціальним суб'єктам (затриманий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний) – 2; б) у 4 статтях закріплено 6 політичних прав, з них належать громадянину – 5 та усім – 1; в) у 2 статтях закріплено 3 економічних права, з них належать людині – 2 та громадянину – 1; г) у 8 статтях закріплено 12 соціальних прав, з них належать людині – 9, громадянину – 1 та спеціальним суб'єктам (ті, хто працює, та кожен, хто працює) – 2; д) у 2 статтях закріплено 6 культурних прав, з них належать людині – 1, громадянину – 4 та національним меншинам – 1. Також слід відзначити про певні розбіжності серед учених-конституціоналістів щодо найменування різних груп прав людини. Так, у наукових працях зустрічається близько 20 різних смислових значень і відтінків, наданих громадянським правам і свободам, а саме: “абсолютні”, “громадянські”, “громадянські (особисті)”, “особисті”, “особисті

(громадянські), “елементарні”, “особові”, “особистісні”, “життєві”, “фізичні”, “вітальні”, “природні”, “індивідуально-людські”, “тілесні”, “соматичні”, “невід’ємні”, “індивідуальні”, “цивільні”, “біосоціальні”, що свідчить про неоднозначність тлумачення термінів, які застосовуються при класифікації прав людини.

Закріплені в розділі II Конституції України права і свободи людини і громадянина у своїй сукупності утворюють систему прав і свобод, які потрібно подавати у формулюваннях міжнародно-правових актів, тобто систематизувати їх на п’ять основних груп: 1) громадянські; 2) політичні; 3) економічні; 4) соціальні; 5) культурні права, які за своїм регулюючим впливом охоплює всі найважливіші й найістотніші сфери життєдіяльності людини. Але потрібно мати на увазі те, що згодом, у результаті соціального прогресу, наукового і технологічного розвитку, “п’ятичленна” класифікаційна модель може вдосконалюватися внаслідок уточнення правової природи та деталізації змісту окремих існуючих прав або зміщення акцентів з одних груп прав на інші, а також вона може змінюватися, якщо майбутні права “не будуть вписуватися” в уже існуючі класифікаційні групи. Так, за останнє десятиріччя в юридичній науці у зв’язку зі стрімким розвитком медико-біологічної сфери ведеться дискусія щодо так званих “соматичних” (від грецького слова *soma* – тіло) прав, тобто право людини самостійно розпоряджатися своїм тілом, а саме: здійснювати його “модернізацію”, “реставрацію” і навіть “фундаментальну реконструкцію”, змінювати функціональні можливості організму й розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами. До цієї групи прав деякі науковці пропонують включати разом з правом на життя також і право на трансплантацію органів, право на штучне запліднення, на аборт і стерилізацію, право на зміну статі, право на клонування як всього організму, так і окремих його органів і, нарешті, право на евтаназію. Останній термін (у перекладі з грецької – “добра, легка смерть”) означає проведення певних дій для прискорення смерті невиліковно хворої людини, згідно з її проханням, з метою позбавлення тяжких страждань (активна евтаназія) або незастосування засобів і невиконання лікарських маніпуляцій, які б підтримали певний час життя важко хворого пацієнта, за умови, що пацієнт висловив прохання не здійснювати медичне втручання (пасивна або негативна евтаназія).

Тобто, людина не тільки претендує на радикальну зміну первородної тілесної цілісності, але також висуває певні претензії до суспільства щодо визнання подібних прав і відношення до цього. Отже, як закріплено в ч. 1 ст. 22 Конституції України “права і свободи людини і громадянина ... не є вичерпним”, що, у свою чергу, забезпечує його розширення і унеможлиблює звуження змісту та обсягу вже існуючих прав і свобод людини.

§ 3. Громадянські права і свободи людини і громадянина в Україні

Одним з головних елементів системи прав людини є громадянські права і свободи, які не тільки відкривають перелік прав і свобод людини і громадянина, що закріплені в розділі II “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” Конституції України, але й кількість яких є значно більшою, ніж це було в попередніх конституціях, зокрема в Конституції УРСР 1978 р. Якщо в зазначеній Конституції превалювали соціально-економічні права, то в чинній Конституції України перше місце посідають вже громадянські права, які є невід'ємним елементом свободи людини і забезпечують особі не тільки життєво важливі умови існування, а й надають фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантувати невтручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності. Саме тому ці права поширюються не тільки на громадян конкретної держави, а й на всіх інших людей, які на законних підставах перебувають на її території.

Таким чином, Конституція України 1996 р. визначила якісно новий, сучасний статус людини і громадянина в Україні, запровадивши деякі новели та врахувавши міжнародні та європейські стандарти прав людини. Тим самим група громадянських прав і свобод зайняла належне місце в системі прав людини. Тобто ці права покликані забезпечувати особисту свободу й автономію людини як члена громадянського суспільства (при цьому термін «громадянські права» не пов'язується з їх належністю лише громадянам конкретної держави, зокрема України), надає їй можливість за допомогою правових засобів захистити себе від будь-якого незаконного втручання держави у сферу її приватного життя. Отже, основним призначенням громадянських

прав і свобод є забезпечення пріоритету індивідуальних і внутрішніх орієнтирів розвитку кожної людини.

В юридичній літературі використовують різні найменування громадянських прав і свобод. Але цей термін, який застосовується, починаючи з XVIII ст., насамперед ґрунтується на назві та положеннях норм Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і є найбільш відповідним найменуванням цієї групи прав і свобод.

Термін “громадянські права і свободи людини” розуміється в двох значеннях – об’єктивному та суб’єктивному. В об’єктивному розумінні – це сукупність конституційно-правових норм, які встановлюють і гарантують ці права, а в суб’єктивному – це конкретні громадянські права і свободи людини. За своєю суттю вони є певними можливостями людини, визначеними й гарантованими Конституцією та законами України. За змістом – це певні можливості, пов’язані з немайновими та фізичними благами особи, які визнаються й гарантуються державою. За формою – це міра або спосіб поведінки людини і держави, які визначаються ними щодо інших суб’єктів цих прав.

До загальних ознак громадянських прав і свобод, що властиві всім правам і свободам людини і громадянина, належать такі: по-перше, громадянські права і свободи людини є фундаментальними правами і свободами, які не лише проголошені в міжнародно-правових актах, але й закріплені в Конституції України. Тобто це єдиний нормативно-правовий акт, який має право визначати їх зміст, обсяг і межі реалізації. По-друге, ці права мають постійний характер та особливий механізм реалізації. Це означає, що окреме громадянське право чи свобода не припиняється і не виникає раз у раз, а є невід’ємним правом кожного учасника конкретних правовідносин, тобто, кожна людина вже володіє набором прав, свобод та обов’язків до виникнення правовідносин у конкретній сфері. По-третє, названі права є значущими для людини, тому що вони виражають насамперед відносини та зв’язки людини і держави. По-четверте, вони мають особливий механізм охорони, тобто громадянські права і свободи не протиставляються державі, яка бере на себе функції не тільки охорони й забезпечення цих прав, а й забезпечує їх всією системою національного законодавства, діяльністю органів державної влади і органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, політичних партій і громадських організацій та інших юридичних

і фізичних осіб. По-п'яте, громадянські права і свободи є універсальними, тому що вони діють у всіх сферах суспільного життя, на всій території держави та в будь-який час. Їх зміст та обсяг є однаковим для всіх людей, незалежно від того є вони громадянами цієї держави чи ні.

Громадянські права і свободи мають свої спеціальні ознаки, які за своїми специфічними якостями є: по-перше, пріоритетними відносно інших прав і свобод, що підкреслюється місцем їх розташування в розділі II Конституції України, тобто одразу після принципів правового статусу особи в Україні та перед політичними та іншими правами і свободами. Така послідовність властива міжнародно-правовим актам, а також зумовлена особливою значущістю громадянських прав і свобод для людини і держави, які є для людини передумовами задоволення інших духовних і матеріальних потреб, а для держави вони є суттєвими, бо втілюють її демократичний, соціальний, правовий характер. По-друге, ці права є природними та невідчужуваними, оскільки належать кожній людині від народження, не набуваються і не відчужуються за власним бажанням, їх не можна подарувати, продати, передати у спадок та від них не можна відмовитись, а також вони не залежать від визнання їх державою та визначаються самим фактом людського буття. По-третє, це усталені суб'єктивні права людини. Це означає, що вони мають довічний, постійний та незмінний характер. Якщо під впливом політичних і соціально-економічних чинників будуть змінюватися й конкретні політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи, то громадянські права і свободи сформовані назавжди (хоча їх зміст постійно наповнюється та розширюється, виходячи з потреб людини, суспільства і держави) і тому їх неможливо законодавчо змінити чи повністю скасувати. Вони будуть існувати доти, доки буде існувати людство. По-четверте, громадянські права і свободи є загальними, оскільки належать усім людям без винятків та обмежень, а також не залежать від наявності громадянства конкретної держави, і цим вони докорінно відрізняються від решти прав і свобод, реалізація яких зумовлена обов'язковою наявністю відповідного громадянства. По-п'яте, ці права є індивідуальними, тобто на відміну від інших прав і свобод, громадянські права і свободи реалізуються індивідуально та самостійно кожною конкретною людиною.

У Конституції України закріплено наступні громадянські права і свободи людини:

1. Право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), яке відкриває перелік громадянських прав і свобод, є особливим предметом турботи держави і відповідних її органів. Зміст даного права розкрито в Декларації про право на розвиток, яка прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 4 грудня 1986 р. та в п. 1 ст. 1 якої проголошується, що право на розвиток є невід'ємним правом людини, володіючи яким кожна людина та всі народи мають право брати участь в економічному, соціальному, культурному і політичному розвитку, де можуть бути повністю здійснені всі права людини і основні свободи, а також сприяти йому та користуватись його благами. У цій нормі також визначається й межа використання цього права, а саме: не порушувати (тобто необхідність дотримання) права і свободи інших людей. До речі, вказана межа охарактеризована і в ч. 1 ст. 68 Конституції України у вигляді обов'язку кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

2. Невід'ємне право кожної людини на життя (ст. 27), яке вперше закріплено на конституційному рівні в історії Української держави. Життя людини є унікальним природним феноменом, а право на життя забезпечує природне існування людини як фізичної особи та діє не окремо, а у взаємодії з іншими правами і свободами, оскільки інші права втрачають усілякий сенс і значення в разі смерті людини. Право на життя зберігається за людиною до самої її смерті. Будучи фактом об'єктивної реальності, людське життя є первинним щодо будь-якого позитивного правового регулювання і як таке не потребує юридичного дозволу. Право на життя становить першооснову всіх інших прав, воно насамперед тісно взаємопов'язане з правом на повагу гідності людини, правом на належні, безпечні і здорові умови праці, правом на охорону здоров'я, правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля, правом на достатній рівень життя. Зазначені права є похідними від права на життя та виступають як додаткові засоби, що забезпечують його ефективну реалізацію. Саме життя людини являє собою те найважливіше основне соціальне благо, невіддільне від особистості, яке охороняється правом на життя як матеріальна форма існування людини. Крім того, життя кожної людини є благом не тільки для неї, воно є однією з найвищих

соціальних цінностей для українського суспільства, як це підкреслено в ст. 3 Конституції України, та є найкращим показником його культурного і духовного розвитку.

Вітчизняний законодавець імплементував у ч. 2 ст. 27 Конституції України вимоги п. 1 ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, в якому проголошено, що “ніхто не може бути свавільно позбавлений життя”. Таке формулювання зумовлює можливість юридичного захисту порушеного права, але воно не дає змоги чітко визначити обсяг слова “свавільно”. Тобто право на життя не є абсолютним, у певних, визначених законом випадках, допускається свідоме позбавлення людини життя. Наприклад, коли особа позбавляє іншу людину життя, діючи в межах необхідної оборони. І тому на конституційному рівні забороняється тільки “свавільне” його позбавлення.

На відміну від конституцій європейських держав, Україна на конституційному рівні закріпила положення, що надає, крім держави, кожному право на самостійний захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ч. 3 ст. 27 Конституції України). При цьому варто звернути увагу на ч. 5 ст. 55 Конституції України, в якій закріплено, що “кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань”. Тобто це положення є основою права на самозахист, а положення ч. 3 ст. 27 Конституції України лише його конкретизує. Такий підхід більш відповідає сучасним реаліям і значно посилює дію цієї норми, оскільки надає кожній особі можливість уникнути небезпеки для власного життя і здоров'я різними засобами в разі посягань на ці блага та вжити заходів самозахисту проти правопорушника. Це право також може реалізовуватись і іншими особами шляхом вчинення будь-яких не заборонених законом дій, що спрямовані на захист цього права.

3. Право на повагу гідності кожної людини (ст. 28) є невід'ємною ознакою цивілізованого суспільства. Гідність – це сукупність високих моральних, світоглядних, професійних якостей і етичних принципів людини, що дають їй підстави для самоповаги та усвідомлення своєї суспільної цінності. Закріплення цього права на конституційному рівні надає можливість кожній людині усвідомлювати себе як особистість, поважати власні моральні принципи й етичні норми, наполягати на

повазі до себе інших людей, органів державної влади і органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, а також вимагати, щоб будь-які сумніви щодо її моральних якостей та етичних принципів були належним чином обґрунтовані. Тобто, з одного боку, усвідомлення особою власної гідності є формою самосвідомості та самоконтролю особистості і на цьому базуються вимоги особистості, вимоги особи до себе; а з іншого – особа вимагає від інших людей поваги.

Гідність є одним із загальноправових принципів, на підставі якого здійснюється формування правової держави, а також є передумовою вільного, всебічного розвитку особи в економічному, політичному, духовному і культурному житті громадянина та являє собою сукупність моральних якостей людини; це категорія, яка не може існувати поза сферою моральної свідомості особи, але при цьому вона обов'язково відображається і в правовій свідомості людини. Гідність формується під впливом внутрішньої оцінки особою своєї цінності як індивіда, а також суспільної оцінки індивідуальних властивостей такої особи. Як етична і правова категорія гідність включає усвідомлення особою володіння нею сукупністю певних моральних та інтелектуальних властивостей, а також її повагу до самої себе. Таким чином, гідність людини має абсолютний характер, тобто по-перше, є непорушною і, по-друге, не може бути жодних винятків з цього правила. Гідність людини з точки зору вимог демократії не визначається її належністю до будь-якого класу, групи, раси або нації, до професії, вона не визначається також багатством або займаною посадою.

У ч. 2 ст. 28 Конституції України право на гідність людини пов'язується значною мірою з катуванням, жорстоким, нелюдським поводженням чи покаранням. Ця норма є продовженням і певним відтворенням положень ст. 5 Загальної декларації прав людини, ст. ст. 7, 10 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і ст. 1 Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Водночас у ч. 3 ст. 28 Конституції України закріплено положення, що передбачає заборону піддавати людину без її вільної згоди медичним, науковим чи іншим досліддам.

4. Право кожної людини на свободу та особисту недоторканність (ст. 29) має досить широкий зміст і передбачає конкретні гарантії особистої недоторканності, а також є обмеженням для свободи інших людей насамперед посадових осіб, які мають право застосовувати примушування. Незважаючи на те, що зазначені права є фактично окремими правами, тому що мають самостійні сфери регулювання та механізм реалізації, однак вони настільки тісно доповнюють одне одного, що в міжнародно-правових актах і конституційній практиці закріплюються єдиною правовою формулою серед невідчужуваних прав людини.

Слід зазначити, що право на свободу та особисту недоторканність кореспондують певні обов'язки держави, пов'язані з правотворчою та правозастосовними сферами її діяльності. При цьому в галузі правотворчості обов'язок держави полягає в тому, щоб прийняти необхідні правові акти, які забезпечують особисту недоторканність. У галузі правозастосовної діяльності обов'язком держави є припинення будь-яких відступів від вимог закону при здійсненні функцій, пов'язаних з правомірним обмеженням особистої безпеки, забезпеченням, охороною і захистом особистої недоторканності, притягненням до відповідальності і покаранням винних у її порушенні.

Право на свободу та особисту недоторканність набуло міжнародного характеру і знайшло своє відображення в ст. 3 Загальної декларації прав людини, ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (яка є однією з найскладніших норм Конвенції не тільки за своєю конструкцією, а й за тлумаченням і застосуванням її окремих положень).

Право на свободу людини, яке закріплене в ч. 1 ст. 29 Конституції України являє собою соціальну реальність і передбачає не тільки наявність економічних, політичних та інших чинників, що забезпечують особі життєво необхідні умови існування, а й надання фактичної можливості вільно розпоряджатися собою з тим, щоб гарантувати їй невтручання в сферу її індивідуальної життєдіяльності. Крім того, особиста свобода виступає умовою, якою повинні користуватися всі, а її позбавлення може мати прямий, несприятливий вплив на користування багатьма іншими правами людини, а особиста

недоторканність людини включає фізичну, духовну і психічну недоторканність, свободу діяти, розпоряджатись собою, тобто не перебувати під контролем. Таким чином, особисту свободу можна визначити як можливість і здатність конкретної людини здійснювати ті дії, які вона вважає необхідними для себе у визначений проміжок часу.

Право на свободу та особисту недоторканність в тексті Конституції України сформульовано у вигляді кримінально-процесуальних гарантій щодо його реалізації, зокрема встановлена заборона незаконного обмеження свободи у формі застосування таких запобіжних заходів, як арешт і тримання під вартою без відповідного вмотивованого рішення суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Тобто постанова судді про обрання запобіжного заходу має бути вмотивованою, яка повинна містити систему фактичних та юридичних аргументів, що свідчать на користь прийнятого рішення. При цьому необхідно звернути увагу на значення та доцільність закріплення таких запобіжних заходів, як арешт та тримання під вартою, а також зауважити, що в ст. 176 Кримінально процесуального кодексу України, в якій закріплено перелік запобіжних заходів, такого запобіжного заходу як арешт не передбачено, а лише йдеться про домашній арешт, який полягає в забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або в певний період доби. До речі, слово “арешт” застосовується тільки в кримінально-правовому та адміністративно-правовому сенсі. А тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно в разі, якщо не буде доведено, що жоден із більш м’яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбачених зазначеним Кодексом.

Проголошуючи право на свободу та особисту недоторканність, Конституція України в ч. 3 ст. 29 встановлює певні обмеження його здійснення, що не визнається як свавільне порушення цього права, а є тимчасовим і вимушеним заходом держави. За логікою побудови цієї частини можна констатувати, що, з одного боку, держава гарантує кожній людині можливість вільно розпоряджатися собою, а з іншого – закріплює випадки правомірного обмеження цього права, якими є: 1) нагальна необхідність запобігти вчиненню злочину; 2) припинення злочину.

Згідно ч. 3 ст. 29 Конституції України тримання особи під вартою в разі нагальної необхідності (як тимчасовий запобіжний захід) може

застосовуватися і без попереднього вмотивованого рішення суду, але його обґрунтованість протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою. Кожна особа, яка заарештована чи затримана, має право ознайомитися з мотивами свого арешту чи затримання та своїми правами. Особа або орган, які застосували такий захід, зобов'язані ознайомити заарештованого чи затриманого з мотивами арешту або затримання, роз'яснити його права та надати можливість захищати себе особисто чи користуватися професійною правничою допомогою захисника (адвоката).

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Крім того, про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

5. Право кожної людини на недоторканність житла (ст. 30) є однією із загальноновизнаних цінностей, логічним продовженням права на свободу і особисту недоторканність людини та конституційною гарантією невтручання в її особисте і сімейне життя. Але здійснення права на недоторканність житла неможливо без реалізації соціального права на житло (ст. 47). Житло і все, що в ньому знаходиться, недоторканне, ніхто не має права здійснювати проникнення в житло проти волі осіб, які в ньому проживають, без підстав, встановлених законом.

У конституційному та інших галузях права використовується термін “недоторканність”, який означає заборону в будь-який спосіб проникати до житла особи без її згоди, крім випадків, передбачених Конституцією та законами України. При цьому йдеться не тільки про фізичне (тілесне), але й про інші види проникнення. У ч. 1 ст. 30 Конституції України вказується, що “кожному гарантується недоторканність житла”, а в ч. 2 цієї статті нарівні з житлом визнаються загальні засади недоторканності іншого (крім житла) володіння особи. Тобто ключовими термінами зазначеної норми є “житло” чи “інше володіння” особи. Але при цьому варто наголосити, що в ч. 1 ст. 30 Конституції України недоторканність гарантується тільки житлу. Згідно ст. 379 Цивільного кодексу України, житлом фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них. А в ст. 6 Житлового кодексу України

наводиться головна ознака жилих будинків, жилих приміщень, службових жилих приміщень і гуртожитків, а саме: вони спеціально призначені для постійного проживання громадян. З цих визначень випливає, що інше майно громадян, яке не пристосоване для постійного проживання та яке знаходиться в їх володінні (транспортний засіб, земельна ділянка, гараж, інші будівлі чи приміщення побутового, господарського, виробничого та іншого призначення тощо) не входить до поняття “житло”.

У ст. 30 Конституції України визначені дії, які можуть обмежувати конституційне право на недоторканність житла та інше володіння особи. Крім того, у ч. 2 цієї статті йдеться про три заборони: 1) не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи інакше як за вмотивованим рішенням суду; 2) не допускається проведення огляду житла чи іншого володіння особи інакше як за вмотивованим рішенням суду; 3) не допускається проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи інакше як за вмотивованим рішенням суду. За логікою положення цієї частини норми не допускається саме незаконне проникнення з боку будь-яких суб'єктів конституційно-правових відносин до житла чи до іншого володіння особи за будь-яких обставин, а також з метою проведення огляду чи обшуку. Коли особа не заперечує проти проникнення до її житла чи до іншого володіння, то в такому випадку рішення суду не потрібно. Тобто правомірним буде проникнення, якщо воно здійснене з дозволу власника житла чи іншого володіння або за вмотивованим рішенням суду, а незаконним буде будь-яке проникнення до житла чи до іншого володіння особи всупереч чинному законодавству. А в ч. зазначеної статті передбачено невідкладні випадки, коли можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку, а саме: 1) у разі врятування життя людей; 2) у разі врятування майна; 3) у разі безпосереднього переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину.

Недоторканність житла забезпечується системою особливих гарантій, переважно нормами адміністративного, кримінального і кримінальнопроцесуального права.

6. Право кожної людини на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), що передається

технічними засобами телекомунікацій, гарантується державою та відіграє вирішальну роль у житті кожної людини, адже передача інформації будь-яким шляхом є основою становлення й розвитку інформаційного суспільства в Україні. Крім того, у цій статті встановлено заборону на ознайомлення з листуванням, прослуховуванням телефонних розмов, а також розголошування їх змісту або сам факт листування тощо без згоди людини. Тобто, таємниця листування – це гарантія охорони інтимних та інших особистих аспектів життя громадян, умова щирого спілкування між ними, що забезпечує підтримку соціальних контактів – сімейних, дружніх і ділових відносин.

У міжнародно-правових актах, зокрема в ст. 12 Загальної декларації прав людини, п. 1 ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, п. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод це право сформульовано як складова частина права на недоторканність особистого і сімейного життя. У той же час положення ст. 31 Конституції України виходять за межі приватного життя людини й не можуть бути зведені тільки до забезпечення особистої або сімейної таємниці. Вони однаково стосуються й інших суспільних відносин, зокрема службових і ділових. Тобто зазначене право є ширшим за своїм змістом і ним можуть охоплюватися відносини особистого характеру. Однак у контексті спілкування між особами, що мають відповідний доступ до певної інформації, можуть зачіпатись відомості, які є як особистою і сімейною, так і комерційною або державною таємницею. Крім того, на відміну від міжнародно-правових актів з прав людини, в яких ідеться про таємницю кореспонденції, Україна на конституційному рівні закріпила також і види кореспонденції, що підлягають захисту з боку держави, а саме: листування, телефонні розмови, телеграфна кореспонденція. Але при цьому варто наголосити, що серед зазначених видів кореспонденції, що містяться в ст. 31 Конституції України, відсутнє електронне листування, що на сьогодні широко використовується поряд з письмовими листами та телеграфною кореспонденцією. На важливість електронного листування вказано й в положенні ст. 6 Закону України “Про поштовий зв’язок”, в якому зазначено, що таємниця електронних повідомлень захищається нарівні з таємницею поштових відправлень.

Разом з тим у реалізації цього права можуть бути винятки, які встановлюються лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи зясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

7. Право на невтручання в особисте і сімейне життя людини (ст. 32), крім випадків, передбачених Конституцією України, посідає особливе місце серед прав і свобод людини і громадянина, є невід’ємним і фундаментальним правом людини та діє не виокремлено, а у взаємодії з іншими правами і свободами. Формулюючи це право, вітчизняний законодавець виходив з того, що кожна людина унікальна, індивідуальна, є суб’єктом великої кількості неформальних зв’язків, носієм приватних інтересів, що є її особистою справою. І тому закріплене на конституційному рівні це право надає людині можливість відчувати себе недоторканою, певною мірою незалежною від інших людей, їх колективів, суспільства і держави. Тільки кожна людина має право окреслювати межу між собою та іншими, якої не можна перетинати всупереч її бажанням.

Нормативне закріплення цього права базується не лише на нормах Конституції України, а й на нормах міжнародно-правових актів з прав людини, зокрема Загальної декларації прав людини (ст. 12), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ст. 17), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 8)

Водночас слід зазначити, що ч. 1 ст. 32 Конституції України сформульована таким чином, що це швидше за все не право, яке належить людині, а кореспондуючий обов’язок оточуючих утриматися від його порушення.

Таким чином, право на захист від втручання в особисте життя треба розуміти як недоторканність середовища життя людини, захист її від свавільного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування і будь-яких сторонніх осіб, у тому числі і членів сім’ї, в його спосіб життя взагалі. А право на захист від втручання в сімейне життя передбачає захист сім’ї від свавільного втручання в середовище життя сім’ї будь-яких сторонніх осіб, збереження в таємниці інформації щодо сімейних стосунків.

У теорії прав людини не існує єдиного підходу щодо визначення терміна “особисте життя”. Цей термін є досить поширеним і

використовується для позначення різноманітних відносин, що виникають між людьми. У той же час деякі науковці пропонують замість терміна “особисте життя” вживати термін “приватне життя” (richt to privacy). Незважаючи на те, що терміни “приватний” та “особистий” певною мірою є рівноцінними, але за своїм змістом термін “приватний” є більш прийнятним для позначення цієї сфери життя людини ніж термін “особистий”. Крім того, термін “приватний” більше охоплює своєрідне автономне середовище життя людини, природні особисті інтереси, спосіб їх реалізації тощо, а також взаємовідносини з іншими особами та із зовнішнім світом.

У ч. 2 ст. 32 Конституції України не повністю визначено режим збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу, а також не встановлено коло суб'єктів, які збирають інформацію (персональні дані) про осіб і які в разі неправомірного втручання в їх особисте і сімейне життя повинні нести юридичну відповідальність. Тобто це право повинно захищати людину не тільки від незаконних дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, але й від приватних структур та інших людей.

Зі змісту положень ч. 3 ст. 32 Конституції України випливає, що кожний громадянин має право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, установи чи організації з вимогою щодо надання йому можливості ознайомитися з відомостями, що стосуються його особисто. А зазначені органи та організації зобов'язані безперешкодно та безоплатно надати йому таку можливість, а також власники відповідної інформації повинні вживати заходи щодо запобігання несанкціонованого доступу до неї. Тобто в цій частині статті закріплено коло органів, установ і організацій, в яких людина може ознайомитися з відомостями про себе, але таке регулювання стосується тільки діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та державних установ і організацій. Проте безліч приватних підприємств і закладів для своїх потреб накопичують всебічний і докладний масив інформації кількісного та змістовного характеру про різних осіб. По суті їх діяльність стосовно збирання відомостей про особу не врегульована на конституційному рівні.

Суттєве значення має те, що на конституційному рівні кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

8. Свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (ст. 33), за винятком обмежень, які встановлюються законом, є новелою в чинній Конституції України, та поширюється як на громадян України, так і на всіх інших осіб, які на законних підставах перебувають на території України. Право на вільне пересування розглядається як природне і невідчужуване право людини, що складається з декількох чітко сформульованих і взаємозалежних особистих прав людини, таких як: право на вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, право на повернення в Україну в будь-який час. Але конституційне закріплення цих прав не виключає потреби додержання реєстраційних і деяких інших правил, встановлених чинним законодавством України.

Громадянину України може бути тимчасово відмовлено у видачі паспорта громадянина України для виїзду за кордон або, якщо громадянин вже має паспорт, може бути тимчасово відмовлено у виїзді за кордон у випадках, якщо громадянин: 1) обізнаний з відомостями, які становлять державну таємницю; 2) діють не врегульовані аліментні, договірні чи інші невиконанні зобов'язання; 3) проти нього порушено кримінальну справу – до закінчення провадження у справі; 4) він засуджений за вчинення злочину – до відбуття покарання або звільнення від покарання; 5) ухиляється від виконання зобов'язань, покладених на нього судовим рішенням, рішенням іншого державного органу (посадової особи), – до виконання зобов'язань; 6) свідомо сповістив про себе неправдиві відомості – до з'ясування причин і наслідків подання неправдивих відомостей; 7) підлягає призову на строкову військову службу – до вирішення питання про відстрочку від призову; 8) щодо нього подано цивільний позов до суду – до закінчення провадження у справі; 9) за вироком суду визнаний особливо небезпечним рецидивістом чи перебуває під адміністративним наглядом поліції – до погашення (зняття) судимості чи припинення нагляду.

Особливо актуальним в умовах збільшення обсягів міграції населення України за кордон є правило, встановлене ч. 2 ст. 33 Конституції України, відповідно до якого “громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну”.

9. Право кожної людини на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34) надає людині можливість вільно висловлювати власну думку, погляди і переконання і таким чином впливати на суспільно-політичні процеси, які відбуваються в державі. При цьому конституційні положення стосуються не будь-якої думки, а тільки тієї, яку виражено назовні, об'єктивно шляхом певних фізичних дій, вчинків, оскільки лише така думка здатна зачіпати інтереси інших учасників суспільного життя, набути соціального значення. Таким чином, санкціонується право людини на вільний вияв своїх думок, зокрема тих, які існують у вигляді поглядів і переконань.

Зазначене право є невід'ємним гарантом громадського контролю над державою, що дає змогу взаємної двосторонньої комунікації між державою і суспільством, а також створює передумови для ефективного взаємобалансування з урахуванням інтересів обох сторін, сприяє підтриманню демократичного суспільного ладу та реалізації всіх форм демократії. Тобто, без чіткого гарантування цього права неможливе існування демократії та розвиток незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Право на свободу думки і слова передбачає, що кожна людина має невід'ємне право визначати для себе систему морально-етичних, світоглядних, духовних і інших ідей та ідеалів, а також вільно, без будь-якого ідеологічного чи іншого контролю, оприлюднювати та обстоювати свої думки і погляди в усіх сферах суспільного та державного життя. І тому це основне фундаментальне право людини знайшло своє закріплення в ст. ст. 18, 19 Загальної декларації прав людини, ст. ст. 18, 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, у ст. ст. 9, 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Враховуючи те, що розвиток інформаційного суспільства в Україні визнано одним із пріоритетних напрямів державної політики щодо доступності інформації, захисту інформації про особу, підтримки

демократичних інститутів, а також важливість інформації в життєдіяльності суспільства, Конституція України в ч. 2 ст. 34 закріпила положення, в якому через сукупність таких правомочностей, як: право на збирання інформації; право на зберігання інформації; право на використання інформації; право на поширювання інформації розкривається зміст права на інформацію.

Проголошуючи право на свободу думки і слова та права на інформацію Конституція України в ч. 3 ст. 34 встановила обмеження щодо цих прав, які можуть бути застосовані лише “в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров’я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя”. При цьому варто наголосити, якщо свобода думки має абсолютний характер і не підпадає під будь-які обмеження, то свобода слова не є абсолютним правом, що не підпадає під жодні обмеження. Обмеженням підлягає “думка висловлена” й тому обмеження свободи слова трапляються в усіх демократичних державах .

10. Право кожної людини на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35) передбачає можливість вільно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Важливість закріплення цього права підтверджується й тим, що за роки незалежності України значно збільшилася кількість віруючих і релігійних організацій.

Як невід’ємне право людини, право на свободу світогляду і віросповідання знаходить своє закріплення в ст. 18 Загальної декларації прав людини, у ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та в ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Це право складається з трьох основних елементів: свободи думки, свободи совісті і свободи релігії та виражає важливі моменти індивідуальної свободи, морального і духовного життя людини. У ч. 1 ст. 35 Конституції України до права на свободу світогляду приєднано також і свободу віросповідання, які не є тотожними і співвідносяться як загальне і часткове. При цьому, поняття “свобода віросповідання”

входить до структури категорії “свобода совісті” як важливий її компонент.

Кожна держава, виходячи із загальнолюдських цінностей людини, повинна чітко окреслити межі свого втручання в сповідування будь-якої віри, у діяльність релігійних організацій. Зважаючи на це, вітчизняний законодавець у ч. 2 ст. 35 Конституції України закріпив вичерпний перелік обмеження права на свободу світогляду і віросповідання, який може бути застосований лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Важливим аспектом реалізації права на свободу світогляду і віросповідання є юридичне визначення засад взаємовідносин між державою і церквою. Виходячи зі змісту ч. 3 ст. 35 Конституції України, в якій закріплено, що “церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви”, можна стверджувати, що цей принцип полягає в невтручанні держави в діяльність церкви і релігійних організацій та забезпечує їх юридичну рівність у суспільстві і державі. З одного боку, держава в питаннях віри є нейтральною, вона не втручається у внутрішні справи церкви та релігійних організацій, не фінансує їх діяльність, у той же час церква і релігійні організації не виконують державних функцій та не втручаються в діяльність органів державної влади і не беруть участь у політичному житті. А з іншого боку, таке відокремлення не виключає взаємозв'язків між державою і релігійними організаціями, адже як інститути громадянського суспільства представники цих організацій мають право здійснювати громадський контроль щодо дотримання права на свободу світогляду і віросповідання, а також разом з органами державної влади організовувати та проводити спільні заходи в соціальній та гуманітарній сферах.

Також у ч. 3 ст. 35 Конституції України поряд із вказаним принципом, проголошується й інший принцип “жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова”, який передбачає неприпустимість встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії над іншими.

Частина 4 ст. 35 Конституції України встановила правило, відповідно до якого “ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитись від виконання законів за мотивами релігійних переконань”, а також у цій частині передбачена можливість

заміни виконання військового обов'язку, що суперечить релігійним переконанням громадянина, на альтернативну (невійськову) службу. При цьому постановою Кабінету Міністрів України затверджено перелік конфесій, представникам яких дійсна військова служба може бути замінена альтернативною (невійськовою) службою.

Таким чином, положення ст. 35 Конституції України спрямовано на консолідацію Українського народу, на усунення міжконфесійних суперечок і поділу суспільства на віруючих та атеїстів, на надання кожному, незважаючи на його ставлення до релігії, рівних прав і можливостей, на прищеплення суспільству віротерпимості, а загалом на забезпечення взаємопорозуміння, спокою та злагоди серед усього населення.

11. Право кожної людини на судовий захист (ст. 55) є одним із невідчужуваних прав людини, в основі якого лежить принцип рівності всіх перед законом і в тому числі людини і держави як суб'єктів конституційного права. Але, незважаючи на це, в правовідносинах держави і людини держава виступає як пріоритетний і вихідний суб'єкт. Тому об'єктивно виникає потреба конституційного визначення прав людини по відношенню до держави й заходів щодо захисту цих прав від неправомірних дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. У зв'язку з цим законодавець і передбачив у ст. 55 Конституції України певні захисні права людини і громадянина, що є новацією у вітчизняному конституціоналізмі.

У ч. 1 ст. 55 Конституції України проголошено, що “права і свободи людини і громадянина захищаються судом”. Це означає, що держава гарантує кожному захист його прав і свобод у судовому порядку і не може відмовити в здійсненні правосуддя, якщо людина вважає, що її права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються правові чи практичні перешкоди для їх реалізації. Тобто суд не має права відмовити в розгляді справи навіть з причин невизначеності або відсутності певної правової норми. При цьому відмова суду в прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених згідно з вимогами чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України не може бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Право на судовий захист має універсальний характер і воно не знає жодних винятків. У цьому сенсі це положення відповідає вимогам, яке сформульовано в ст. 8 Загальної декларації прав людини: “кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом”.

У ч. 2 ст. 55 Конституції України закріплена гарантія щодо права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. При цьому під терміном “оскарження” слід розуміти звернення людини або колективу людей до компетентних органів з метою захисту чи поновлення порушених прав, свобод та інших законних інтересів. Тому оскарження як дія людини або колективу людей у формі звернення до суду становить собою позитивну цінність для них, є реальною потребою, оскільки безпосередньо служить захисту прав, свобод та інших законних інтересів людини.

Положення ч. 3 ст. 55 Конституції України передбачає, що крім судового захисту, кожна людина має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до позасудових суб'єктів, які, не дублюючи насамперед функції суду, уповноважені захищати права і свободи людини і громадянина. Але з цієї норми випливає те, що в ній закріплено лише одого суб'єкта захисту прав і свобод людини і громадянина – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, до якого може звертатися кожна людина в разі порушення її прав і свобод.

Особливу увагу слід звернути на зміст нової частини (“кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом”), яка доповнила ст. 55 Конституції України згідно із Законом України “Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)” від 2 червня 2016 року № 1401-VIII. Тим самим у державно-правову практику України було втілено інститут конституційної скарги, який здійснив позитивний вплив на всю правозастосовчу діяльність та спрямовував її в конституційне русло, а також сприяв утвердженню й забезпеченню прав і свобод людини як вищої соціальної цінності. Тобто наділення органів конституційної юстиції спеціальними повноваженнями щодо

захисту порушених конституційних прав і свобод людини і громадянина значно підвищив рівень їх юридичної захищеності. Як правило, цим наділяються фізичні особи, які вважають, що мало місце порушення їх конституційного права чи свободи.

Зі змісту положення ч. 5 ст. 55 Конституції України випливає, що, по-перше, право на звернення до міжнародних органів визначається як суб'єктивне право людини, а не компетенція і повноваження відповідних органів держави; по-друге, у ній визначено два рівні захисту: національний (внутрішньодержавний) та міжнародний. Це означає, що основними гарантами прав людини є національне законодавство й сама держава, на території якої вона проживає. Про це, зокрема свідчать і встановлені процедури міжнародного правового захисту: людина, перед тим як звернутися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, повинна використати всі національні (внутрішньодержавні) засоби правового захисту своїх прав і свобод. Вважається, що людина використала всі національні (внутрішньодержавні) можливості захисту, якщо її права не були відновлені й після розгляду скарги апеляційним судом. Тобто звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ чи відповідних органів міжнародних організацій, зокрема до Європейського Суду, є «останнім притулком» для громадян. При цьому, Європейський Суд з прав людини не скасовує та не змінює рішення національних судів, а виносить нове рішення, яке є обов'язковим для виконання державою-відповідачем. Водночас за умисне невиконання посадовою особою такого рішення, вона притягується до кримінальної відповідальності.

У суспільстві традиційно склалося, що порушені права і свободи людини і громадянина має захищати держава в особі її компетентних органів (суд, прокуратура тощо). Але не менш суттєве значення для забезпечення ефективного юридичного захисту своїх прав і свобод має закріплене в ч. 6 ст. 55 Конституції України право кожного будь-якими не забороненими законом засобами (коло яких необмежено) особисто захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Це пояснюється, по-перше, тим, що питання правового захисту населення, хоча й забезпечуються державою, перестали бути сферою її

виключної компетенції, а, по-друге, у розвиненому громадянському суспільстві кожна людина повинна мати максимум таких можливостей, а також розширювати способи відстоювання своїх прав і свобод, до яких можна віднести звернення до засобів масової інформації, використання різного роду громадських об'єднань, звернення до трудового колективу або зборів громадян з метою привернути увагу до порушення своїх прав і свобод. При цьому, як підкреслено в ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, держави “зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права”.

Отже, положення, яке закріплено в ч. 6 ст. 55 Конституції України, свідчить, що по-перше, право на захист своїх прав і свобод, не забороненими законом засобами, належать кожній людині, яка на законних підставах перебуває на території України; по-друге, здійснення цього права розповсюджується на всі групи прав: громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні; по-третє, кожна людина може самостійно обирати засоби захисту, які вона вважає найбільш прийнятними для себе за матеріальними, моральними та іншими критеріями. При цьому обмежувачем засобів захисту може бути тільки закон; по-четверте, це право взаємопов'язане та взаємозалежне зі всіма правами і свободами людини та є компонентом конституційної системи захисту; по-п'яте, під час реалізації конституційного права на захист не повинні порушуватися права і свободи інших людей.

12. Право кожної людини на відшкодування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56) є важливою гарантією захисту прав і свобод людини і громадянина. Але крім цієї статті, у розділі II Конституції України це право закріплено ще в чотирьох статтях: у ч. 4 ст. 32 встановлено, що “кожному гарантується ... право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації”, у ч. 1 ст. 50 “кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди”, у ч. 4 ст. 62 – “... держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням”, а також у ч. 3 ст. 152 розділу XII – “матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним

особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку”. Ці конституційні норми закріплюють принцип майнової відповідальності та принцип верховенства загальнолюдських цінностей самої людини та її гідність. Вони спрямовані на захист громадян, які потерпіли від свавілля органів державної влади, органів місцевого самоврядування або їх посадових осіб при здійсненні ними управлінських повноважень. Тобто під змістом поняття “права людини і громадянина на відшкодування шкоди” слід розуміти закріплену конституційними нормами та деталізовану в законах України систему можливої та необхідної поведінки уповноваженого й зобов’язаного суб’єктів, компетентних органів та їх посадових осіб щодо відшкодування моральної і матеріальної шкоди.

При цьому під шкодою розуміють зменшення або знищення будь-якого особистого чи майнового блага. Майнова шкода – це шкода, яка може бути об’єктивно виражена в грошах, а моральна шкода – це втрата немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі незаконними діями чи бездіяльністю інших осіб.

Ця конституційна норма спрямована на забезпечення захисту кожної людини від чиновницького свавілля, матеріальної компенсації шкоди, завданої їй в результаті незаконного порушення її прав і свобод, дотримання законності в діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

У ст. 56 Конституції України передбачено дві умови виникнення права на відшкодування шкоди, а саме, коли: 1) рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, що спричинили шкоду, були незаконними; 2) шкода була заподіяна при здійсненні ними своїх повноважень. Відповідні умови виникнення права на відшкодування шкоди передбачені й в ч. 2 ст. 32, ч. 1 ст. 50 та ч. 4 ст. 62 Конституції України. Зі змісту ст. 56 Конституції України також випливає, що шкода відшкодовується лише в тому випадку, коли вона заподіяна тільки передбаченими в цій статті суб’єктами конституційних правовідносин.

Під матеріальною шкодою розуміють зменшення або зниження будь-якого особистого чи майнового блага, а під моральною шкодою –

втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі незаконними діями чи бездіяльністю інших осіб. Відповідно до чинного законодавства України моральна шкода може виражатися, зокрема: у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, незаконним перебуванням під слідством і судом, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні відносин з оточуючими людьми та при настанні інших негативних наслідків.

13. Право кожної людини знати свої права і обов'язки (ст. 57) є важливою юридичною гарантією захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Конституційними гарантіями права знати свої права і обов'язки є положення ч. 2 і 3 ст. 57 Конституції України, відповідно до яких закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, а в разі недотримання цієї вимоги вони є нечинними і не породжують будь-яких юридичних наслідків.

Право на знання прав та обов'язків – це визначена правовими нормами можливість особи знати систему закріплених за нею прав і покладених на неї обов'язків, що перетворюється на вимогу до держави забезпечити їй належний рівень знань про права та обов'язки. І тому навіть публікація всіх законів і нормативно-правових актів, що визначають права та обов'язки, неспроможна належно забезпечити населення держави правовими знаннями. Тобто доступність законодавчих матеріалів не рівнозначна систематичному, планомірному й диференційованому правовому вихованню й навчанню різних верств населення і, у першу чергу, молоді. Крім того, в сучасних умовах створення державою належних умов для отримання знань особою своїх прав та обов'язків є важливим чинником формування правової свідомості та правової культури населення, передусім у контексті становлення України як правової держави.

14. Право кожної людини на професійну правничу допомогу (ст. 59) є одним із невідємних прав людини і має загальний характер. Згідно Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 року

№23-рп/2009 це право передбачає “гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об’єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує”. Водночас це право має особливу, подвійну природу: з одного боку, воно розкривається як одне з прав людини, що охоплює систему певних фундаментальних правових можливостей, а з іншого – виступає як важлива гарантія реалізації інших прав людини, зокрема права на ефективний судовий захист.

У сучасних умовах право на отримання професійної правничої допомоги охоплює різні види юридичних послуг (консультації, роз’яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших органах державної влади, захист від обвинувачення тощо), що можуть надаватися як на платній, так і на безоплатній основі.

Також у ст. 59 Конституції України міститься припис, в якому зазначено, що “кожен є вільним у виборі захисника своїх прав”. Тобто у конституційній нормі передбачено, що захисником має бути будь-яка особа – юрист за фахом, якщо вона у встановленому порядку набула відповідних повноважень і не позбавлена їх. Крім того, основні принципи, що стосуються ролі юристів, прийняті восьмим Конгресом ООН з питань попередження злочинності й поводження з правопорушниками 27 серпня – 7 вересня 1990 року, передбачають, що кожна людина має право звернутися до будь-якого юриста за допомогою для захисту й відстоювання своїх прав та захисту їх на всіх стадіях кримінального судочинства (принцип 1), а уряд повинен забезпечувати умови для того, щоб компетентні органи своєчасно інформували кожну людину про її право користуватися допомогою юриста на свій вибір в разі затримання, арешту, пред’явлення обвинувачення у вчиненні злочину (принцип 5). Отже це означає, що кожна людина може захищати себе особисто або через вільно вибраного ним на власний розсуд захисника з-поміж юристів, враховуючи його авторитет, рівень кваліфікації, професійні здібності та практичний досвід, необхідних для здійснення захисту чи надання правничої допомоги.

Але порівняння ст. 59 та ч. 2 ст. 131–2 Конституції України, в якій встановлено, що “виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення”, свідчить про те, що право на вільний вибір захисника обмежене таким вибором лише з-поміж адвокатів, та визнає їх монопольне становище на ринку юридичних послуг, і тим самим призводить до обмеження право кожного вільно вибирати захисника, а також порушує права осіб, які займаються приватною юридичною практикою та мають диплом про вищу юридичну освіту за спеціальністю “правознавство”. На це прямо вказано й в абзаці 3 п. 6 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 року №13-рп / 2000: “Закріплення лише за адвокатами права на здійснення захисту підозрюваного, обвинуваченого і підсудного від обвинувачення та надання юридичної допомоги особам, які притягуються до адміністративної відповідальності, не сприяє конкуренції щодо надання кваліфікованої правової допомоги у цих сферах і підвищенню кваліфікації фахівців у галузі права”. Таким чином, обмеження професійної правничої допомоги послугами, надаваними лише адвокатами, сприятиме передусім інтересам самих адвокатів, а не інтересам тих суб'єктів, які потребують професійної правничої допомоги.

15. Право кожної людини не свідчити щодо себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів і право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист (ст. 63) пов'язані передусім з процедурами судочинства. Тобто право, яке закріплено в ч. 1 цієї статті, це визначена та гарантована Конституцією України можливість кожного суб'єкта кримінального процесу користуватися свободою вибору стосовно того, надавати інформацію щодо себе та своїх близьких родичів особам та органам, які ведуть процес, чи не надавати.

§ 4. Політичні права і свободи людини і громадянина в Україні

Політичні права і свободи, поряд з громадянськими, є пріоритетними в системі прав людини. Вони належать переважно громадянам України, хоча деякими з них (наприклад, свобода об'єднання в громадські організації, право направляти індивідуальні чи

колективні письмові звернення) можуть користуватися також іноземці та особи без громадянства. Політичні права і свободи можуть реалізовуватися людиною і громадянином як індивідуально, так і колективно. Однією з особливостей цих прав є високий ступінь їх гарантованості як на національному, так і міжнародному рівні, про що свідчить їх постійний моніторинг такими впливовими міжнародними організаціями як: ООН, ЄС, Рада Європи, ПАРЕ тощо.

У Конституції України закріплено політичні права і свободи, які в сукупності визначають статус людини і громадянина як суб'єкта суспільно-політичних відносин, а саме:

1. Право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36) є продовженням індивідуальної свободи кожної людини. Під правом на свободу об'єднання розуміється право утворювати об'єднання, право вступу до об'єднання, право перебування (участі) в об'єднанні, право утриматися від вступу в об'єднання і право виходу з об'єднання. Тобто в ст. 36 Конституції України йдеться не про право на об'єднання, а про право на свободу об'єднання, яке насамперед означає право на свободу від втручання держави у вирішення громадянами питань утворення потрібних їм об'єднань, членства в таких об'єднаннях тощо. У даному випадку право на свободу об'єднання є загальним для них поняттям, і, навпаки, кожне з цих прав має власний зміст, реалізація будь-якого з них окремо дає підстави стверджувати про реалізацію права на об'єднання. У той же час реалізація права на створення об'єднання можлива лише шляхом колективних (спільних), а не індивідуальних дій. Це означає, що воля кожної особи, яка спрямована на створення об'єднання, повинна повністю збігатися з волею та зусиллями інших людей, інакше неможливо реалізувати це право.

Це загальне право належить до невідчужуваних і закріплено в міжнародно-правових актах, зокрема в ст. 20 Загальної декларації прав людини, ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і ст. 15 Конвенції про права дитини.

Конституція України в ст. 36, яка є найбільша в розділі II за змістом, поряд із загальними положеннями про право на свободу об'єднання,

виділяє та закріплює як особливі його види право на створення політичних партій та громадських організацій, в тому числі один із різновидів громадської організації – професійні спілки, тим самим регулює право громадян на об'єднання для спільних дій і досягнення спільної мети на умовах дотримання певних правил поведінки. Тобто об'єднання сприяє концентрації бажань, зусиль та можливостей кожної людини спільно з іншими щодо реалізації їх прав та інтересів у тій чи іншій сфері суспільних відносин.

Основними аспектами конституційного права на свободу об'єднання є: 1) зміст права на свободу об'єднання, який містить такі можливості: створювати об'єднання; вступати або утримуватися від вступу до будь-якого об'єднання; вільно виходити в будь-який час з об'єднання; 2) добровільність, тобто всі перераховані можливості реалізуються громадянами на засадах добровільності; 3) утворення об'єднань чи вступ до них використовується для здійснення і захисту спільних інтересів, а також сприяють реалізації індивідуальних потреб громадян; 4) утворення об'єднань здійснюється без попереднього на те дозволу органів державної влади та органів місцевого самоврядування; 5) право на утворення об'єднань реалізується як шляхом об'єднання фізичних осіб, так і колективних членів; 6) об'єднання можуть легалізувати своє заснування шляхом реєстрації та набути статусу юридичної особи або шляхом письмового повідомлення та функціонувати без статусу юридичної особи.

Право на свободу об'єднання є універсальним, оскільки поширюється на всі можливі форми недержавної самодіяльності громадян, а сам термін “об'єднання” є узагальнюючим. Відомо, що політичні партії та громадські організації – це види об'єднань громадян. У свою чергу, громадська організація – це родове поняття для конкретних категорій громадських організацій, у тому числі для професійних спілок.

Кожна держава, здійснюючи конституційно-правове регулювання свободи об'єднань, вирішує одне з основних завдань: встановлення балансу між свободою створення об'єднання та її розумним обмеженням. Порушення цього балансу є загрозою для демократії та призводить до невиправданого обмеження свободи об'єднань або взагалі до їх ліквідації. У ч. 1 ст. 36 Конституції України теж ідеться

про певні обмеження права на свободу об'єднання та зазначені підстави, за яких встановлюються такі обмеження, а в ч. 1 ст. 37 уточнюється, в яких випадках легальне утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій забороняються.

Таким чином, право на свободу об'єднання є правовою підставою утворення, організації та діяльності громадських об'єднань, до яких належать політичні партії, професійні спілки та інші громадські організації. Це свідчить, що це право є узагальнюючим, але водночас воно диференційоване щодо окремих видів об'єднань.

Політичні партії, будучи складовими як політико-правової системи, так і громадянського суспільства, відіграють важливу роль в організації та здійсненні політичної влади, виступають своєрідним посередником між громадянським суспільством і державною владою, впливають на формування суспільної думки та позицію громадян, які безпосередньо беруть участь у виборах до органів державної влади та до органів місцевого самоврядування. Поєднуючи державу та громадянське суспільство, політичні партії сприяють пом'якшенню проблем, які виникають у відносинах між ними, забезпечуючи таким чином елемент суспільної стабільності.

Водночас в Україні можуть створюватися і діяти громадські організації на основі добровільності, рівноправності їх членів, самоврядування, законності та гласності. На сьогодні найбільш масовою громадською організацією є професійні спілки, що об'єднують громадян України, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. У ч. 3 ст. 36 Конституції України зазначено, що метою професійних спілок є захист своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Крім того, частина 4 цієї статті передбачає, що ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій, а також у частині 5 проголошено принцип рівності об'єднань громадян перед законом у тому розумінні, що держава створює рівні можливості для їх діяльності.

Право на свободу об'єднання в політичні партії, яке закріплено в ст. 36 Конституції України, за змістом тісно пов'язане зі ст. 37, яка регламентує низку обмежень щодо утворення і діяльності політичних партій та громадських організацій. Тобто, утворення і діяльність

політичних партій та громадських організацій, згідно ст. 37 Конституції України, забороняється, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на: 1) ліквідацію незалежності України; 2) зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; 3) порушення суверенітету і територіальної цілісності держави; 4) підрив безпеки держави; 5) пропаганду війни, насильства; 6) розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі; 7) посягання на права і свободи людини; 8) посягання на здоров'я населення. Також політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

2. Право громадян України брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), під яким розуміють активну, публічну, добровільну, цілеспрямовану, законну діяльність громадян України у сфері здійснення державної влади, що гарантована закріпленням у Конституції України відповідного суб'єктивного права, і яка має на меті формування та контроль за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування, вплив на прийняття, виконання та контроль за реалізацією державних рішень для втілення громадянами своїх суспільно значущих інтересів і забезпечення нормального функціонування, стабільного розвитку та соціального порядку в державі, а також впровадження європейських стандартів і цінностей у всіх сферах життєдіяльності людини.

Право громадян на участь в управлінні державними справами є комплексним системним утворенням, яке поєднано в Конституції України в одній статті з виборчим правом, з правом брати участь у референдумах і з правом рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Таке поєднання дозволяє зробити висновок, що ці правомочності є найбільш важливими в реалізації права на участь в управлінні державними справами. При цьому слід наголосити, що кожне з цих прав є самостійним і має свої особливості. Так, всеукраїнський та місцеві референдуми є конкретними інститутами прямого і безпосереднього народовладдя, які проводяться за народною ініціативою на засадах загальних, рівних, прямих і вільних виборів шляхом таємного голосування. При їх проведенні громадянам повинні бути надані всі можливості для активної участі на всіх стадіях його підготовки, в ході голосування і підрахунку голосів.

Всеукраїнський референдум – це спосіб прийняття громадянами України шляхом всенародного голосування законів України та інших рішень з важливих питань загальнодержавного значення.

Місцевий референдум – це спосіб прийняття громадянами України, які постійно проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, шляхом голосування рішень з важливих питань місцевого значення.

Отже, за допомогою референдумів громадяни реалізують своє право на участь в управлінні державними справами.

Право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є одним із основоположних політичних прав, що гарантує формування представницьких органів публічної влади. Це право включає в себе дві можливості громадян брати участь у вирішенні державних справ, а саме: 1) право обирати; 2) право бути обраним.

Право обирати (активне виборче право), тобто брати участь у виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом голосування, відповідно до ст. 70 Конституції України, мають громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років. При цьому, не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Право бути обраним (пасивне виборче право) означає можливість балотуватися на виборну посаду. Це право має особливості залежно від виду виборців. Так, відповідно до ст. 76 Конституції України народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. А ст. 103 Конституції України передбачає, що Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Крім того, пасивне виборче право обмежується й іншими умовами.

Право доступу до державної служби, та до служби в органах місцевого самоврядування є однією із складових права брати участь в управлінні державними справами. Це право означає гарантовані Конституцією України рівні можливості кожного громадянина, який

має відповідну освіту і професійну підготовку та пройшов у встановленому порядку конкурсний відбір або за іншою процедурою, зайняти вакантну посаду державного службовця в органах державної влади чи службовця органів місцевого самоврядування і виконувати згідно з займаною посадою завдання і функції з вирішення питань, віднесених до компетенції зазначених органів.

3. Право громадян України збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39) є однією із ключових умов функціонування демократичного режиму, відіграє важливу роль у формуванні політичної волі громадянського суспільства та самореалізації кожної людини. У той же час, окрема особа сама по собі не може провести збори, мітинги тощо. Якщо вона буде діяти самостійно (одноосібно), то може бути реалізоване інше право, наприклад, конституційне право на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Тому це право іноді характеризують як колективне.

За своїм юридичним змістом право, яке закріплено в ч. 1 ст. 39 Конституції України, надає громадянам можливість проводити різноманітні акції протесту, які здійснюються в різних формах (збори, мітинги, походи і демонстрації) та які дозволяють громадянам України вільно висловлювати свої погляди, відстоювати свої політичні переконання та акцентувати увагу громадськості на тих чи інших актуальних політичних проблемах, що стосуються загальнодержавних інтересів. Як правило, це право визначається як конституційне основоположне право чисельно необмеженої групи осіб збиратися мирно і без зброї для реалізації масового волевиявлення й оприлюднення своєї громадської позиції з тих чи інших суспільно значущих проблем. Інакше кажучи, реалізуючи закріплене в ст. 39 Конституції України право, громадяни збираються для проведення заходів переважно протестного характеру і за допомогою зазначених форм намагаються зробити свою позицію з того чи іншого питання надбанням громадськості.

Кожен вид (форма) зазначених заходів має свої особливості щодо змісту та порядку реалізації цих прав, а саме:

1) збори – це організоване, мирне, масове зібрання громадян, що проводиться, як правило, у спеціально відведеному та пристосованому для цього приміщенні з метою обговорення і прийняття колективного

рішення з будь-яких професійних, організаційних, соціально-побутових та інших питань;

2) мітинг – це мирний, масовий захід щодо підтримки вимог, резолюцій та інших звернень громадян, який проводиться зазвичай у відкритому місці та у своєчасно визначений час, у результаті якого приймається резолюція з вимогою до органів державної влади, органів місцевого самоврядування або заклик до громадян;

3) похід – це організований, довготривалий, мирний масовий рух громадян вулицями та дорогами за здалегідь визначеним маршрутом;

4) демонстрація – це організоване, мирне масове проходження громадян за здалегідь визначеним маршрутом з використанням плакатів, транспарантів та інших засобів наочної агітації. Демонстрація може початися або завершитися мітингом.

Сучасні форми масових заходів є достатньо різноманітними, і тому на сьогодні, крім зазначених, існують ще маніфестації, пікети, голодування, наметові містечка, сидячі демонстрації, контрдемонстрації, мовчазні марші, “людські ланцюги” тощо.

Стаття 39 Конституції України встановлює сповіщальний порядок проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. У зв'язку з відсутністю в Україні відповідного закону, Рішенням Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 р. №4-рп (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) встановлено, що повідомлення про проведення мирного заходу має бути подано органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування не пізніше ніж за п'ять календарних днів до початку проведення заходу.

Крім того, у цій статті встановлено певні обмеження щодо реалізації цього права, які встановлюються судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Обмеження щодо проведення мирних зборів не носить загального характеру, а тільки стосується конкретного заходу, рішення про яке приймає суд за поданням зацікавленої сторони. Тобто суд не встановлює обмеження щодо реалізації зазначеного права, а лише визначає правомірність використання цієї норми й на підставі цього може відповідно до закону або заборонити проведення мирних зборів, або дозволити їх проведення.

4. Право кожної людини направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб (ст. 40), яке ще називають – право на звернення (петицію), є способом і однією з найважливіших організаційно-правових форм участі населення в суспільно-політичному житті держави та забезпечення громадянам України можливості відстоювання своїх прав і законних інтересів, відновлення їх у разі порушення. Це право є однією з найбільш часто застосовуваних громадянами форм здійснення безпосереднього народовладдя, що виконують насамперед такі важливі функції, як: 1) є формою громадського контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування; 2) покликані забезпечити постійний зворотний зв'язок між громадянами і органами державної влади та органами місцевого самоврядування у вирішенні життєво важливих проблем окремої людини і суспільства в цілому, реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Конституція України не передбачає жодної можливості обмеження цього права. Тому необмеженим є коло осіб, які мають право на звернення; коло установ та посадових і службових осіб цих органів – адресатів звернень; а також не регламентовано коло питань, що можуть бути предметом звернень.

Водночас звернення за своєю природою має двосдине значення: по-перше, це один із засобів захисту прав і законних інтересів людини, порушених діями або бездіяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування; по-друге, звернення є сигналом про недоліки в роботі органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Незважаючи на відсутність у міжнародно-правових актах прямої вказівки на існування права на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, Україна закріпила це право на конституційному рівні. При цьому слід відзначити, що це єдине політичне право, яким можуть користуватися як громадяни України, так і особи, які не є громадянам України, але на законних підставах перебувають на території України.

Залежно від виду суб'єкта право на звернення поділяється на індивідуальне, це коли особа від власного імені звертається до органів,

передбачених конституційною нормою, та колективне, це коли з одним зверненням звертаються дві і більше особи. За формою звернення може бути усним, тобто викладеним особою і записаним посадовою особою на особистому прийомі, або письмовим, надісланим особою поштою чи переданим до відповідного органу, установи, організації особисто чи через уповноважену нею особу. Звернення може бути подано українською чи іншою мовою, прийнятною для сторін. При цьому письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами) визнається анонімним і розгляду не підлягає. Також не розглядаються повторні звернення одним і тим же органом від однієї і тієї ж особи з одного і того ж питання, якщо перше звернення було вирішено по суті.

Необхідною гарантією реалізації цього права є обов'язок зобов'язаних суб'єктів, тобто органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, своєчасно та об'єктивно розглядати звернення й надавати обґрунтовану відповідь по суті звернення у встановлений законом строк.

§ 5. Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні

Уперше в історії конституційного будівництва України як самостійний вид прав і свобод людини і громадянина не лише закріплено економічні права, а й збільшено їх коло, що істотно вплинуло на систему державного і суспільного ладу Української держави. При цьому, термін “економічні права” необхідно розуміти у двох значеннях: об'єктивному та суб'єктивному. В об'єктивному значенні – це сукупність конституційно-правових норм, які встановлюють і гарантують ці права, та в суб'єктивному – це конкретні конституційні права і свободи людини і громадянина.

Відомо, що економічні права і свободи людини і громадянина мають, окрім загальних ознак, ще й спеціальні, які розкривають їх зміст. До загальних ознак слід віднести: економічні права, які життєво важливі та соціально значимі як для окремої людини, так і для суспільства в цілому; вони відображають ступінь їх відповідності міжнародним зобов'язанням держави; їм притаманні особливі

юридичні властивості та специфічний механізм реалізації, а саме: мають особливу форму закріплення, тобто проголошені в міжнародно-правових актах і передбачені національними конституціями держав; займають важливе місце в системі прав людини; є передумовою та основою всіх юридичних прав, встановлених іншими галузями права, які регулюють цю сферу правовідносин; мають постійний характер, тобто окреме економічне право не припиняється і не виникає раз у раз, а є невід'ємним правом кожного учасника конкретних правовідносин; закріплюються за кожною людиною і громадянином; мають загальний, універсальний характер, тобто їх обсяг є однаковим для кожної людини і громадянина, вони діють у всіх сферах суспільного життя, на всій території держави та в будь-який час. У той же час до спеціальних ознак економічних прав слід віднести те, що вони застосовуються в економічній сфері, належать людині і громадянину від народження, але здатність реалізувати їх набувається з досягненням певного віку та для їх реалізації в окремих випадках необхідна сукупність певних умов.

Отже, економічні права являють собою права, які дозволяють людині існувати в суспільстві. І в цьому сенсі економічні права є первинними щодо інших прав людини. Але це не означає, що одні права повинні протистояти іншим або суперечити їм.

У Конституції України закріплено економічні права і свободи, які є основою розвитку держави і суспільства, оскільки від того, як вони розвинуті, визначається добробут громадян і держави загалом. До цих прав відносяться:

1. Право кожної людини володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41) є новацією в Конституції України та основоположним, пріоритетним економічним правом кожної людини. І тому закріплення права приватної власності в Конституції України важливе не тільки для утвердження нової концепції прав і свобод людини, але й як правова база переходу до ринкової економіки та вільного громадянського суспільства.

Право приватної власності за змістом не відрізняється від права власності. Конституція та чинне законодавство України встановили юридичну рівність приватної власності громадян з іншими наявними в нашій державі формами власності. Термін “власність” виражає

належність комусь речей і являє собою відношення особи до того чи іншого майна як до належного їй. Іноді цей термін замінюється терміном “майно”.

У ч. 1 ст. 41 Конституції України закріплено положення, що визначає зміст права приватної власності, структура якого розкривається через такі його економічні елементи, як право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Тобто за змістом цього конституційного положення право приватної власності інтегрує три можливості, кожна з яких, у свою чергу, має самостійне призначення. Так, право володіння означає, що це суспільно-економічне відношення певної особи до наявного в неї майна, володіння ним, коли у стосунках з іншими людьми ця особа розпоряджається належним майном як “своїм”. Право користування – означає виробниче чи особисте споживання засобів і продуктів виробництва, використання рухомого й нерухомого майна для задоволення своїх життєвих потреб. Право розпорядження характеризується визначенням долі майна, управлінських, розпорядчих аспектів майнових відносин. Власник вирішує, як поступити з належним йому майном, предметом, як його набути чи позбутись, яким чином і в яких цілях його використати. За його бажанням здійснюється переведення майна з одного економічного стану чи процесу в інший. При цьому власник розпоряджається майном самостійно, незалежно від волі інших осіб.

Крім того, у положенні ч. 1 ст. 41 Конституції України закріплено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися не тільки своєю власністю, а й результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Тобто право інтелектуальної власності прямо пов’язується з правом матеріальної (речової) власності. Право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності також закріплено і в ч. 2 ст. 54 Конституції України, що більше відповідає європейським традиціям.

Зі змісту ч. 2 ст. 41 Конституції України випливає, що це положення прямо не встановлює порядок набуття права приватної власності і відсилає до відповідних норм інших нормативно-правових актів, зокрема, цивільного законодавства.

Частина 4 ст. 41 Конституції України проголошує, що право приватної власності є непорушним, а тому ніхто не може бути

протиправно позбавлений права власності. У цій нормі закріплено основоположні принципи конституційної гарантії захисту права приватної власності, що повною мірою кореспондується зі ст. 1 Протоколу №11 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з яким “кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права”.

Проголошуючи принцип непорушності, Конституція України у ч. 5 ст. 41 встановлює певні обмеження щодо його здійснення. Тобто з одного боку, “примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності”, а з іншого – “лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану”.

Можливість застосування державою заходів примусового відчуження об'єктів права приватної власності у зв'язку із суспільними потребами в юридичній літературі заперечень не викликає, оскільки загально визнано, що публічна необхідність у деяких випадках перевищує приватну. Але слід зазначити, що вживання в першому реченні ч. 5 ст. 41 оцінного поняття “суспільна необхідність”, що використано в тексті Конституції України як конституційний критерій для встановлення обмеження права приватної власності, вказує на можливість зіткнення приватних і публічних інтересів, у разі застосування примусового відчуження приватної власності в суспільних цілях, і є дискусійним.

Крім того, в Конституції України та чинному законодавстві України відсутня чітка юридична кваліфікація оцінного поняття “суспільна необхідність” як правової підстави для застосування примусових заходів позбавлення власника законних прав. При цьому варто наголосити, що Європейський суд з прав людини з метою визначення відповідності вжитих обмежень прав людини конвенційним вимогам керується тим, що поняття “необхідний” означає, що будь-яке втручання в здійснення гарантованого права має відповідати нагальній соціальній потребі і, зокрема, має залишатися пропорційним законній меті, яка переслідується при цьому.

Отже, примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. У певних випадках до власника може бути застосована конфіскація майна, але виключно за рішенням суду в обсязі та порядку, встановлених законом.

Незважаючи на те, що власник щодо свого майна має право вчинити будь-які дії, у ч. 3 ст. 13 Конституції України зазначено, що власність зобов'язує і тому використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

2. Право кожної людини на підприємницьку діяльність (ст. 42), яке вперше в історії вітчизняного конституційного будівництва закріплено в ст. 42 Конституції України. Тобто ця норма, закріпила існуючу в Україні одну з основних, істотних і реальних можливостей – можливість кожному брати участь у підприємницькій діяльності, яка не заборонена законом. Під підприємництвом розуміють самостійну ініціативну, на власний ризик і не заборонену законом діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, заняття торгівлею з метою отримання прибутку.

В юридичній літературі підкреслюється про нерозривний зв'язок права на приватну власність і права на підприємницьку діяльність, які в поєднанні складають правову базу ринкової економіки сучасної Української держави. Відомо, що підприємництво є рушійною силою економіки й одним із основних чинників соціально-економічного прогресу суспільства. Тобто підприємництво – це дії, спрямовані на отримання результату негайно, а економічний розвиток – це результат дій. І тому розвиток суспільства розглядається як стратегічний напрям подолання економічної кризи і суперечностей перехідної вітчизняної економіки. Більш того, без значного поширення різних форм підприємницької діяльності неможливий розвиток економіки. По-перше, підприємництво, особливо в умовах роздержавлення економіки, є одним з головних способів подолання відчуження громадян України

від засобів виробництва та приватної власності. Проте приватна ініціатива не повинна суперечити суспільним інтересам і моралі, завдавати шкоди правам інших людей та порушувати норми економічної безпеки; по-друге, конституційне право на підприємницьку діяльність у жодному разі не може бути реалізовано, а тим більше захищено, без усебічної участі в цьому держави.

Зазначене право не є прерогативою лише громадян України, воно означає, що кожна людина, орієнтуючись на свої бажання і можливості (насамперед майнові), може самостійно визначитися, чим їй займатися: підприємницькою чи іншою не забороненою законом господарською діяльністю. Тобто ця конституційна норма характеризує господарську діяльність особи як вияв її особистої свободи у сфері підприємницької діяльності.

Незважаючи на відсутність у міжнародно-правових актах прямої вказівки на існування права на підприємницьку діяльність як самостійного виду економічних прав, Конституція України збільшила “набір” економічних свобод і тим самим розширила межі обсягу прав і свобод людини і громадянина, викладених, зокрема, у Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права.

Проголошуючи право на здійснення підприємницької діяльності Конституція України в ч. 2 ст. 42 встановила обмеження щодо реалізації цього права за суб'єктною ознакою. Тобто це стосується певного кола осіб, які внаслідок своєї професійної діяльності обіймають посади депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Головним організаційним фактором, найважливішим методом саморегулювання ринкової економіки є вільна, добросовісна конкуренція, тобто змагальність між суб'єктами підприємницької діяльності в сфері господарювання. Конкуренція не є самоналагоджуваним механізмом і тому потребує державного захисту та регулювання. Відповідно до ч. 3 ст. 42 Конституції України держава на конституційному рівні “забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності”.

Враховуючи, що права підприємця і споживача мають бути захищені рівною мірою держава на конституційному рівні вперше у ч.4

ст.42 Конституції України задекларувала, що вона "... захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій". Це пов'язано насамперед з тим, що це право є найбільш незахищеним. Особливо часто це право порушується суб'єктами підприємницької діяльності. У зв'язку з цим, держава забезпечує соціальний характер підприємницької діяльності в Україні.

§ 6. Соціальні права і свободи людини і громадянина в Україні

У системі прав людини виключно важливе місце посідають соціальні права, які, з одного боку, повинні гарантувати кожній людині гідні умови життя, а з іншого, – визначати обов'язок держави забезпечувати всіх нужденних таким мінімумом соціальних можливостей та соціальною захищеністю, який необхідний для підтримки гідності людини, нормального задоволення її матеріальних і духовних потреб. Інакше кажучи, соціальні права є вимогою, адресованою державі в особі її органів, у тому числі законодавчих, вчиняти такі дії, які забезпечували б реальність цих прав.

У конституційній доктрині є декілька підходів щодо визначення соціальних прав і свобод людини і громадянина. Перший підхід полягає в тому, що на конституційному рівні не визнають соціальні права, на відміну від конституційно закріплених громадянських і політичних прав. Другий підхід характеризується закріпленням у конституції обов'язку органів державної влади забезпечити кожному члену суспільства достатній життєвий рівень та нормальні умови для його розвитку. Але при цьому соціальні права не підлягають судовому захисту, на відміну від громадянських і політичних прав. Третій підхід визнає, що соціальні права і свободи людини і громадянина є окремим видом прав людини та прирівнює їх до громадянських і політичних прав, а також гарантує їх реалізацію та захист, у тому числі й судовий. Україна визнає соціальні права самостійною групою прав і закріплює їх на конституційному рівні нарівні з громадянськими і політичними правами.

Отже, соціальні права, які є найбільш численною і різноманітною в Конституції України, не є "другорядними" порівняно з громадянськими

і політичними правами, вони разом з економічними правами утворюють свосередний стрижень усієї системи прав людини. Соціальні права являють собою права, які дозволяють людині існувати в суспільстві, і в цьому сенсі вони є первинними по відношенню до інших прав людини.

У Конституції України закріплено наступні соціальні права і свободи, які дозволяють громадянам реалізовувати можливу поведінку або діяльність у соціальній сфері, а саме:

1. Право кожної людини на працю (ст. 43), що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується. Саме праця є визначальним явищем існування кожної людини та суспільства в цілому. Без праці не існувало й не може існувати жодне суспільство. Лише завдяки реалізації цього права створюються матеріальні блага та духовні цінності, досягаються успіхи в усіх галузях господарства, науки і культури, забезпечується подальше зростання добробуту людей. Ще в 1822 р. французький філософ Франсуа Марі Шарль Фур'є (1772-1837) у своїй роботі “Теорія всесвітньої єдності” писав про право на працю як про первісне право людини, без якого інші права нічого не варті.

Право на працю, яке закріплено в ст.43 Конституції України і зі змісту якої випливає, що оскільки вона має основоположний характер, то вбирає в себе всі інші трудові права (право вільно обирати вид праці; право на належні, безпечні і здорові умови праці; право на заробітну плату; право на своєчасне одержання винагороди за працю), які, у свою чергу, тісно взаємопов'язані з іншими конституційними правами насамперед з правом на підприємницьку діяльність, на освіту, на страйк, на відпочинок, на соціальний захист, на достатній життєвий рівень.

Право на працю є міжнародно визнаним правом людини, що вперше було проголошено в ст. 23 Загальної декларації прав людини і більш детально регламентовано в ряді важливих міжнародно-правових актів: у ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, у ст. ст. 6 і 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, у ст. ст. 1–4 Європейської соціальної хартії (переглянута), у ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що фактично завершило філософсько-правову полеміку навколо питання “природності” та “невід’ємності” права на працю.

Право на працю складається з трьох взаємопов'язаних складових. По-перше, право кожної людини на отримання можливості заробляти собі на життя працюю; по-друге, право кожного на вільний вибір видів і форм праці; по-третє, право на збереження отриманої роботи, захист від незаконного звільнення з ініціативи роботодавця. Таким чином, роботу потрібно спочатку отримати, а потім зберегти. Лише в цьому випадку слід говорити, що людина реалізувала своє право на працю. При цьому важливо враховувати, що праву кожної людини на працю кореспондує обов'язок держави забезпечити це право.

У п. 1 ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, право на працю трактується як “право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується”. Вітчизняний законодавець, додержуючись вимог цього міжнародного документа практично повністю імплементував у ч. 1 ст. 43 Конституції України зазначене формулювання. Тобто право на працю, яке в радянській конституційній доктрині розглядалося як право на одержання гарантованої роботи, отримало новий зміст, значення якого полягає в тому, що Основний Закон проголосив концептуально інше право на працю і тепер його розуміють не як обов'язок держави забезпечити кожного роботою, а як право на вільний вибір праці. Аналізоване право має дуалістичну (подвійну) природу, оскільки полягає в наданні людині права на працю загалом і права на роботу зокрема. Право на працю – це природне, невідчужуване, невід'ємне право людини, яке не залежить від віку, статі, громадянства, стану здоров'я тощо. А право на роботу – це надане державою право, яке набувається з досягненням людиною певного віку, і його реалізація залежить від громадянства, статі, стану здоров'я та інших чинників, обумовлених чинним законодавством. Отже, праця – це невідокремлена функція людського існування та буття, а робота – це зовнішня форма, в якій реалізовується праця.

Принцип свободи праці кожної людини є основою й центральною ідеєю регулювання праці в сучасних умовах, який означає можливість особи без зовнішнього впливу вирішувати питання – займатися чи не займатися працюю, а якщо займатися, то де і якою саме. Тобто людина наділена виключним правом самій розпоряджатися її здібностями до праці.

Свобода праці означає, що тільки самій людині належить виключне право розпоряджатися своїми здібностями до праці. Але ця свобода не є абсолютною, нічим не обмеженою, тому що ринок праці не в змозі підтримувати баланс усіх працівників, роботодавців і суспільства в цілому. У жодній державі право на вільний вибір діяльності не пов'язується з її обов'язком щодо забезпечення цього права. Обов'язком держави є створення такої системи професійної орієнтації та сприяння повної зайнятості населення, яка б допомагала людині здійснювати право на вільне використання своїх здібностей до праці, керуючись при цьому виключно власними інтересами та потребами. І це підтверджено Рішенням Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 р. №8-рп/2007, яким визначено, що “право на працю означає не гарантування державою працевлаштування кожній особі, а забезпечення саме рівних можливостей для реалізації цього права”. Тобто право на працю не може розумітися як забезпечення роботою, бо право – це можливість людини.

Водночас людині належить і право взагалі не займатися трудовою діяльністю, оскільки все залежить від її волі та бажання. При цьому держава не вирішує за людину, працювати їй чи не працювати, а також не переслідує осіб, що ухиляються від трудової діяльності.

Необхідною гарантією реалізації права на працю є створення державою умов для повної зайнятості населення. Відповідно до міжнародно-правових актів праву людині на працю повинен кореспондувати обов'язок держави щодо забезпечення зайнятості. Але в Україні це питання не знайшло свого конституційного закріплення, а лише регулюється нормами трудового законодавства. Так, у ч. 1 ст. 2 Кодексу законів про працю України, в якій ідеться про основні трудові права працівників, проголошено, що “... держава створює умови для ефективної зайнятості населення ...”.

Відтворюючи та деталізуючи положення підпункту а) п. 3 ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та п. 2 ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в яких здійснюється особливий акцент на тому, що право на працю є несумісним з примусовою працею, Конституція України вперше в ч. 3 ст. 43 не лише заборонила використання примусової праці, а й зафіксувала вичерпний перелік робіт, які такою працею не вважаються,

тобто які не підпадають під поняття “примусова праця”. При цьому універсальним формулюванням поняття “примусова праця” слід вважати положення п. 1 ст. 2 Конвенції МОП № 29 “Про примусову або обов’язкову працю” від 28 червня 1930 р., в якому зазначений термін означає всяку роботу чи службу, що вимагається від будь-якої особи під загрозою будь-якого покарання, роботу, для виконання якої особа не запропонувала добровільно своїх послуг.

Оскільки право на працю має основоположний характер, то з нього випливають усі інші трудові права, які в ч. 1 ст. 23 Загальної декларації прав людини та ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права визначені як “справедливі і сприятливі умови праці”, а в ст. ст. 2 та 3 Європейської соціальної хартії (переглянута) – як справедливі, безпечні та здорові умови праці. Ці норми насамперед передбачають кожному працюючому право на справедливую зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, задовільне існування як для самих працівників, так і для їх сімей, а також право на належні, безпечні і здорові умови праці.

Гарантуючи рівність прав чоловіка і жінки Конституція України в ч. 5 ст. 43 встановлює правові обмеження щодо реалізації права на працю за суб’єктною ознакою. Тобто це стосується певного кола осіб, які за своїми фізіологічними властивостями організму не можуть бути залучені на небезпечних для їхнього здоров’я роботах або потребують соціального захисту.

У ч. 6 ст. 43 Конституції України проголошено, що “громадянам гарантується захист від незаконного звільнення”, зі змісту якої випливає, що вона адресована тільки громадянам України, тим самим обмежує право іноземців та осіб без громадянства на захист від незаконного звільнення, а також суперечить положенню ч. 1 ст. 26 Конституції України.

Отже, сутністю права на працю є можливість заробляти собі на життя працюю, вільного вибору професії та роду трудової діяльності. Змістом цього права є належні, безпечні і здорові умови праці. Формою права на працю є заробітна плата за неї не нижче від відзначеної законом розміру.

2. Право працюючих на страйк (ст. 44), застосовується як виключний (радикальний) засіб впливу (коли всі інші можливості

вичерпано) щодо вирішення колективного трудового конфлікту у зв'язку з відмовою власника або уповноваженого ним органу задовольнити вимоги найманих працівників або уповноваженого ними органу, профспілки чи об'єднання профспілок. Досвід європейських держав свідчить, що кожна держава зацікавлена в мирному вирішенні колективних трудових спорів та інших трудових конфліктів, і тому визнання права на страйк і допущення страйків у певних юридично фіксованих межах є необхідними умовами нормального функціонування суспільства. Право на страйк в Україні розглядається як право, що реалізується в колективі працівників, які захищають свої трудові права. Тому воно має здебільшого колективний, а не індивідуальний характер.

Право на страйк є якісно новим для нашої держави правом, тісно пов'язаним із правом на працю, вона імплементує положення п. 4 ст. 6 Європейської соціальної хартії (переглянута) та підпункту d) п. 1 ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.

У ст. 44 Конституції України встановлено певні умови здійснення права на страйк, відповідно до яких: 1) це право може здійснюватися працюючими лише для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. На страйках не можна захищати або обстоювати політичні права, але на практиці страйки досить часто трансформуються в такі політичні форми безпосередньої демократії як мітинги, походи і демонстрації; 2) право на страйк може здійснюватися тільки у порядку, встановленому законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

При цьому, ніхто із працюючих не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку, а його заборона можлива лише на підставі закону. Тобто рішення суду про визнання страйку незаконним зобов'язує його учасників прийняти рішення про припинення або скасування оголошеного страйку, а працівників – розпочати роботу не пізніше наступного дня після вручення копії рішення суду органу чи особі, що очолює страйк.

3. Право працюючих на відпочинок (ст. 45), яке має особливе значення для відновлення здоров'я, фізичних і розумових здібностей працівників, а також тісно взаємопов'язане з іншими конституційними правами людини, зокрема, з правом на життя, на працю, на охорону здоров'я тощо. Загалом під відпочинком розуміють час, вільний від

виконання трудових обов'язків, що використовується працівником на власний розсуд.

Право на відпочинок є міжнародно визнаним правом, що знайшло своє висвітлення у важливих міжнародно-правових актах насамперед у ст. 24 Загальної декларації прав людини, ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та ст. 2 Європейської соціальної хартії (переглянута).

У ст. 24 Загальної декларації прав людини закріплено, що “кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку”. Вітчизняний законодавець, додержуючись цих вимог практично повністю імплементував зазначене формулювання в Конституцію України, у ч. 1 ст. 45 якої проголошено, що “кожен, хто працює, має право на відпочинок”, зі змісту якої випливає, що вона адресована тільки людині, яка перебуває в трудових відносинах з підприємством, установою чи організацією незалежно від форми власності, а також працює за трудовим договором у фізичної особи.

Відтворюючи та деталізуючи положення ст. 24 Загальної декларації прав людини, п. d) ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та п. 1, 3, 5 ст. 2 Європейської соціальної хартії (переглянута), Конституція України в ч. 2 ст. 45 закріпила способи забезпечення права на відпочинок, а саме: «... наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час». Крім того, право на відпочинок гарантується тим, що максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

4. Право громадян на соціальний захист (ст. 46) в умовах значного соціального розшарування українського суспільства, різкого зниження рівня забезпеченості економічно неактивної частини населення (людей похилого віку, непрацевдатних, безробітних тощо) є найважливішим соціальним правом громадян, яке проявляється в тому, що кожен громадянин має право на допомогу і підтримку з боку

суспільства і держави у разі, якщо через об'єктивні обставини він не може забезпечити себе і свою сім'ю сам.

У ч. 1 ст. 46 Конституції України зафіксовано термін “соціальний захист”, який містить у собі і термін “забезпечення”, тобто із цього випливає, що соціальне забезпечення виступає складовою частиною соціального захисту.

У міжнародній практиці загально визнаним вважається, що соціальний захист застосовується щодо всіх соціальних прав, до яких, крім права на соціальне забезпечення, відносяться права громадян, які потребують соціального захисту, на отримання житла безоплатно або за доступну для них плату (ч. 2 ст. 47 Конституції України), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), право на освіту (ст. 53). Таким чином, термін “соціальний захист” охоплює майже всю сферу соціальної діяльності держави, в тому числі й захист порушених соціальних прав.

Право на соціальне забезпечення є правом на певні блага або, іншими словами, уповноважує людину вимагати різноманітних благ, визнаних суспільством необхідними. Тобто вказане право гарантує насамперед непрацездатним при наявності відповідних умов на мінімальному рівні мати певні блага, а не здобувати їх. Але це право пов'язане з економічними та іншими можливостями держави і без виділення необхідних коштів не може бути реалізовано.

У ч. 1 ст. 46 Конституції України також закріплені юридичні підстави, за наявності яких у людини виникає потреба в соціальному забезпеченні, а саме: у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття та старості, які згідно з міжнародними соціальними стандартами відносяться до соціальних ризиків. Але цей перелік не є вичерпним, тобто чинним законодавством можуть бути передбачені й інші обставини як підстава для соціального забезпечення. Соціальні ризики притаманні кожній людині як члену громадянського суспільства і зумовлені її біологічною, фізіологічною і соціальною природою. Вони мають загальний характер і, як правило, передбачувані та трапляються в людей в певний час і за певних обставин. Соціальні ризики настають незалежно від волі людини, не можуть бути нею усунені самостійно і потребують адекватного реагування з боку суспільства і держави.

У ч. 2 ст. 46 Конституції України передбачено гарантії соціального забезпечення через визначення фінансових джерел (загальнообов'язкове державне соціальне страхування, бюджетні та інші джерела) і створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними (перший блок гарантій). Тобто вітчизняний законодавець на конституційному рівні визначив не тільки коло суб'єктів соціального страхування, але й джерела фінансування, з яких проводиться це забезпечення, а також встановив перелік закладів, яким надано право догляду за непрацездатними.

У ч. 3 ст. 46 Конституції України закріплено, що забезпечення мінімальних соціальних гарантій непрацездатних здійснюється через запровадження такого соціального стандарту як прожитковий мінімум, який визначається як вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродуктових товарів і мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб людини. Крім того, на основі прожиткового мінімуму визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти.

5. Право кожної людини на житло (ст. 47) діє в тісній взаємодії з іншими конституційними правами насамперед з правом на свободу вибору місця проживання, на соціальний захист, на недоторканність житла та є складовою частиною права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї. Тобто забезпечення права на житло є основою, що дозволяє досягти здійснення багато інших прав.

Потреба людини в житлі виникає з моменту її народження й зберігається протягом усього життя та є однією з нагальних її природних потреб, без задоволення якої неможливе нормальне існування і функціонування людського суспільства. Житло необхідне людині не лише як приміщення, придатне для проживання, але й як елемент життєвого рівня та важлива частина матеріальної бази для досягнення природного прагнення до створення сім'ї, виховання дітей. Ще К. Маркс писав про те, що люди в першу чергу повинні їсти, пити, мати житло й одягатися, для того, щоб мати можливість займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією тощо.

Україна як одна з небагатьох європейських держав не тільки проголосила право на житло на конституційному рівні, але й значно розширила зміст цього права. У ч. 1 ст. 47 Конституції України зазначено, що “кожен має право на житло”, що включає в себе можливість кожної людини мати житло у власності, або користуватися ним на підставі договору оренди. Тобто сутністю цього права є можливість побудувати житло, придбати його у власність, взяти в оренду або одержати від держави чи органу місцевого самоврядування безоплатно, або за доступну для них плату відповідно до закону. А змістом права на житло є житлові умови, житлові блага, їх одержання, поліпшення чи зміна, задоволення житлових потреб.

При цьому, ключовим терміном цієї частини є саме поняття “житло”, яке має не тільки соціально-економічне, але й юридичне значення. Своє законодавче визначення воно отримало в 2004 р. з набранням чинності Цивільного кодексу України, у ст. 379 якого зазначено, що “житлом фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них”. А згідно зі ст. 6 Житлового кодексу України головною ознакою житлових будинків, житлових приміщень, службових житлових приміщень і гуртожитків є те, що вони спеціально призначені для постійного проживання громадян.

У радянській конституційній доктрині право на житло розглядалось як обов'язок держави забезпечити кожного бажаючого безоплатним житлом. Докорінним чином сутність цього права змінилась з прийняттям Конституції України 1996 р., в якій право на житло отримало новий зміст, значення якого полягає в тому, що Основний Закон проголосив концептуально інше право й тепер його розуміють не як обов'язок держави забезпечити всіх бажаючих житлом, а як право на володіння житлом. При цьому центр ваги при здійсненні цього права переміщується з державного забезпечення на самозабезпечення людей – за рахунок їх власних коштів, кредитів тощо. Інакше кажучи, держава вже не виступає певним зобов'язаним суб'єктом стосовно громадянина, а громадянин – уповноваженим стосовно держави щодо забезпечення житлом. За такої схеми держава володіє всією повнотою повноважень, за якої вона може як реалізувати, так і не реалізувати вищезазначене право.

Важливою гарантією реалізації права на житло є створення державою умов, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Тобто в Конституції України прописана норма, яка передбачає існування певних соціально-економічних передумов, які уможливають її правозастосування. Якщо ж ці умови не створені, то унеможливується процедура судового захисту цього права. Згідно зі ст. 31 Європейської соціальної хартії (переглянута), праву людині на житло повинен кореспондувати обов'язок держави щодо вживання заходів, спрямованих на сприяння доступу до житла належного рівня.

Відтворюючи та деталізуючи положення п. 2 ст. 31 Європейської соціальної хартії (переглянута) стосовно встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб, Конституція України розширила зміст цього положення і в ч. 2 ст. 47 закріпила, що громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них ціну відповідно до закону. При цьому вітчизняний законодавець при формулюванні положення ч. 2 ст. 47 Конституції України не дотримався принципу пропорційності між соціальним захистом і фінансовими можливостями держави.

Конституція України в ч. 3 ст. 47 встановила правило, відповідно до якого “ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду”. За логікою побудови цієї частини можна констатувати, що, з одного боку, примусове позбавлення житла забороняється, а з іншого – примусове відчуження житла допускається, але у випадках, передбачених законом і виключно за рішенням суду.

Отже, право на житло слід розглядати насамперед як елемент життєвого рівня, підтримання здоров'я і добробуту кожної людини та її сім'ї, яке на жаль, в сучасних умовах залишається фактично негарантованим.

6. Право кожної людини на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48) вперше в історії нашої держави закріплено в Конституції України, яке передбачає, що це право включає достатнє харчування, одяг і житло. Також це право є об'єктом правового регулювання й міжнародного законодавства, воно закріплено в ч. 1 ст. 25 Загальної декларації прав людини, ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та в інших актах з прав людини.

Право на достатній життєвий рівень ґрунтується на одному з вихідних принципів соціальної держави та, безперечно, належить до найважливіших конституційних соціальних прав людини і громадянина, є інтегруючим соціальним правом, яке об'єднує не лише всі інші соціальні права в одну цілісну систему, але одночасно зумовлює, певним чином, сутність та зміст правового регулювання більшості громадянських і політичних прав. Але при неможливості особою забезпечити елементарні умови свого існування, коли якість її харчування не забезпечує простого відтворення фізичних сил, коли вона не має будь-якого житла та одягу, тоді всі інші права просто втрачають своє соціальне значення.

Варто наголосити, що це єдина норма розділу II Конституції України, яка не містить спеціальних конституційних гарантій і тому конституційне закріплення права на достатній життєвий рівень ще не означає, що Українська держава бере на себе зобов'язання забезпечити кожній людині достатнє харчування, одяг і житло. Зрозуміло, що держава не може й не повинна роздавати всім громадянам матеріальні блага, але вона зобов'язана як учасник Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та держава, яка проголосила себе соціальною, створювати належні соціальні умови для кожної людини, щоб та змогла знайти роботу, придбати у власність житло і тим самим забезпечити достатню матеріальну базу життєдіяльності для себе і своєї сім'ї.

Особливістю закріпленого в ст.48 Конституції України положення “достатній життєвий рівень” є відсутність меж цієї достатності, його рекомендаційне формулювання та постійна змінюваність залежно від рівня соціально-економічного розвитку держави та інших чинників. При цьому, термін “достатній життєвий рівень” та інші терміни є оціночними поняттями, мають відносний характер і не підлягають точному визначенню. Тобто, кожна людина сама для себе визначає рівень, який відповідає її уявленням про достатній життєвий рівень свого життя.

Положення міжнародно-правових актів, в яких ідеться про “достатній життєвий рівень” включає в себе такі можливості, як право на достатнє харчування – це насамперед якісне та висококалорійне харчування, щоб людина не відчувала голод; право на достатню

кількість одягу – щоб людина не була роздягнутою; право на достатність житла – щоб людина мала можливість задовольнити свої, хоча б мінімальні, потреби на житло; а, крім того, задоволення життєвих потреб у предметах домашнього господарства, у послугах, в отриманні медичної допомоги, освіти та культурі.

У той же час, справа держави не тільки визначати і встановлювати мінімальні стандарти, нижче яких життєвий рівень громадян знижуватися не може, а вона ще зобов'язана постійно піклуватися про те, щоб це право було реалізоване, а також про неперервне поліпшення умов життя своїх громадян, як того вимагає положення п. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Але на жаль, держава на конституційному рівні не бере на себе жодних зобов'язань щодо реалізації цього права. І тому складається таке враження, що вітчизняний законодавець при формулюванні права на достатній життєвий рівень використав таку юридичну конструкцію, яка дозволила б, проголосивши це право і задовольнивши тим самим соціальні сподівання людей, водночас не допустити від громадян подання до суду позовів до держави з вимогою забезпечити їм достатній життєвий рівень на підставі цієї конституційної норми. Тобто за порушення цього права чинним законодавством України не передбачається взагалі ніякої юридичної відповідальності. І тому ст. 48 Конституції України є найскладнішою для правового захисту.

У праві кожного на достатній життєвий рівень розкривається важливий аспект соціальної, правової держави. І тому держава зобов'язана постійно здійснювати правові, організаційні та економічні заходи щодо матеріального поліпшення умов життя своїх громадян, а також зобов'язана забезпечувати їм можливість захищати своє право на гідне життя.

7. Право кожної людини на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49) тісно взаємопов'язане з іншими конституційними правами людини, зокрема, з правом на життя, на належні, безпечні і здорові умови праці, на відпочинок, на безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо. Тобто забезпечення права на охорону здоров'я є основою, що дозволяє досягти здійснення інших конституційних прав людини та є об'єктом правового регулювання міжнародного законодавства, що знайшло своє висвітлення в важливих

документах насамперед у Статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я (1946 р.), ст. 25 Загальної декларації прав людини, ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та ст. ст. 11 і 13 Європейської соціальної хартії (переглянута). Але Україна не взяла на себе зобов'язання стосовно деяких статей Хартії, в тому числі статей 12 і 13, які закріплюють право на соціальне забезпечення та медичну і соціальну допомогу, незважаючи на проголошення зазначених прав у Конституції України.

Наявна техніко-юридична конструкція ч. 1 ст. 49 Конституції України свідчить про те, що основними структурними елементами права на охорону здоров'я, які логічно впливають з неї, є право на медичну допомогу і право на медичне страхування. Аналізуючи положення ч. 3 ст. 49 Конституції України Конституційний Суд України у своєму рішенні від 29.05.2002 р. № 10-рп/2002 відзначив, що термін “медична допомога” широко вживається в національному законодавстві України. Але, цей термін не має однозначного визначення, що надає правозастосовцю не тільки широкий спектр дій, а й ускладнює обґрунтованість і законність прийнятих ними рішень. Більш того, до цього часу залишається невизначеним на доктринальному і законодавчому рівнях і близьке за своїм змістом до поняття “медична допомога” поняття “медична послуга”.

Необхідною гарантією щодо забезпечення належної організації охорони здоров'я є розвиток системи медичного страхування, що пов'язана з компенсацією витрат громадян на медичне обслуговування й передбачає страхування на випадок втрати здоров'я з будь-якої причини. Досвід європейських держав щодо медичного страхування свідчить про високу ефективність різних моделей та систем медичного страхування населення. На сьогодні в більшості з них, у конституціях яких проголошено право на охорону здоров'я, фінансове забезпечення здійснюється з державного бюджету, коштів підприємств і внесків приватних осіб.

Медичне страхування може проводитися в різних формах (обов'язкова і добровільна), вибір якої залежить від конкретних економічних, демографічних і соціальних умов, рівня захворюваності та інших чинників, які характеризують загальний стан здоров'я та рівень медичного обслуговування. У той же час Україна надає перевагу

саме добровільному медичному страхуванню, що, у свою чергу, свідчить про недостатнє державне фінансування системи надання населенню медичної допомоги.

Крім того, Україна на конституційному рівні (ч. 2 ст.49) закріпила положення, в якому наданий перелік відповідних програм, фінансування яких здійснюється виключно з державного бюджету.

Враховуючи те, що проблеми здоров'я населення вимагають постійної уваги з боку держави, а розвиток системи охорони здоров'я має бути пріоритетним серед основних напрямів соціальної політики, тому головним обов'язком держави в галузі охорони здоров'я є створення умов для ефективного й доступного для всіх громадян медичного обслуговування. Тобто держава зобов'язана забезпечити і створити рівні можливості для кожної людини незалежно від рівня її соціального статусу, службового становища чи матеріального добробуту.

Важливою гарантією реалізації цього права є надання державними і комунальними закладами охорони здоров'я медичної допомоги безоплатно, офіційне тлумачення зазначеного терміна якого надано в Рішенні Конституційного Суду України “Про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України” від 29.05.2002 р. №10-рп/2002. Так, термін “безоплатність” у контексті всієї статті 49 Конституції України означає, що індивід, який отримує таку допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я, не повинен відшкодовувати її вартість ні у вигляді будь-яких платежів, ні в будь-якій формі незалежно від часу надання медичної допомоги.

Варто нагадати, що діюча в Україні система охорони здоров'я формувалася як складова частина планової соціалістичної економіки, що забезпечувалася державним фінансуванням за рахунок бюджетних коштів. Інші джерела фінансування в той час не розглядалися, оскільки на законодавчому рівні декларувалось надання всім громадянам без винятку медичної допомоги безоплатно. На сьогодні, заклади охорони здоров'я не мають фінансової можливості надавати весь спектр медичних послуг громадянам безоплатно, і тому ця норма носить більш декларативний характер.

§ 7. Культурні права і свободи людини і громадянина в Україні

Культурні права – це самостійна група конституційних прав і свобод в культурній (духовній, ідеологічній, інформаційній) сфері, певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу і всього людства, їх засвоєння, використання та участь у подальшому їх розвитку. Ці права спрямовані на розвиток духовності кожної людини, допомагають їй бути корисним учасником політичного, духовного, соціального і культурного прогресу. Тому без визнання та дотримання культурних прав, без здійснення права на культурну ідентичність, освіту, інформацію неможливо гарантувати людську гідність, а також повністю реалізувати інші права людини. Як свідчить світовий досвід, суспільство з низькою культурою ніколи не зможе стати суспільством високої цивілізації та життєвого благополуччя, суспільством високих політичних технологій і правової культури. У такому суспільстві, як правило, відсутня національна ідея та домінує тенденція до саморуйнування.

У Конституції України закріплено наступні культурні права і свободи:

1. Право кожної людини на освіту (ст. 53) як зазначено в Рішенні Конституційного Суду України від 4 березня 2004 р. №5-рп/2004, це право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної діяльності в умовах сучасного суспільства. Зазначене право включає в себе ряд відносно самостійних прав, які, у свою чергу, тісно взаємопов'язані з іншими конституційними правами, зокрема з правом на працю, правом на підприємницьку діяльність, правом на соціальний захист, правом на віросповідання, правом на достатній життєвий рівень, правом на свободу слова, правом на результати своєї інтелектуальної та творчої діяльності. Тобто право на освіту є причиною (або умовою) реалізації деяких прав і свобод, а також постає наслідком дії іншої групи конституційних прав.

Крім того, право на освіту є міжнародно визнаним правом людини й знайшло висвітлення у важливих міжнародно-правових актах насамперед у ст. 26 Загальної декларації прав людини, у ст. ст. 13 і 14

Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, у ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у ст. 28 Конвенції про права дитини.

Сутність конституційного права на освіту полягає в тому, що це можливість людини і громадянина оволодівати знаннями постійно, протягом всього життя як за допомогою існуючої в державі системи закладів освіти, так і закладів освіти інших форм власності, а також шляхом самоосвіти, це засіб задоволення інтересів людини і громадянина в політичній, соціально-економічній та духовно-культурній сферах їх життєдіяльності. Право на освіту має загальний характер, надається будь-якій фізичній особі та є рівним для всіх незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Забороняються будь-які форми обмеження прав людини за зазначеними ознаками. Це право належить кожному від народження й є невід'ємним, його не можна передати іншій особі чи успадкувати, від нього не можна відмовитись. Будучи основним за своєю природою, це право відрізняється безстроковим характером. Отримавши міжнародно-правову та конституційну форму закріплення, право на освіту існує постійно та діє безстроково, незалежно від інших юридичних умов і не припиняється після реалізації.

Важливою гарантією реалізації права на освіту є його доступність і безоплатність. Так, доступність освіти означає, що нікому не може бути відмовлено в праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права, а безоплатність означає можливість здобуття освіти в державних і комунальних закладах освіти без внесення плати в будь-якій формі за освітні послуги визначених чинним законодавством рівня, змісту, обсягу і в межах тих видів освіти, безоплатність яких передбачена ч. 3 ст. 53 Конституції України.

На відміну від конституцій європейських держав, які в своїх текстах лише згадують про деякі рівні освіти, Україна на конституційному рівні (ч. 3 ст. 53 Конституції України) закріпила положення, в якому надала перелік всіх рівнів освіти. А також закріпила положення щодо надання державних стипендій та пільг учням і студентам ширше за змістом ніж це передбачено підпунктом е) п. 2 ст. 13 Міжнародного пакту про

економічні, соціальні і культурні права. Тобто Україна єдина з пострадянських країн, яка закріпила у своїй Конституції обов'язок держави, незалежно від наявності в неї коштів, виплату академічних, соціальних та інших видів стипендій та надання пільг учням і студентам.

Наявна юридична конструкція ч. 4 ст. 53 Конституції України, в якій закріплено право безоплатно здобути вищу освіту і яке є одним із різновидів конституційного права на освіту, у цілому відповідає вимогам міжнародно-правових актів, зокрема в питаннях гарантування її безоплатності, що сформульовано як право. У той же час, в Україні склалася ситуація, за якої функції держави щодо забезпечення права громадян на безкоштовну вищу освіту перекладаються на людину, що не відповідає чинним положенням Конституції України та інтересам суспільства. Також Конституція України не передбачає повної загальнодоступності цього рівня освіти, а надає громадянам право на його отримання на конкурсній основі, тобто держава “запроваджує своєрідний обмежувальний ценз”. Тому єдиною причиною, яка не може дати особі змоги здобути вищу освіту в державних і комунальних закладах вищої освіти, може бути тільки відсутність знань або неналежний їх рівень, тобто неспроможність пройти конкурсний відбір.

При цьому слід наголосити, що вища освіта може бути здобута лише в закладах, які мають статус «вищий навчальний заклад» і під яким в Законі України «Про вищу освіту» (2014 р.) розуміється окремий вид установи, яка є юридичною особою приватного або публічного права, діє згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти, проводить наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну діяльність, забезпечує організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей.

У ч. 5 ст. 53 Конституції України закріплена єдина гарантія на “... право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства”, що означає, що держава зобов'язується не перешкоджати навчанню чи вивченню будь-яких мов і не дозволяє створювати такі перешкоди іншим суб'єктам правових відносин.

Отже, право на освіту є міжнародно визнаним правом людини, яке має загальний характер, а також має специфічний соціальний зміст,

тобто задоволення природної потреби людини в пізнанні навколишнього світу.

2. Право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості та право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 1 і 2 ст. 54) посідає особливе місце і є невід'ємним, загально визнаним, універсальним правом, що охоплює різні галузі культури, включаючи мистецтво, літературу, творчу діяльність у сфері науки і техніки та об'єкти авторського права. Зі змісту положення цієї норми випливає, що це право має три складові: право вільно займатися різними видами інтелектуальної, творчої діяльності; право на інтелектуальну власність; право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право інтелектуальної власності, з одного боку, покликане застерегти державу щодо неприпустимості втручання в процес творчої діяльності громадян та їх об'єднань, а з іншого – покладає на державу обов'язок сприяти розвитку їх творчої ініціативи, щоб людина змогла б вільно реалізовувати й розпоряджатися результатами своєї творчості. При цьому слід враховувати, що творчість як розумовий процес людини не підлягає правовому регулюванню, а є її вільним вираженням. Але правова регламентація потрібна, вона покликана впливати на організацію літературної, художньої, наукової, технічної та інших видів творчої діяльності, визначати умови охорони її результатів. У цих аспектах і реалізуються конституційні гарантії свободи зазначених видів творчості. Власне кажучи, вся історія законодавства про інтелектуальну власність являє собою пошук розумного балансу інтересів, своєрідний соціальний контракт між автором і суспільством щодо використання результатів творчої діяльності.

Право інтелектуальної власності є об'єктом конституційно-правового регулювання не лише Конституції України, а й міжнародного законодавства, зокрема Загальної декларації прав людини (ст. 27), Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (ст. 15), Всесвітньої декларації про інтелектуальну власність 2000 р. та інших міжнародно-правових актів. У зазначених документах норми щодо інтелектуальної власності побудовані з дотриманням певної логічної схеми: спочатку проголошується свобода інтелектуальної, творчої діяльності, а потім ідеться про право на її

результати, захист інтересів авторів і завдання держави в цьому напрямку.

Зі змісту ч. 1 і 2 ст. 54 Конституції України випливає, що суб'єктом права інтелектуальної власності є лише громадяни України, що не є виправданим, оскільки, по-перше, відбувається автоматичне звуження конституційних можливостей людини у сфері реалізації своїх літературних, художніх, наукових і технічних потреб в Україні; по-друге, це суперечить ч. 2 ст. 27 Загальної декларації прав людини і п. 1 ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, в яких носієм цього права виступає “кожна людина”, що не може не враховуватися на національному рівні; по-третє, це не відповідає положенню ч. 1 ст. 26 Конституції України; по-четверте, позитивний конституційний досвід багатьох європейських держав свідчить про недоцільність обмеження кола суб'єктів реалізації цього права; по-п'яте, при визначенні суб'єктів щодо результатів своєї інтелектуальної, творчої діяльності між ч. 1 ст. 41 і ч. 2 ст. 54 Конституції України виникла колізія, яка до її усунення повинна долатися на користь положень ч. 1 ст. 41 Конституції України, що відповідатиме практично загальноновизнаній у європейському співтоваристві практиці.

У ч. 1 ст. 54 Конституції України міститься дві норми культурних прав громадян України, а саме: 1) свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості; 2) захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; а в ч. 2 цієї статті – дві норми юридичних гарантій цього права: 1) право кожного громадянина на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; 2) гарантії недопустимості використання або поширення цих результатів без згоди їх авторів, за винятками, встановленими законом. Звідси випливає, що держава надає своїм громадянам можливість займатися будь-яким видом творчої діяльності з метою самовираження особистості, вдосконалення своїх здібностей і дарувань, задоволення власних моральних і матеріальних інтересів. Тобто, ця стаття ще раз підтверджує про нерозривний зв'язок охорони результатів інтелектуальної діяльності із забезпеченням свободи особистості, а також підкреслює подвійну реальність, характерну для інтелектуальної творчості, – не тільки культурна (духовна), а й економічна, оскільки для

сучасного суспільства властива не лише тенденція для посилення захисту особистих немайнових (моральних) прав авторів і винахідників, а й стрімко зростаюча комерціалізація майнових (економічних) прав.

Право інтелектуальної власності знаходиться в тісному зв'язку з правом на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, якою володіють усі люди, а не тільки особи творчих професій. Тобто творчий процес передбачає оприлюднення його результатів, хоча митець може творити для себе й не доводити до відома інших своє творіння.

Отже, враховуючи, що література, мистецтво, наука і техніка – це діалектично пов'язані між собою творчі процеси матеріального і духовного життя людей, науковці надають такі визначення видам творчості, які закріплені на конституційному рівні, а саме: 1) літературна творчість – це процес створення людиною якісно нових художніх творів, виражених у словесній (мовній) формі, що визначаються новизною, оригінальністю, суспільно-історичною унікальністю; 2) художня творчість – це процес створення людиною якісно нового твору мистецтва, який визначається неповторністю, оригінальністю, суспільно-історичною унікальністю; 3) наукова творчість – це процес створення людиною якісно нового твору науки, який визначається неповторністю, оригінальністю, суспільно-історичною унікальністю; 4) технічна творчість – це процес створення людиною якісно нових творів техніки, які визначаються неповторністю, оригінальністю, суспільно-історичною унікальністю.

Конституція України в ч. 2 ст. 54 закріпила положення, згідно з яким кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, і тим самим відтворила положення ч. 1 ст. 41, в якому також прямо говориться про визнання державою права власності кожного на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Крім того, у цій частині встановлено правило, відповідно до якого ніхто не може використовувати або поширювати результати інтелектуальної, творчої діяльності без згоди власника, за винятками, встановленими законом.

§ 8. Обов'язки людини і громадянина в Україні

Конституція України сформулювала нову світоглядну парадигму взаємин суб'єктів у системі суспільних відносин «людина–суспільство–держава». Тобто, поряд із цілим комплексом прав і свобод, Основний Закон України передбачає ряд важливих обов'язків, які є невід'ємним, органічним складовим елементом конституційно-правового статусу людини і громадянина і які випливають з об'єктивної необхідності забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Загалом, якщо говорити про категорію обов'язку, то обов'язки є вагомим елементом механізму стабільності в суспільстві, одним із чинників забезпечення та непорушення прав і свобод людини і громадянина. Ще К. Маркс писав, що в людському суспільстві «немає прав без обов'язків, як і немає обов'язків без прав», а Т. Пейн у своїй праці «Права людини» стверджував, що «Декларацію прав необхідно було супроводити Декларацією обов'язків Декларація прав є одночасно й Декларацією обов'язків. Усе, що є правом однієї людини, у той же час є і правом іншої; і мій обов'язок – забезпечувати, а не лише користуватися». До речі, питання прийняття спеціальної Декларації обов'язків людини і громадянина неодноразово обговорювалось на різних міжнародних форумах. Так, у 1997 р. в ООН розглядався проект Загальної декларації обов'язків людини, який містив 19 найбільш принципових статей та який, на жаль, не був прийнятий.

Обов'язок – це зворотня сторона права, тобто односторонніх, незалежних, відокремлених одне від одного прав та обов'язків не існує, тому що у відокремленому вигляді вони взагалі б не мали змісту. Права та обов'язки об'єктивно взаємопов'язані між собою через їх взаємозумовленість та рівність. Таким чином, цей висновок дає можливість розглядати конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина як цілісне явище, що володіє специфічними ознаками та властивостями системи. Тобто конституційні обов'язки виконують у правовій системі держави важливі та багаточільові функції, а також соціальні ролі.

Конституційні обов'язки людини і громадянина – це міра суспільно необхідної правомірної поведінки особи, що закріплена в нормах Конституції та законах держави, яка наявна винятково у

конституційно-правових відносинах і передусім виражає її обов'язки перед державою та суспільством.

Від правильності тлумачення й розуміння проблеми співвідношення та єдності конституційних прав і конституційних обов'язків залежить правомірна поведінка людини в суспільстві, дотримання нею законів, повне й правильне використання своїх прав і свобод та водночас неухильне, сумлінне виконання своїх обов'язків перед іншими людьми, суспільством і державою.

Це співвідношення характеризується принципом, який в зарубіжній літературі іноді позначається як принцип юридичної симетрії та походить від юридичного правила римського права, яке в перекладі з латинської означає «де вигода, там й обов'язок». З приводу останнього варто зазначити, що свого часу Г. Гегель стверджував, що права і обов'язки «об'єднані в одному і тому ж відношенні ... насамперед у тому розумінні, що певному праву з мого боку відповідає в іншому певний обов'язок. Якби в одній стороні були б усі права, а в іншій усі обов'язки, то цілісне розпалося б». Схожу думку про нерозривний зв'язок прав та обов'язків висловлював російський історик і джерелознавець Василь Йосипович Ключевський (1841-1911), який писав, що «права без обов'язків – юридична безглуздість, як наслідок без причини – нісенітниця логічна». Тобто не можна собі уявити людину, яка несе тільки обов'язки, як неможливі й права людини без обов'язків.

Таким чином, незважаючи на те, що категорії «права» і «обов'язки» тісно взаємопов'язані між собою, слід зазначити, що на конституційному рівні перелік прав і свобод людини і громадянина закріплений значно ширше, аніж перелік обов'язків. У той же час у більшості випадків не потрібно нарівні з кожним правом відображати в тексті конституції кореспондуючий цьому праву обов'язок, який сам собою розуміється та який насамперед знаходить своє закріплення в чинному законодавстві на галузевому рівні.

У громадянському суспільстві завдяки новим принципам взаємин особи і суспільства права та обов'язки людини і громадянина рівною мірою є необхідним засобом досягнення всебічного й гармонічного розвитку людини та задоволення її особистих, суспільних та інших інтересів шляхом реалізації прав і обов'язків у їхньому нерозривному

зв'язку між собою, що зміцнюється у зв'язку зі збільшенням матеріальних можливостей сучасного суспільства та зростанням свідомості її членів.

Взаємозв'язок обов'язків з правами і свободами, а також із суспільством і державою дістав своє конституційно-правове закріплення в назві розділу II Конституції України. Тобто зафіксовані на конституційному рівні обов'язки визнаються основними, що не тільки відображає їх значущість, а й вказує на форму закріплення – Основний Закон України. Відтворення в конституційно-правових нормах обов'язків є побажанням держави щодо поведінки осіб, які постійно проживають чи перебувають на законних підставах на її території, або лише до поведінки громадян цієї держави. Цей принцип розповсюджується й на осіб, навіть якщо вони мають подвійне громадянство, а також на іноземних громадян та осіб без громадянства.

У більшості європейських держав обов'язки почали юридично формуватися лише після Другої світової війни у зв'язку з прийняттям найважливіших міжнародно-правових актів. Уперше в історії людства та теорії права питання щодо обов'язків людини було науково висвітлено в п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини, та в окремих статтях Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Таким чином, класична формула «немає прав без обов'язків» отримала міжнародне визнання та знайшла своє закріплення в конституціях європейських держав.

Враховуючи, що обов'язки є загальноісторичною, загальносоціологічною, філософською, моральною і юридичною категорією, необхідно зазначити, що конституційний обов'язок людини і громадянина – це встановлені конституцією певної держави вид і міра їх необхідної обов'язкової поведінки. Тобто, конституційні обов'язки – це правова форма взаємозв'язку людини і держави, яка обумовлює його стійкий і зворотний характер, соціальна цінність яких полягає в тому, що конституційні обов'язки виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій.

Вітчизняний законодавець не відмовився від багатьох обов'язків у різноманітних сферах життєдіяльності людини. Водночас каталог

обов'язків збільшився за рахунок встановлення нових, досі не закріплених у Конституції України обов'язків. Конституційно-правова природа обов'язку розкривається в статтях 23, 26, 35, 41, 51, 53, 57, 65, 66, 67, 68 Конституції України, в яких закріплено 14 обов'язків людини і громадянина. За цим показником Україна випереджає всі держави континентальної Європи.

У Конституції України встановлено перелік суспільних відносин, які не можуть набути статусу обов'язку. Так, у ч. 3 ст. 35 Конституції України наголошено, що «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова», у ч. 1 ст. 60 – «ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази», у ч. 2 ст. 62 – «ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину».

Закріплюючи на конституційному рівні обов'язки людини і громадянина, держава сприяє налагодженню найважливіших зв'язків між публічно-владними суб'єктами і суспільством, пошуку та узаконенню ефективних шляхів досягнення особистих і громадських інтересів. При цьому, конституційні обов'язки повинні бути забезпечені відповідними переконаннями, вихованням і примусом у тій мірі, в якій це передбачено міжнародними документами, що відповідає умовам держави.

Отже, конституційні обов'язки становлять одну, цілісну систему конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, в якій права людини можуть бути настільки реалістичними, наскільки вони передбачають несення відповідних обов'язків, а обов'язки є настільки справедливими, наскільки вони підтверджуються відповідними правами і свободами людини і громадянина. Обов'язки мають бути чіткими, з однаковим значенням та зрозумілі кожній людині, враховувати соціально-економічні умови, які склалися в Україні, а також традиції та ментальність Українського народу, рівень правової культури й правосвідомості населення та стан законності і правопорядку в державі.

У Конституції України закріплено наступні обов'язки людини і громадянина:

1. Обов'язок людини перед суспільством (ст. 23) і 2. Обов'язок людини перед державою (ч. 4 ст. 35), які тісно пов'язані з правами і свободами людини і громадянина.

Загально визнано, що жити в суспільстві та бути вільним від нього неможливо, тому що суспільство і держава, підтримуючи кожен окрему людину в її прагненні найповніше користуватися своїми правами і свободами, водночас зобов'язує її стримуватися в правомірних інтересах інших людей, суспільства і держави. Тобто держава формулює свої вимоги до людини в системі обов'язків, встановлюючи міри юридичної відповідальності за їх невиконання. Держава як носій політичної влади має спеціальні механізми забезпечення прав і свобод людини і громадянина та виконання ними своїх обов'язків. Саме тому Конституція України, регламентуючи обов'язки людини і громадянина, керується принципом, згідно з яким «кожна людина ... має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» (ст. 23), що пов'язує свободу та обов'язки і цілком відповідає п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини, де вказується, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи», а також положенню, яке записано в преамбулах Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права: «... кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить ...». Про відповідальність людини перед державою йдеться і в ч. 4 ст. 35 Конституції України, в якій наголошується, що «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою ...».

Саме державі належить виключна роль у системі чинників, що визначають становище людини в суспільстві. Держава являє собою особливий вид організації людського суспільства, що забезпечує територіальну, юридичну та політичну єдність населення. Оскільки відносини між людиною і суспільством мають переважно державно-правовий характер, то держава є офіційним, уповноваженим представником усього суспільства та виступає від її імені, а також держава є необхідним засобом узгодження інтересів людини, різних соціальних груп і суспільства як організація, підпорядкована суспільним інтересам і контрольована суспільством. Тобто, людина та її права і свободи розглядаються як кінцева мета втручання держави у громадське життя і одночасно є межею такого втручання.

Разом із тим, свобода людини у правовій державі не може бути абсолютною, оскільки вона обмежена і регламентована правом,

інтересами і правами інших людей. Від людини вимагається дотримання усіх правових приписів і виконання нею її обов'язків перед суспільством і державою. При цьому держава враховує, що для того, щоб правове регулювання було ефективним і стабільним, правові приписи повинні ґрунтуватися на реальності, враховувати потреби і закономірності соціально-економічного і духовного розвитку суспільства.

3. Обов'язок людини не використовувати власність на шкоду людині і суспільству (ч. 3 ст. 13). Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ч. 7 ст. 41). Тобто ч. 7 ст. 41 Конституції України є логічним продовженням положення ч. 3 ст. 13, в яких йдеться про те, що приватна власність, по-перше, дає індивідуальну свободу людині; по-друге, забезпечує їй владу над навколишнім середовищем і, по-третє, пов'язує людину з суспільством, робить її повноцінним суб'єктом цього суспільства. Але шкоду можна завдавати, не тільки використовуючи власність, а й володіючи і розпоряджуючись нею.

4. Обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї (ст. 51), які в такому обсязі та в такій формі вперше закріплені в Україні на конституційному рівні.

У ч. 2 ст. 51 Конституції України зазначено, що «батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття» Із цього випливає, що конституційний обов'язок батьків утримувати своїх дітей до повноліття є комплексним правовим явищем, зміст якого є досить широким, об'ємним і включає в себе такі окремі обов'язки батьків: 1) обов'язок щодо виховання дітей; 2) обов'язок щодо утримання дітей і створення умов для їхнього гідного життя, в тому числі в побутовому плані; 3) обов'язок забезпечити отримання дітьми освіти; 4) обов'язок дбати про фізичне та психічне здоров'я дітей; 5) обов'язок охороняти і захищати життя, гідність, свободу, особисту недоторканність дітей, забезпечувати їхню безпеку; 6) обов'язок забезпечувати фізичний розвиток дитини або сприяти такому розвитку; 7) обов'язок захищати права та інтереси дітей, у тому числі майнові; 8) обов'язок нести цивільно-правову відповідальність за шкоду, завдану дитиною. При цьому батьки зобов'язані утримувати як неповнолітніх дітей, так і повнолітніх непрацездатних дітей, які потребують матеріальної допомоги.

У той же час у ч. 2 ст. 51 Конституції України закріплено, що «повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків». Цей обов'язок відображає особисту відповідальність повнолітніх, працездатних дітей за долю своїх непрацездатних батьків (пенсіонерів, інвалідів, тяжко хворих), коли вони вже не в змозі забезпечити свої життєві потреби. Поряд з правовим закріпленням морального змісту цього конституційного припису, державою передбачено відповідні обов'язки громадян насамперед стосовно матеріального забезпечення.

5. Обов'язок людини набуття повної загальної середньої освіти (ч. 2 ст. 53) означає, що це той обсяг освіти, який держава вважає достатнім для розвитку людини, щоб гарантувати необхідний рівень її знань, а також економічний та соціальний розвиток самої держави. Також обов'язковість освіти означає, що відповідна поведінка, спрямована на одержання повної загальної середньої освіти, повинна здійснюватися суб'єктами незалежно від їх бажання. Обов'язковість повної загальної середньої освіти Конституційний Суд України кореспондував і державі, вказуючи на її обов'язок створити умови для безоплатного здобуття такої освіти в державних і комунальних навчальних закладах.

Враховуючи, що діти не можуть нести відповідальність за порушення цього обов'язку, то обов'язок забезпечити отримання неповнолітніми дітьми відповідної освіти повинен покладатися на батьків або на осіб, що їх замінюють, інакше діти можуть опинитися в скрутному становищі протягом своєї життєвої адаптації. При цьому слід звернути увагу на те, що батьки або особи, що їх замінюють, не несуть ніякої відповідальності за невиконання цього обов'язку.

6. Обов'язок громадян України захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, шанувати її державні символи, а також відбувати військову службу відповідно до закону (ст. 65). Зміст цієї статті свідчить про те, що в ній ідеться практично про три конституційні обов'язки: 1) обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність; 2) обов'язок шанувати державні символи України; 3) обов'язок відбувати військову службу. Крім того, за своїм змістом ч. 1 ст. 65 Конституції України тісно пов'язана з ч. 1 ст. 17, яка покладає захист суверенітету і територіальної

цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки не тільки на державу, але й на весь Український народ, тобто, як зазначено в преамбулі Конституції України, на громадян України всіх національностей. Захист Вітчизни означає, що кожен громадянин України незалежно від національної, расової належності, віросповідання, ідеологічних переконань, трудової та іншої діяльності повинен захищати й відстоювати її конституційний лад від усіляких посягань насамперед від озброєної агресії або збройного конфлікту. Але захист Вітчизни – це не лише її оборона. Це й стан захищеності державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, законних інтересів держави та прав і свобод людини і громадянина від посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, це відповідний рівень громадського порядку та громадської безпеки, збереження національної культури тощо. Усі ці аспекти захисту Вітчизни мають відстоюватись громадянами України.

Слід зазначити, що шанування державних символів уперше закріплено на конституційному рівні як обов'язок громадян України. При цьому в ст. 20 Конституції України міститься вичерпний перелік державних символів України, до яких належать: Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Але виконання обов'язку шанувати державні символи України, це перш за все «відчувати або виявляти глибоку повагу, пошану...» до них. І тому, виходячи зі змісту цієї норми, цей обов'язок насамперед забезпечується свідомим ставленням самої особи до такої поведінки. У разі, коли з її боку немає бажання добровільно виконувати обов'язок, то державою за це не передбачено ніякої юридичної відповідальності. Тобто ніяких санкцій за неналежну реалізацію цього обов'язку ні в Конституції, ні в чинному законодавстві України не передбачено.

Пріоритетність обов'язку захищати Вітчизну є очевидною з огляду на об'єктивну необхідність всебічного утвердження її зовнішнього і внутрішнього суверенітету, незалежності в політичній, економічній, культурній та в інших сферах, а також з урахуванням агресивних дій з боку сусідньої держави. Згідно з ч. 2 ст. 65 Конституції України, цей обов'язок має ще один аспект – обов'язок громадян відбувати військову службу відповідно до закону. Військова служба є державною службою

особливого характеру, що пов'язана з виконанням громадянина України загального військового обов'язку і службою в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених відповідно до чинного законодавства України, а також у правоохоронних органах спеціального призначення та Державної спеціальної служби транспорту, посади яких комплектуються військовослужбовцями. У сучасній юридичній літературі військову службу розглядають як почесний обов'язок кожного громадянина України, яка встановлюється з метою підготовки громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних Сил України та інших військових формувань. Але під час реалізації цього обов'язку, у деяких громадян виникають проблеми, коли вони за своїми світоглядними чи релігійними переконаннями, які ґрунтуються на одній з фундаментальних свобод людини і громадянина, а саме – на свободі совісті, не можуть проходити строкову військову службу. У цих та інших установлених законом випадках зазначені громадяни мають право на заміну військової служби на альтернативну (невійськову) службу, порядок проходження якої врегульовується чинним законодавством України.

Водночас конституційний обов'язок захищати Вітчизну та обов'язок проходити військову службу не слід ототожнювати, оскільки вони є різними за цілою сукупністю ознак і можуть реалізовуватися як разом, тобто у взаємозв'язку, так і окремо, але в той же час вони знаходяться в діалектичному взаємозв'язку та впливають один на одного. Крім того, значущість цих конституційних обов'язків громадян України певною мірою засвідчує й той факт, що за їх невиконання чинним законодавством передбачається кримінальна відповідальність.

7. Обов'язок людини не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині та відшкодовувати завдані нею збитки (ст. 66) передбачає необхідність духовного відродження України, надійного збереження та розумного використання її культурних цінностей і навколишнього природного середовища.

У цій нормі йдеться практично про три конституційні обов'язки кожної людини: 1) обов'язок не заподіювати шкоду природі; 2) обов'язок не заподіювати шкоду культурній спадщині; 3) обов'язок відшкодовувати завдані збитки природі та культурній спадщині. Тобто ці обов'язки представлені як активною, так і пасивною складовою. При

цьому пасивна складова припускає обов'язок утриматися від дій, які заподіюють шкоду природі та культурній спадщині, а активна складова міститься в обов'язку здійснювати дії щодо попередження шкоди, поновлення навколишнього середовища та відшкодування завданих збитків.

Обов'язок охороняти культурну спадщину, що передбачений ст. 66 Конституції України, перш за все, спрямований на збереження матеріальних і духовних цінностей Українського народу, його історичних надбань. На доктринальному рівні деякі науковці поняття «культурна спадщина» визначають як надбання матеріальної та духовної культури людства, що успадковується від попередніх поколінь та є засобом піднесення духовності, єднання людей навколо вічних цінностей добра і краси; як сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення; а на законодавчому рівні – як сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини.

Україна ще в 1988 р. ратифікувала Конвенцію про охорону культурної і природної спадщини, яку схвалила ЮНЕСКО в 1972 р., і тим самим взяла на себе обов'язок охороняти культурну спадщину свого народу, яка є складовою частиною всесвітньої культурної спадщини, на основі загальноєвропейських принципів міжнародного права. І тому, згідно з ч. 5 ст. 54 Конституції України, «держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами».

Крім того у ст. 66 Конституції України закріплено припис щодо встановлення відповідальності кожної людини за заподіяну шкоду об'єктам природи, пам'яткам історії та культури, а саме відшкодувати завдані нею збитки.

8. Обов'язок кожної людини сплачувати податки та інші примусові збори (ст. 67) є одним із найбільш давніх конституційних обов'язків в економічній сфері, який спрямований на забезпечення стабільного економічного розвитку держави. Цей обов'язок виник з появою держави як засіб покриття видатків на виконання функцій держави і є однією з її ознак. Для громадян України цей обов'язок є

якісно новим конституційним обов'язком, оскільки попередні конституції його не передбачали. Ця норма означає, що особи, які отримують доходи від підприємницької, трудової, інтелектуальної і творчої діяльності, а також з інших джерел, встановлених чинним законодавством України, зобов'язані брати участь у формуванні державного та місцевих бюджетів шляхом сплати податків і зборів. Тобто податковий обов'язок полягає в безоплатному відчуженні частини майна людини на користь держави.

Загальновизнано, що кожна держава для виконання своїх завдань і функцій повинна мати бюджет із стабільними джерелами надходжень, якими є насамперед податки. Сплата податків надає змогу забезпечити обороноздатність, економічну та фінансову безпеку держави, реалізовувати соціально-культурні програми насамперед у галузі освіти, науки, охорони здоров'я в інтересах всього суспільства. І тому своєчасна й повна сплата податків є конституційним обов'язком кожної людини, в тому числі іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України та мають джерело доходу або певний вид майна. У зв'язку з тим, що держава не може існувати тільки за рахунок добровільних, благодійних надходжень, тому податки є загальнообов'язковими, примусовими платежами, що забезпечені силою державного примусу, а також є індивідуальним платежем, який не має цільового призначення. Держава, стягуючи податок, у той же час не має зобов'язання перед конкретним платником податків і зборів, а також не бере на себе обов'язок надати платнику на суму податків матеріальні блага або послуги.

Слід наголосити, що ч. 1 ст. 67 Конституції України встановлює не тільки обов'язковість сплати податків і зборів, а й конкретно регулює порядок і розмір цих податків і зборів, які встановлюються законом, а ч. 2 цієї статті закріплює обов'язок усіх громадян декларувати майновий стан і доходи за минулий рік, тобто вимагає подання до податкових органів офіційної заяви платника про одержані ним за минулий рік доходи та про податкові пільги, що на нього поширюються.

9. Обов'язок людини неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і

гідність інших людей (ч. 1 ст. 68) займає важливе місце серед конституційних обов'язків і виражається в необхідності чітких настанов правомірної поведінки людини і громадянина у всіх сферах їхньої життєдіяльності, має вагоме значення в зміцненні громадської дисципліни, правопорядку, відіграє значну роль у конституційно-правовому регулюванні поведінки учасників суспільних відносин, у посиленні взаємовідповідальності громадян та органів державної влади.

У ч. 1 ст. 68 Конституції України фактично закріплено два окремих особистих обов'язків кожної людини: 1) неухильно додержуватися Конституції України та законів України; 2) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Перший обов'язок установлений в інтересах усього суспільства, а другий обов'язок спрямований насамперед на захист індивідуальної свободи кожної окремої особи, яка, виконуючи його, таким чином оберігає себе від негативних і несприятливих наслідків.

Обов'язок людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції та законів України можна з впевненістю назвати універсальним, оскільки він є фактично «фундаментом», на який спираються всі інші конституційні обов'язки. І тому відсутність подібного обов'язку унеможлиблює гарантування багатьох конституційних прав і свобод, забезпечення дотримання інших обов'язків. Крім того, цей обов'язок стосується абсолютно всіх людей, які постійно проживають в Україні, і навіть тих, хто тимчасово перебуває на її території на законних підставах, оскільки не можна допустити, щоб якась особа мала привілеї не додержуватись чинних в Українській державі законів.

У ч. 1 ст. 68 Конституції України також закріплено обов'язок кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, який впливає з ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини та положення преамбули Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, згідно з яким «... кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того

колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті».

Людина, яка перебуває в суспільстві, постійно взаємодіє з іншими людьми й тому вона повинна мати обов'язки по відношенню до них.

Тобто люди нерозривно пов'язані між собою й не можуть існувати незалежно один від одного. Така залежність створює моральну взаємодію людей, яка проголошена у ст. 1 Загальної декларації прав людини: «усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю й повинні діяти у відношенні один до одного в душі братерства». Таким чином, додержання цього обов'язку мінімізує конфлікти між людьми або навіть унеможлиблює їх.

Отже, виконання ч. 1 ст. 68 Конституції України передбачає вивчення кожною людиною Конституції та законів України, а також інших нормативно-правових актів, що визначають їх права і обов'язки, оскільки, як зазначено в ч. 2 цієї статті: «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». У зв'язку з цим, кожна людина має намагатися не тільки якнайкраще знати чинне законодавство України, але й додержуватися (виконувати) його приписи, що є запорукою формування правової держави і громадянського суспільства в Україні.

Завдання та питання для самостійної перевірки знань

1. В яких міжнародно-правових актах закріплено права, свободи і обов'язки людини і громадянина?
2. Розкрити зміст поняття «права людини».
3. Як співвідносяться між собою поняття «права людини» і «свобода людини», «права людини» і «права громадянина»?
4. За якими критеріями класифіковані права людини в Конституції України?
5. Назвіть загальні та спеціальні ознаки громадянських прав і свобод людини і громадянина.
6. Розкрити зміст громадянських прав і свобод людини і громадянина, які закріплені в Конституції України.
7. У чому сутність і призначення політичних прав і свобод людини і громадянина?
8. Розкрити зміст політичних прав і свобод людини і громадянина, які закріплені в Конституції України.
9. Розкрити зміст економічних прав і свобод людини і громадянина, які закріплені в Конституції України.

10. Розкрити зміст соціальних прав і свобод людини і громадянина, які закріплені в Конституції України.

11. Чи можна розглядати чинне законодавство України як таке, що забезпечує право кожної людини на достатній життєвий рівень?

12. Розкрити зміст культурних прав і свобод людини і громадянина, які закріплені в Конституції України.

13. Назвіть конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні.

14. У чому полягає взаємопов'язаність і взаємозалежність прав та обов'язків людини і громадянина?

15. Як Ви розумієте конституційне положення: «обов'язок людини перед суспільством» і «обов'язок людини перед державою»?

Теми рефератів для презентації на семінарському занятті

1. Закріплення прав людини в міжнародно-правових актах.
2. Класифікація прав людини.
3. Загальноправові принципи прав людини.
4. Роль Конституції України в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина.
5. Загальна декларація прав людини як основне джерело міжнародного права захисту прав людини
6. Право на життя як невід'ємне право кожної людини.
7. Право кожної людини на свободу та особисту недоторканість.
8. Право кожної людини на свободу вибору місця проживання.
9. Право кожної людини на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.
10. Право кожної людини на свободу світогляду і віросповідання.
11. Право кожної людини на судовий захист.
12. Право кожної людини знати свої права і обов'язки.
13. Право кожної людини на професійну правничу допомогу.
14. Право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії.
15. Право кожної людини на свободу об'єднання у громадські організації.

16. Право громадян України брати участь в управлінні державними справами.

17. Форми вираження громадянами України своїх поглядів і відстоювання своїх політичних переконань.

18. Співвідношення приватної власності та інтересів суспільства і держави.

19. Право кожної людини на підприємницьку діяльність.

20. Право кожної людини на працю.

21. Право громадян України на соціальний захист.

22. Право кожної людини на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї.

23. Право кожної людини на охорону здоров'я.

24. Право кожної людини на освіту.

25. Закріплення свободи творчої діяльності в Конституції України.

26. Обов'язки як елемент конституційно-правового статусу людини і громадянина.

27. Співвідношення прав людини і обов'язків людини і громадянина.

28. Конституційний обов'язок людини перед суспільством і перед державою.

29. Обов'язок громадян України захищати Вітчизну.

30. Обов'язок кожної людини сплачувати податки.

Термінологічний словник

Абсолютна монархія – різновид монархічної форми правління, яка характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повноти державної і духовної (релігійної) влади в руках монарха. Різновидом А. м. є теократична монархія, в якій державна влада належить церковній ієрархії (Ватикан).

Абсентеїзм (лат. *absens* – відсутній) – ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах парламенту, президента, органів місцевого самоврядування.

Автократія (грец. *autarkeia* – самовладдя) – система управління суспільством чи державою, за якої одній особі належить виключна і необмежена верховна влада.

Автономія (грец. *avtonomia* – самоврядування, незалежність) – самостійне здійснення державної влади або самоврядування національної чи територіальної спільності в межах єдиної держави.

Авторитаризм – різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується значним зосередженням державної влади в руках однієї особи або окремої групи, обмеженням політичних прав і свобод громадян та суспільно-політичних об'єднань, недопущенням політичної опозиції, приниження ролі представницьких органів влади, використанням насильства і позасудових методів примусу, спирання на поліцейські та військові апарати.

Аналогія закону – застосування до суспільних відносин, які нерегульовані відповідною правовою нормою, норм права, що регулюють подібні за змістом відносини в межах певної галузі права. А. з. є засобом вирішення конкретних юридичних справ за наявності прогалин у чинному законодавстві України.

Аналогія права – застосування до суспільних відносин, які нерегульовані відповідною правовою нормою, і за відсутності норм права, що регулюють подібні за змістом відносини, загальних засад і принципів певної галузі права. А. п. використовується тоді, коли не можна застосувати аналогію закону.

Анархізм (грец. *anarchia* – безвладдя) – політична ідеологія, яка проголошує необхідність знищення держави тому, що вона ототожнюється з насиллям і примусом, що несумісні з індивідуальною свободою як вищою особистою цінністю і заміни її вільною та добровільною асоціацією громадян.

Антидемократичний режим – вид державного режиму, за яким державна влада зосереджується в руках неконтрольованої народом групи осіб чи в руках однієї особи і здійснюється більш жорсткими методами шляхом порушення прав і свобод людини та усуненням можливостей для вільного волевиявлення інтересів різних груп населення. А. р. існує в наступних формах: деспотичний, тиранічний, тоталітарний, авторитарний.

Апарат держави – система всіх органів державної влади, які здійснюють безпосередню практичну діяльність по управлінню суспільством, виконують завдання та функції держави.

Апатриди – див. **Особа без громадянства**.

Багатопартійна система – одна з основоположних умов демократичного ладу, за якого боротьба політичних партій за державну владу виступає як механізм використання розбіжностей в політичних програмах.

Біженці – особи, які залишили державу, громадянами якої вони були та в якій постійно проживали, внаслідок політичних переслідувань, військових дій чи інших надзвичайних обставин.

Біпартизм (лат. *bis* – двічі і *pars* – частина) – партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, які, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі.

Біпатриди (грец. *bi* – два і *patris* – батьківщина) – особи, які одночасно перебувають у громадянстві чи підданстві двох або більше держав.

Благодійна організація – недержавна організація, яка здійснює благодійну діяльність в інтересах суспільства або окремих категорій осіб без мети одержання прибутків від цієї діяльності.

Бюджет – план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Бюрократія (франц. *bureau* – бюро, канцелярія та грец. *kratos* – влада) – специфічна форма організації управління в суспільстві, що характеризується надмірною самостійністю виконавчої влади, зростанням впливу адміністративного апарату та ролі службовців, які професійно займаються питаннями управління і виконанням рішень органів державної влади.

Верховна Рада України – єдиний, загальнонаціональний, представницький, колегіальний орган законодавчої влади в Україні. ВР України є однопалатним парламентом, його головними функціями є:

представницька, законодавча, установча та функція парламентського контролю. Конституційний склад ВР України становить 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування на п'ять років і здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Верховний Суд України – найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції. ВС України здійснює правосуддя, розглядає справи у касаційному порядку виключного провадження; забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції, дає роз'яснення з питань судової практики тощо.

Вето (лат. veto – забороняю) – акт глави держави, який забороняє або не допускає набрання законної сили закону, що був прийнятий парламентом. Розрізняють абсолютне В., тобто остаточне відхилення главою держави закону, прийнятого парламентом та відкладальне В., тобто право глави держави на повернення зі своїми зауваженнями та сформульованими пропозиціями переданого йому на підпис закону до парламенту для повторного розгляду.

Вибори – форма безпосередньої демократії, спосіб формування народом представницьких органів законодавчої влади та органів місцевого самоврядування, реалізація громадянами свого виборчого права.

Вибірні посади – посади в апараті органів державної влади, органах місцевого самоврядування чи громадських об'єднаннях, заміщення яких відбувається шляхом виборів.

Вибірча система – сукупність встановлених чинним законодавством правил організації і проведення виборів до представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, спосіб розподілу представницьких мандатів залежно від результатів голосування. Основними видами В. є мажоритарна; пропорційна; змішана.

Вибірче право – 1) система правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі організації, проведення та визначення результатів виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів органів місцевого самоврядування; 2) право окремого громадянина обирати та бути обраним на виборні посади до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Вибірчий блок політичних партій – добровільне об'єднання декількох політичних партій в порядку і строки, передбачених чинним законодавством, для спільної участі у виборчій кампанії.

Виконавча влада – одна з гілок державної влади, єдина система виконавчо-розпорядчих органів виконавчої влади, які здійснюють безпосереднє управління державними справами.

Виконавчий орган ради – орган, який відповідно до чинного законодавства створюється сільською, селищною, міською, районною в місті (у разі його створення) радою для здійснення виконавчих функцій і повноважень органів місцевого самоврядування.

Влада – у загальному розумінні реальна здатність і можливість владоможного суб'єкта впливати на діяльність і поведінку людей, примушувати їх виконувати його волю.

Внутрішні функції держави – напрями діяльності держави, що здійснюються в межах її території і в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, культурних та інших сторін життя суспільства.

Гарантії прав і свобод людини і громадянина – система методів і механізмів забезпечення повного і неухильного здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у реальній дійсності. Розрізняють соціально-економічні, політичні, ідеологічні та юридичні гарантії.

Генеральний прокурор України – вища посадова особа в системі органів прокуратури України. Г. п. України очолює і спрямовує роботу органів прокуратури та здійснює контроль за їхньою діяльністю. Г. п. України призначається на посаду та звільнюється з посади за згодою ВР України Президентом України. Строк його повноважень п'ять років. ВР України може висловити недовіру Г. п. України, що має наслідком його відставку з посади.

Геноцид (грец. *genos* – рід і *caedo* – вбиваю) – здійснювані державною владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика (грец. *ge* – земля, *politike* – політика) – політична концепція, що надає переважного значення в обґрунтуванні політики зовнішнім чинникам, здебільшого територіально-географічним особливостям.

Глава держави – найвища посадова особа держави і водночас конституційний орган, який займає особливе місце в системі органів державної влади, здійснює верховне представництво у внутрішній і зовнішній політиці, є символом державності та національної єдності.

Глава уряду – керівник вищого колегіального органу в системі органів виконавчої влади. Г. у. в Україні є Прем'єр-Міністр України, який входить до складу Кабінету Міністрів України.

Громадська організація – зареєстроване згідно з чинним законодавством добровільне об'єднання людей, яке створене в наслідок їхнього волевиявлення з метою задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, гендерних, національно-культурних, релігійних, спортивних та інших спільних інтересів.

Громадянин – фізична особа, яка перебуває у сталих юридично визначених взаємозв'язках із конкретною державою, що знаходить свій вираз у наявності в особі відповідного громадянства.

Громадянство України – конституційно-правовий інститут, який регламентує взаємовідносини конкретної фізичної особи і Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Право на громадянство є невід'ємним правом людини. В Україні існує єдине громадянство.

Громадянське суспільство – добровільна асоціація (союз) вільних і рівноправних людей та їх об'єднань, які пов'язані спільними економічними, соціальними, політичними, ідеологічними (духовними) та правовими відносинами, відповідною системою громадянських цінностей, яка відокремлена від держави, але взаємодіє з нею заради суспільного блага, реалізації та захисту своїх прав і свобод.

Громадянське об'єднання – добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Г. о. можуть бути всеукраїнськими, місцевими, міжнародними. Г. о. незалежно від назви визнається політичною партією або громадською організацією.

Групи інтересів – неурядове і непартійне об'єднання людей, які побудовані за принципом добровільності й спільності інтересів та намагаються задовольнити свої потреби й вимоги шляхом взаємодії з політичними інститутами і впливу на них. На відміну від політичних партій, вони не ставлять за мету боротьбу за владу.

Групи тиску – сукупність індивідів, які під виглядом загального інтересу висувують свої вимоги, висловлюють претензії, що стосуються різних сфер суспільного життя, вимагають їх здійснення від органів державної влади або політичних партій. Вони входять до складу кон'юнктурних, латентних (прихованих) політичних сил.

Гуманітарні функції держави – напрями діяльності держави та її органів із забезпеченням кожній людині належних умов життя.

Демократія (грец. *demokratia* – народовладдя, від *demos* – народ і *kratos* – влада) – форма державно-політичного устрою, яка ґрунтується на визнанні народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади; спосіб управління суспільними справами за участю й в інтересах народу. Ознакою демократії є участь населення у формуванні органів державної влади, органів місцевого самоврядування та здійснення контролю за їхньою діяльністю.

Демократичний режим – вид державного режиму, за яким державна влада здійснюється на основі рівної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні й діяльності органів державної влади, дотримання прав і свобод людини. Д. р. існує в наступних формах: ліберально-демократичний, консервативно-демократичний, радикально-демократичний.

Депутат (лат. *deputatus* – визначений, посланий) – виборний член представницького органу влади (парламенту чи зібрання нижчого рівня), який уповноважений виступати від імені своїх виборців і репрезентувати та відстоювати їх інтереси.

Депутатська недоторканність – встановлена законом правова гарантія, що забезпечує безперешкодне та ефективне здійснення депутатами парламенту або іншого представницького органу своїх прав та обов'язків. Депутат не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований без згоди на це відповідного представницького органу. Д. н. поширюється на весь строк здійснення депутатських повноважень.

Депутатська фракція – об'єднання народних депутатів ВР України на основі партійної належності. Д. ф. утворюються на першій сесії ВР України нового скликання до розгляду питань про обрання Голови ВР України і створення органів ВР України. До складу Д. ф. повинно входити не менш як 14 народних депутатів України від політичних партій та їх блоків, що представлені у ВР України. Народний депутат не може входити до складу більш як однієї Д. ф. Голова ВР України і його заступники не можуть входити до складу жодної Д. ф. Жодна Д. ф. не має права виступати від імені народу України або ВР України.

Депутатський запит – вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету ВР України, яка заявляється на сесії ВР України до Президента України, до органів ВР України, КМ України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції. Орган чи

посадова особа зобов'язані дати відповідь на Д. з. у письмовій формі у встановлені чинним законодавством терміни. Д. з. – одна із форм здійснення контрольних повноважень представницького органу.

Держава – суверенна, політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних груп населення в соціально неоднорідному суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво суспільством від імені народу.

Державна влада – особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами державної влади та їхніми посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та відповідними засобами домагатися здійснення своєї волі.

Державна мова – офіційно визнана Конституцією або законом основна мова держави, що є обов'язковою для використання в законодавстві, судочинстві, офіційному діловодстві, навчанні тощо. Джерелом Д. м. є мова корінної або однієї з корінних націй, що мешкають на території держави. В Україні відповідно до Конституції Д. м. є українська мова.

Державна служба – професійна діяльність державних службовців, які мають відповідні службові повноваження та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Державний герб – встановлений Конституцією або спеціальним законом офіційний символічний знак держави, що в графічних і кольорових зображеннях виражає її історичні, національні, соціальні традиції й особливості.

Державний гімн – встановлений Конституцією або спеціальним законом офіційний урочистий музичний твір (пісня), що в музично-поетичній формі виражає державницьку ідею та є офіційним символом держави. Д. г. України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського.

Державний лад – система соціальних, економічних і політичних відносин, які закріплені нормами конституційного права. Д. л. визначає основні організаційні форми та інститути механізму політичної влади в державі.

Державний прапор – встановлене Конституцією або спеціальним законом офіційне полотнище держави, в якому шляхом добору певних кольорів і з певним зображенням, виражено ідею політичного

характеру. Конституція визначає Д. п. України, як стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Державний режим – сукупність способів і методів здійснення державної влади в суспільстві. Основними видами Д. р. є демократичний і антидемократичний.

Державний суверенітет – верховенство, самостійність і єдність державної влади на території держави та її незалежність і рівноправність у відносинах з іншими державами. Декларацією про державний суверенітет від 16 липня 1990 року був проголошений Д. с. України.

Державний устрій – адміністративно-територіальна організація державної влади, яка визначає правове положення окремих частин держави (територіальних одиниць), їх взаємовідносини між собою та з державою в цілому. За Д. у. всі держави поділяються на прості (унітарні) та складні (федерація, конфедерація, імперія). Україна є унітарною державою з автономним утворенням.

Державні органи – вид державних організацій, які наділені чітко визначеними владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави в певній сфері суспільних відносин.

Державні підприємства – вид державних організацій, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва. До Д. п. відносяться державні підприємства з виробництва товарів, надання послуг, торгівлі, громадського харчування тощо.

Державні символи – встановлені Конституцією або спеціальним законом особливі розпізнавальні знаки, в яких втілені суверенітет, історичне минуле й ідейні цінності держави. В Україні відповідно до Конституції Д. с. є Державний Прапор України, Державний Герб України, Державний Гімн України.

Державний службовець – особа, що займає посаду в органах державної влади та їх апараті, виконує завдання і функції держави та одержує заробітну плату за рахунок державних коштів.

Державні установи – вид державних організацій, які безпосередньо реалізують завдання і функції держави у сфері нематеріального виробництва. До Д. у. відносяться дошкільні дитячі установи, школи, заклади вищої освіти, лікарні тощо.

Деспотична монархія – різновид монархічної форми правління, що характеризується зосередженням усієї повноти державної і духовної (релігійної) влади в руках монарха, владу якого обожнювали, а його

самого визнавали божеством. Д. м. була поширена у державах рабовласницького типу.

Децентралізація влади – політичний процес, що передбачає делегування центральними органами державної влади функцій і повноважень органам місцевого самоврядування з метою оптимізації практичного вирішення загальнонаціональних питань і втілення в життя специфічних регіональних програм.

Доктрина (лат. *doctrina* – вчення) – систематизоване філософське, ідеологічне чи політичне вчення, сукупність принципів і концепцій.

Дуалістична монархія – різновид обмеженої (конституційної) монархічної форми правління, якій притаманна подвійність (дуалізм) вищих органів державної влади і за якої монарх зосереджує у своїх руках виконавчу владу, а законодавчі повноваження розподіляються між ним і виборчим представницьким органом (парламентом).

Економічні функції держави – напрями діяльності держави та її органів щодо регулювання сфери економічних відносин на засадах ринку і добросовісної конкуренції, створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності.

Екстрадиція – видача однією державою іншій державі особи, яка переслідується або розшукується компетентними органами запитуючої сторони за вчинення правопорушення або з метою виконання вироку чи постанови про утримання під вартою. Національні законодавства більшості держав світу, в тому числі й України, забороняють Е. власних громадян.

Екстремізм (лат. *extremus* – крайній) – схильність деяких суб'єктів політичного процесу (партій, груп тиску тощо) до крайніх радикальних поглядів і застосування насильницьких, у тому числі й неконституційних, засобів у політичній боротьбі та ідеологічному протиборстві. Екстремісти виступають проти існуючого ладу, намагаються підірвати стабільність органів державної влади, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей. Однією з найнебезпечніших форм Е. є тероризм.

Електорат (лат. *elector* – виборець; фран. *electeur* – обираю) – сукупність громадян, які мають право голосу та користуються активним виборчим правом. Рішення і настрої Е. впливають на позиції політичних партій та їх лідерів.

Загальна декларація прав людини – міжнародно-правовий акт про права людини універсального характеру, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., в якому вперше в історії людства проголошено коло основних громадянських, політичних, соціальних,

економічних і культурних прав та свобод людини. З. д. п. л. ратифікована більшістю держав світу, в тому числі й Україною.

Загальні збори – зібрання всіх чи частини жителів села (сіл), селища, міста для вирішення питань місцевого значення.

Загальні збори трудового колективу – форма реалізації повноважень трудового колективу підприємств, установ, організацій, де використовується наймана праця для вирішення конкретних виробничих та інших питань.

Закон – нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади держави або безпосередньо народом на референдумі, який регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю та інтереси більшості населення, має вищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів, особливий порядок прийняття, охороняється та гарантується державою.

Законність – правовий режим (стан) точного і неухильного виконання законів та підзаконних актів держави усіма суб'єктами суспільних відносин: державою, її органами та посадовими особами, громадськими об'єднаннями, громадянами.

Законодавство – сукупність усіх чинних законів і підзаконних нормативних актів вищих і центральних органів державної влади, що видаються уповноваженими правотворчими органами в межах їх компетенції.

Законодавча влада – одна з гілок державної влади, яка наділена повноваженнями щодо прийняття, зміни чи скасування законів. З. в. є самостійною відносно виконавчої і судової гілок влади. Відповідно до Конституції єдиним органом З. в. в Україні є ВР України.

Законодавчий процес – регламентована діяльність компетентних органів державної влади з розробки, прийняття і оприлюднення нормативно-правових актів вищої юридичної сили (законів).

Законопроект – початковий текст закону, запропонований для розгляду законодавчому органу влади. З. вправі вносити суб'єкти, які мають право законодавчої ініціативи. ВР України може доручити розробку З. парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, Кабінету Міністрів України, міністерствам, колективам учених-фахівців.

Звернення громадян – викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) чи скарги осіб до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. З. г. є однією з форм участі громадян в управлінні державними та суспільними справами.

Звичай – неписане правило поведінки людей, яке склалося історично в суспільстві внаслідок багаторазового повторення та використання протягом тривалого часу в аналогічних ситуаціях, яке закріпилося в свідомості й поведінці людини, стало внутрішньою потребою її психічної діяльності. Дотримання З. забезпечується засобами суспільного впливу.

Звичайна поведінка – вид правомірної поведінки, що характеризується особистою звичкою особи виконувати норми права без роздумів і сумнівів, тобто автоматичним слідуванням засвоєним правовим принципам.

Звичайні закони – акти поточного законодавства, які приймаються на основі і на виконання Конституції, регулюють різні суспільні відносини в державі й приймаються простою більшістю депутатів від конституційного складу парламенту.

Зворотна сила закону – поширення дії виданого закону на правовідносини, що мали місце до набуття ним чинності. Зворотної дії у часі законодавчий акт не має, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує юридичну відповідальність.

Зловживання владою або службовим становищем – умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби. Кримінальна відповідальність за З. в. або с. с. настає за умови, якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб.

Злочин – передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Ознаками З. є: 1) суспільна небезпечність; 2) протиправність; 3) винність; 4) караність.

Злочинна бездіяльність – суспільно небезпечна пасивна поведінка особи, яка виявляється в утриманні від вчинення дії, яку вона могла і зобов'язана була вчинити за вимогою закону.

Злочинна недбалість – вид необережної вини, коли особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Злочинна самовпевненість – вид необережної вини, коли особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків

свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховала на їх відвернення.

Змішана республіка – форма державного правління, що поєднує ознаки як парламентської, так і президентської республік. Залежно від співвідношення повноважень вищих органів державної влади розрізняють парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки.

Зовнішні функції держави – напрями діяльності держави, що здійснюються за межами її території у взаємовідносинах з іншими державами та міжнародними організаціями, і в яких виявляється її зовнішня політика

Ідеологія – (грец. idea – поняття і logos – учення) – система концептуально оформлених уявлень, ідей та поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, кланів, націй, суспільства, політичних партій, громадських організацій та інших суб'єктів політики.

Іммігрант – іноземець чи особа без громадянства, який отримав дозвіл на імміграцію і прибув в Україну на постійне проживання, або, перебуваючи в Україні на законних підставах, отримав дозвіл на імміграцію і залишився в Україні на постійне проживання.

Імпічмент (анг. impeachment – звинувачення) – передбачена Конституцією парламентська спеціальна процедура притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держави включно з Президентом у разі, якщо вони вчинили державну зраду або інший злочин.

Інавгурація (лат. inauguro – присвячую) – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. В Україні вступ Президента на посаду відбувається з моменту складання присяги народом і на урочистому засіданні ВР України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова КС України.

Інституціалізація – процес переходу від неформалізованих і законодавчо нерегульованих способів поведінки і дій людей до суспільно санкціонованих форм соціальної активності всередині суспільної групи або суспільства загалом.

Кабінет Міністрів України – вищий колегіальний орган у системі органів виконавчої влади України, який спрямовує, координує і контролює діяльність міністерств, інших центральних і міських органів виконавчої влади. КМ України відповідальний перед Президентом України і ВР України, підконтрольний і підзвітний ВР України у межах, передбачених Конституцією України. КМ України у своїй

діяльності керується Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами ВР України.

Коаліція депутатських фракцій – об'єднання депутатських фракцій у ВР України на основі узгодження політичних позицій. До складу К. д. ф. входить більшість депутатів України від конституційного складу ВР України. К. д. ф. формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання ВР України, що проводиться після чергових або позачергових виборів ВР України, або з дня припинення діяльності К. д. ф. у ВР України.

Комітет Верховної Ради України – орган ВР України, який утворюється з числа народних депутатів України на першій сесії ВР України нового скликання на строк її повноважень для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань та виконання контрольних функцій. Створення К. ВР України здійснюється після формування і реєстрації депутатських фракцій. Основною формою роботи К. ВР України є засідання. К. ВР України відповідальний перед ВР України і підзвітний їй.

Консенсус (лат. consensus – згода, однотайність) – це стан узгодження між суб'єктами політики з найбільш важливих питань політичної організації, розподілу цінностей, влади, прав у суспільстві; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Консерватизм (лат. conservare – зберігати, охороняти) – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм суспільної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституційне звернення – письмове клопотання до КС України про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи. Суб'єктами права на К. З. є громадяни України, іноземні громадяни чи піддани, особи без громадянства, юридичні особи.

Конституційне подання – письмове клопотання до КС України про визнання нормативно-правового акта або окремих його положень неконституційними, про визнання конституційності міжнародного договору, про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України. Суб'єктами права на К. п. є Президент України, не менш як 45 народних депутатів України, ВС України, КМ України, Уповноважений ВР України з прав людини, органи державної влади, ВР АРК, органи місцевого самоврядування.

Конституційне право – провідна галузь національного права України, сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з основами конституційного ладу, державним і територіальним устроєм, правовим статусом людини і громадянина, порядком організації та функціонування органів державної влади, загальними засадами місцевого самоврядування. К. п. забезпечує повновладдя народу в політичній, економічній і соціальній сферах його життєдіяльності. Норми К. п. є основоположними для всіх інших галузей права. Основним джерелом К. п. є Конституція та конституційні закони України.

Конституційний лад – система принципів, які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини і громадянина та діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного поділу державної влади відповідно до її Конституції. К. л. включає цілісну систему основних політико-правових, економічних і суспільних відносин, що виникають у суспільстві.

Конституційні закони – закони, на які посилається Конституція або необхідність ухвалення яких прямо передбачено Конституцією, а також закони, якими вносяться зміни чи доповнення до Конституції або скасовують її окремі норми.

Конституційні обов'язки людини і громадянина – міра суспільно необхідної правомірної поведінки особи, що закріплена в нормах Конституції та законах держави, яка наявна винятково у конституційно-правових відносинах і передусім виражає її обов'язки перед державою та суспільством.

Конституція України – Основний Закон держави, який визначає і закріплює суспільний та державний лад, порядок формування, організацію і компетенцію органів державної влади та місцевого самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, правовий статус людини і громадянина, приймається вищим представницьким органом держави або самим народом, має найвищу юридичну силу, особливу структуру та особливу процедуру прийняття. Чинна К. У. прийнята на п'ятій сесії ВР України 28 червня 1996 р. К. У. є основним джерелом правової системи України. К. У. за загальними класифікаційними ознаками характеризується як: 1) за правовою формою – писана; 2) за порядком внесення змін – жорстка; 3) за способом прийняття – народна; 4) за терміном дії – постійна; 5) за формою політичного режиму – демократична; 6) за формою правління – республіканська; 7) за формою територіального устрою – унітарна.

Корупція (лат. corruption – підкуп, занепад) – діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави (державні службовці, народні депутати України, депутати ВР АРК, депутати обласних, районних, міських, селищних, сільських рад, посадові особи органів місцевого самоврядування), спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання через хабарництво та інші незаконні засоби матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг.

Легітимність (лат. legitimus – законний) – здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лібералізм (лат. liberali – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод.

Локальний правовий акт – підзаконний нормативно-правовий акт, виданий адміністрацією підприємства, установи, організації, який є обов'язковим для певного, встановленого чинним законодавством, кола суб'єктів.

Людина – суспільна, біосоціальна, психофізіологічна особа, яка наділена здатністю мислити, створювати та використовувати знаряддя праці, володіти членороздільною мовою і нормально розвиватися у спілкуванні із собою подібними.

Мажоритарна виборча система (франц. majorite – більшість) – система виборів, за якою обраними по виборчому округу вважається той кандидат, що отримав установлену більшість голосів. М. в. с. має три різновиди: 1) абсолютної більшості (кандидат вважається обраним, якщо набрав більшість від половини всіх голосів); 2) відносної більшості (кандидат вважається обраним, якщо отримав більше голосів по виборчому округу порівняно з іншими кандидатами); 3) кваліфікованої більшості (кандидат вважається обраним, якщо набрав певну кількість голосів, що є значно більшою за половину голосів виборців – 2/3, 3/4 тощо).

Масова правосвідомість – правосвідомість, що характерна для основної маси населення держави.

Міністерство – назва головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, яке створюється для забезпечення реалізації державної політики і здійснення державного управління у відповідній сфері діяльності. М. підпорядковується КМ України. М. утворюється, ліквідується і реорганізується КМ України в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади. Організація,

повноваження і порядок діяльності М. визначається Конституцією та законами України.

Місце проживання – місце, де фізична особа постійно, або тимчасово проживає. М. п. вважається житловий будинок, квартира та інше приміщення, придатне для проживання в ньому. Особа, яка досягла чотирнадцяти років, вільно обирає собі М.п. Свобода вибору М. п. є одним з конституційних прав людини.

Місцеве самоврядування – одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється в самостійному вирішенні населенням адміністративно-територіальної одиниці (громади), або під відповідальність обраних ними органів і посадових осіб питань місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Місцеві державні адміністрації – органи виконавчої влади в регіонах, які наділені правом представляти інтереси держави і приймати від її імені розпорядження, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Місцеві органи державної влади – сукупність органів державної влади (місцеві державні адміністрації, відповідні суди, органи прокуратури), які здійснюють державну діяльність на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Організація, повноваження і порядок діяльності М. о. д. в. визначаються Конституцією та законами України.

Місцеві суди – основна ланка в системі судів загальної юрисдикції. М. с. є судами першої інстанції і розглядають справи, віднесені процесуальними законами до їх підсудності.

Монарх – переважно одноособовий глава держави, що здійснює владу за власним правом, а не у порядку делегування повноважень від народу.

Монархія (грец. monarchia – єдиновладдя) – форма державного правління, за якої вища державна влада повністю або частково належить одній особі – монарху і, як правило, передається у спадок представникам правлячої династії. М. поділяються на необмежені і обмежені (конституційні).

Моральна шкода – втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або негативних явищ, завданих фізичній чи юридичній особі, незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. М. ш. полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, які фізична особа зазнала у зв'язку каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з противоправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи

близьких родичів, а також у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 3) у приниженні честі, гідності, ділової репутації фізичної або юридичної особи М. ш. відшкодовується грішми, іншим майном або в іншій спосіб. Розмір відшкодування встановлює суд, з урахуванням вимог розумності та справедливості.

Народний депутат України – обраний відповідно до закону представник народу України до ВР України і уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією та законами України. Н. р. здійснює свої повноваження на постійній основі. Н. р. не має права мати інший представницький мандат: бути на державній службі; обіймати посаду в органах місцевого самоврядування; виконувати будь-яку іншу оплачувану роботу, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків час.

Нацизм – радикальна реакційна політична ідеологія і практика тоталітарного панування та зовнішньої агресії, що сформувалася на основі німецького фашизму.

Недоторканність особи – громадянське право людини і громадянина, яке передбачає, що ніхто не може бути заарештований або утримуватися під вартою інакше ніж за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та у порядку, встановлених законом.

Необмежена монархія – монархічна форма правління, за якої влада монарха ніким і нічим не обмежується. Різновидами необмеженої монархії є деспотична та абсолютна монархія.

Неурядова організація – добровільна організація, діяльність якої здійснюється з ініціативи громадян, а не з санкцій чи вказівки уряду і не має на меті отримання прибутку. Займається розв'язанням проблем людей, яким вона не підзвітна.

Норма права – загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладання на них юридичних обов'язків.

Обмежена (конституційна) монархія – монархічна форма правління, за якої влада монарха в тій чи іншій мірі обмежується конституцією та повноваженнями певних органів державної влади. Різновидами О. (к) м. є дуалістична та парламентська монархія.

Омбудсман – у більшості європейських держав посадова особа парламенту, яка стежить за законністю дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб щодо забезпечення

і дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина. Національний різновид омбудсмана передбачений Конституцією України як Уповноважений ВР України з прав людини, який призначається на посаду і звільняється з посади ВР України таємним голосуванням. Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших органів державної влади та їх посадових осіб і є підзвітним ВР України. При вступі на посаду Уповноважений складає присягу.

Опозиція (лат. *oppositio* – протиставлення) – будь-яка політично організована меншість, що протистоїть політичній більшості та курсу політики, яка проводиться владою. Легальна та активно діюча опозиція є одна з головних ознак демократичної, правової держави.

Орган державної влади – відносно самостійна, відокремлена частина єдиної системи органів державної влади, який утворений у визначеному законодавством порядку та наділений державно-владними повноваженнями і необхідними матеріально-технічними засобами для здійснення завдань і функцій держави, що реалізуються у властивих йому організаційно-правових формах.

Органи виконавчої влади – різновид самостійних державних органів, призначених для здійснення виконавчих і розпорядчих функцій управлінського характеру щодо безпосереднього керівництва державними справами. О. в. в. класифікуються на: 1) вищі (КМ України); 2) центральні (міністерства, державні комітети, центральні О. в. в. зі спеціальним статусом); 3) місцеві (державні адміністрації в областях, районах, районах АРК, містах Києві, Севастополі).

Органи самоорганізації населення – одна із ланок системи місцевого самоврядування, форма участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, у вирішенні окремих питань місцевого значення. О. с. н. є: будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах тощо. О. с. н. створюється за територіальною ознакою. Територія, у межах якої діє О. с. н., визначається рішенням ради, що дала дозвіл на його створення.

Основні права і свободи людини – мають природний характер і закріплені в Конституції України та визначають її місце в суспільстві. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. До О. п. і. с. л. належать громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи, які мають бути загальними і рівними для всіх людей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану тощо.

Основні функції держави – найважливіші напрями діяльності держави, які мають пріоритетне значення на конкретному етапі розвитку суспільства.

Особа – індивідуально визначена сукупність соціально значущих властивостей людини, які сформовані в процесі суспільного життя. Поняття особи в юриспруденції вживається в сенсі соціальної характеристики суб'єкта.

Особа без громадянства (апатриди) (грец. а – заперечення і patris – батьківщина) – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином чи підданим.

Особа фізична – суб'єкт правовідносин (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства), яка володіє правосуб'єктністю (правоздатністю та дієздатністю).

Особа юридична – суб'єкт правовідносин, тобто підприємство, установа або організація, які створені і зареєстровані у встановленому законом порядку. Для того, щоб певне підприємство, устанovu або організацію було визнано О. ю. вона повинна мати наступні ознаки: 1) організаційна єдність; 2) реєстрація у встановленому законом порядку; 3) наявність цивільної правоздатності та дієздатності; 4) наявність майнової відокремленості; 5) самостійна майнова відповідальність за зобов'язаннями; 6) участь у цивільному обігу від власного імені; 7) здатність бути позивачем і відповідачем у суді.

Охлократія (грец. ochlos – натовп і statos – влада) – домінування в політичному житті суспільства впливу натовпа на здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Парламент (лат. parlare – говорити, розмовляти) – найвищий загальнонаціональний представницький і законодавчий орган влади в державі, побудований на виборчих засадах.

Парламентська монархія – різновид обмеженої (конституційної) монархічної форми правління, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади, за монархом лише формально зберігається статус глави держави виключно з представницькими повноваженнями.

Парламентська республіка – форма державного правління, за якої державна влада належить парламенту, який обирається населенням держави і який формує повністю відповідальний перед ним уряд та інші вищі органи державної влади.

Передвиборна агітація – одна із стадій виборчого процесу, діяльність у період виборчої кампанії з метою спонукати виборців голосувати як «за», так і «проти» певної кандидатури на виборні

посади, виборчих списків від політичних партій, блоків партій. П. а. може здійснюватися у будь-яких формах і будь-якими засобами, які не суперечать Конституції та законам України. П. а. проводиться усно (виступи на мітингах, зборах тощо), письмово (плакати, листівки тощо) та за допомогою засобів масової інформації (публікації в газетах, участь в теле- та радіо дебатах тощо).

Плюралізм (лат. pluralis – множинний) – основоположний принцип людського співжиття, що передбачає різноманітність поглядів, підходів, позицій, концепцій у правовій, політичній, економічній, культурній та іншій діяльності. Найхарактернішою ознакою П. у політико-правовій системі є багатопартійність.

Підданий – фізична особа, яка перебуває у сталих юридично визначених зв'язках з державою з монархічною формою правління.

Подвійне громадянство в Україні – перебування фізичної особи одночасно у громадянстві двох або більше держав. Україна виходить з визначення виключності єдиного громадянства і не визнає П. г. Якщо громадянин України набув громадянство іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то він теж у правових відносинах з Україною визнається лише громадянином України.

Політика (греч. politika – державні чи суспільні справи) – взаємовідносини різних соціально-політичних сил і індивідів щодо здобуття, утримання і реалізації влади задля здійснення своїх суспільно значущих інтересів і потреб, вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень.

Політична влада – сукупність механізмів і засобів впливу політичних суб'єктів на поведінку соціальних спільнот, організацій з метою управління, координації, узгодження, підпорядкування інтересів усіх членів суспільства (чи їх більшості) єдиній політичній волі шляхом переконання чи примусу. П.в. є ядром політичної системи суспільства.

Політична діяльність – вид суспільної діяльності суб'єктів політики у сфері політичного життя, що ґрунтується на врахуванні їх політичних інтересів і цінностей, які вони поділяють, мобілізації політичної волі й здійснюється з метою досягнення політичних цілей.

Політична культура – сукупність політичних знань, поглядів, переконань, духовних цінностей і зразків поведінки окремих громадян, соціальних верств населення, які стосуються їх взаємодії з політичною владою.

Політична партія – зареєстроване згідно з законом добровільне й організаційне оформлене на основі певної ідеології громадське

об'єднання, яке виражає спільні інтереси, потреби і цілі соціальних груп і прагне їх задовольнити шляхом здобуття, утримання й використання державної влади або участі в ній.

Політична свідомість – одна з форм суспільної свідомості, сукупність політичних ідей, поглядів, уявлень, оцінок, настанов, які відображають усвідомлення окремої людини, соціальних груп чи суспільства в цілому реальних подій політичного життя крізь призму їх інтересів і ціннісних орієнтацій.

Політична система – сукупність державних і недержавних політичних інститутів, які взаємодіючи між собою та навколишнім середовищем, здійснюють політичне керівництво суспільством та управління суспільними справами.

Політичні функції держави – напрями діяльності держави та її органів зі створення умов для формування і функціонування державної влади на засадах демократії, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя.

Політичний процес – сукупність видів діяльності суб'єктів політики щодо забезпечення формування, зміни, перетворення та функціонування політичної системи з метою досягнення ними своїх політичних цілей.

Політологія (грец. *politike* – мистецтво управління державою і *logos* – слово, вчення) – наука про політику та її взаємовідносини з людиною і суспільством; посідає одне з провідних місць у сучасному суспільствознавстві.

Посадова особа – особа, яка постійно чи тимчасово обіймає посаду керівника чи заступника керівника органу державної влади та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативно-правовими актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих і консультативно-дорадчих функцій.

Посадова особа місцевого самоврядування – особа, яка працює в органі місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих і консультативно-дорадчих функцій та отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету.

Постійні комісії місцевої ради – органи відповідної ради, що обираються з числа її депутатів, для вивчення, попереднього розгляду і підготовки питань, які належать до її відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради та її виконавчого комітету. П. к. м. р. обираються радою на строк її повноважень у складі голови і членів комісії.

Постійні функції держави – напрями діяльності держави, що здійснюються впродовж тривалого часу і притаманні їй на всіх або більшості етапах її існування, функціонування та розвитку.

Права людини – права, що мають природний і невідчужуваний характер, оскільки належать людині від народження, пов'язані з її існуванням і розвитком та закріплені в Конституції. П. л. порівняно з правами громадянина пріоритетні, вони поширюються на всіх людей, які на законних підставах проживають на території тієї чи іншої держави.

Право законодавчої ініціативи – право офіційного внесення до ВР України пропозиції чи проекту стосовно прийняття нового закону або зміни чи скасування чинного закону, які ВР України зобов'язана розглянути по суті. З. і. є початковою стадією законодавчого процесу. В Україні право З. і. належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету міністрів України.

Правова держава – суверенна, політико-територіальна організація влади всього народу, діяльність якої заснована на принципах верховенства права і закону, взаємній відповідальності держави і особи, визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому.

Правова ідеологія – елемент правосвідомості, сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, що формуються в результаті наукового узагальнення правового розвитку суспільства.

Правова культура – сукупність правових знань та цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством становища у правовій сфері, правильне розуміння принципів норм права та свідоме виконання його вимог. П. к. поділяється на: 1) П. к. суспільства; 2) П. к. соціальної групи; 3) П. к. особи.

Правова норма – див. **Норма права**.

Правова поведінка – соціально значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю і волею, передбачені нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки. Існує два види П. п.: 1) правомірна; 2) неправомірна.

Правова психологія – елемент правосвідомості, сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, настрою, що домінують у суспільстві та виявляються у громадській думці.

Правова свідомість – форма суспільної свідомості, сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які відображають ставлення окремої людини, соціальних груп і суспільства в цілому до

чинного чи бажаного права, форм і методів правового регулювання. Структура П.с. складається з двох основних елементів: 1) правової ідеології; 2) правової психології.

Правова система – сукупність взаємопов’язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених між собою правових засобів, за допомогою яких держава здійснює регулювання суспільних відносин.

Правове виховання – система державних і недержавних заходів, спрямованих на формування у людини належного рівня правосвідомості й правової культури, прищеплення поваги до Конституції і законів та свідомого їх виконання.

Правовий інститут – див. **Інститут права**.

Правовий нігілізм (лат. nihil – ніщо, нічого) – напрям політико-правової думки, який відкидає соціальну цінність права і культивує негативне ставлення до нього. Належить до стійких і поширених виявів деформації правосвідомості населення.

Правовий статус особи – сукупність юридично закріплених основних прав, свобод і обов’язків людини і громадянина, які визначають положення особи в суспільстві, а також гарантії їх здійснення, захист та поновлення порушених прав.

Правові відносини – врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями суб’єктивних прав та юридичних обов’язків, що забезпечуються державою. П. в. виникають на основі норм права і настанні юридичних фактів.

Правові форми діяльності держави – визначена чинним законодавством діяльність органів державної влади та їх посадових осіб, що спрямована на здійснення функцій держави. Головними П. ф. д. д. є правотворча, правозастосовна та правоохоронна діяльність.

Правозахисні органи – державні і недержавні органи, головним завданням і функцією яких є надання правничої допомоги фізичним чи юридичним особам, захист фізичних осіб від обвинувачення, а також посилення правових гарантій охорони прав і свобод людини від втручання органів державної влади та управління. До П. о. відносяться Уповноважений ВР України з прав людини, адвокатура, органи юстиції, нотаріат.

Правознавство – сукупність юридичних наук, які вивчають право в усіх його можливих теоретичних вимірах і складових. До системи юридичних наук належать: 1) загальнотеоретичні та історико-правові науки; 2) галузеві юридичні науки; 3) міжгалузеві юридичні науки; 4) спеціальні та прикладні юридичні науки; 5) міжнародно-правові науки.

Правомірна поведінка – суспільно корисна, необхідна, бажана і допустима поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, яка не суперечить приписам правових норм або основним принципам права певної держави, нею гарантується та охороняється.

Праворозуміння – процес і результат розумової діяльності людини щодо пізнання, сприйняття (оцінка) права і ставлення до нього як до соціального явища.

Правосуддя – особливий вид державної діяльності, яку проводить суд по розгляду і вирішенню у встановленому законом процесуальній формі конкретних адміністративних, кримінальних, цивільних і господарських справ, що мають юридичні наслідки.

Представницький орган – колегіальний, постійно або періодично діючий виборчий орган державної влади чи орган місцевого самоврядування, який складається з депутатів, наділений правом представляти інтереси своїх виборців і приймати від їх імені рішення.

Президент України – глава держави що виступає від її імені; є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. П. У. обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. П. У. може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. П. У. може бути обрана особа не більше ніж на два строки підряд. П. У. вступає на пост з моменту складання присяги народові на урочистому засіданні ВР України. П. У. користується правом недоторканності на час виконання повноважень.

Президентська республіка – форма державного правління, за якої державна влада здійснюється всенародно обраним президентом, який поєднує повноваження глави держави та виконавчої влади (глави уряду).

Презумпція невинуватості – правове положення, згідно з яким особа (підозрюваний, обвинувачений, підсудний) вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню доти, доки її вину не буде доведено в установленому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Юридичний зміст П. н. становлять такі положення: 1) ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; 2) обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом; 3) усі сумніви щодо доведеності вини

особи тлумачаться на її користь; 4) висновок про винність особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на припущеннях; 5) з обвинуваченим не можна поводитися як з винним до остаточного вирішення кримінальної справи й офіційного визначення його винним у вчиненні злочину, а також публічно твердити в засобах масової інформації та в будь-яких офіційних документах, що дана особа є злочинцем. Однією з важливих гарантій здійснення принципу П. н. є конституційне право на захист.

Прем'єр-міністр України – особа, яка очолює Кабінет Міністрів України (уряд). П.-М. України призначається на посаду ВР України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду П.-М. України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у ВР України. Повноваження П.-М. України визначаються Конституцією і Законом України «Про Кабінет Міністрів України».

Присяжні – громадяни України, які у визначених законом випадках, здійснюють правосуддя і тим самим забезпечують згідно з Конституцією України безпосередню участь народу в здійсненні правосуддя.

Пропорційна виборча система – порядок проведення виборів коли депутатські мандати розподіляються між партіями (або їх виборчими блоками) пропорційно до кількості здобутих ними голосів виборців у багатомандатному виборчому окрузі.

Професійні судді – призначені посадові особи судової влади, які наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в Конституційному Суді України та судах загальної юрисдикції.

Ратифікація (лат. ratus – такий, що має законну силу і facere – робити) – остаточне затвердження міжнародного договору компетентним органом державної влади та згода на його обов'язковість для держави, після чого цей договір набирає юридичної сили. Р. міжнародного договору вважається завершеною з моменту обміну ратифікаційними грамотами.

Республіка (лат. res – справа і publicus – суспільний, державний, громадський) – форма державного правління, за якої державна влада здійснюється представницькими органами (парламентом, президентом), які обираються населенням на певний визначений строк. Р. поділяються на президентські, парламентські та змішані.

Референдум (лат. referendum – те, що має бути повідомлене) – одна з форм безпосередньої демократії, що застосовується для прийняття

громадянами шляхом голосування законів та інших з найважливіших з питань загальнодержавного чи місцевого значення.

Самоврядування – тип соціального управління місцевими справами, за якого суб'єкт і об'єкт управління збігаються, тобто жителі адміністративно-територіальної одиниці (громада) спільно приймають рішення та діють з метою їх реалізації.

Система – сукупність визначених елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, створюючи певну цілісність та єдність.

Система права – внутрішня форма вираження права, яка характеризується єдністю і узгодженістю всіх її норм, та розподілу їх за галузями, підгалузями, інститутами та нормами права. С. п. є складовим елементом правової системи.

Система судоустрою України – складова правової системи держави, сукупність усіх судів, що мають спільні завдання та єдині засади здійснення правосуддя.

Складна (союзна) держава – форма державного устрою, держава яка утворилась з окремих державних утворень, що мали всі ознаки держави, але певну частину своїх суверенних прав передали вищим центральним органам союзної держави. С. д. поділяються на федерації, конфедерації, імперії.

Сепаратизм (лат. *separatus* – відокремлення) – політична діяльність, що спрямована на відокремлення від держави її території та населення з метою створення нового державного утворення, або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Соціальна держава – сучасний тип демократичної держави, яка здатна здійснювати соціальну політику та гарантувати гідний рівень життя людини.

Соціалізація політична – процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить, а також перетворення їх в особисті орієнтири та установки політичної поведінки.

Службова особа – особа, яка постійно чи тимчасово здійснює функції представника влади, або обіймає постійно чи тимчасово на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форми власності посаду, яка пов'язана з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконує такі обов'язки за спеціальними повноваженнями.

Службовці – особи, що володіють фаховими (спеціальними) знаннями і навичками в якій-небудь галузі виробництва, науки, техніки, мистецтва тощо, та обіймають відповідні посади в державних, громадських та інших організаціях. За характером виконуваної роботи С. поділяються на категорії: керівники, спеціалісти і технічні виконавці.

Соціальні норми – історично зумовлені загальні правила поведінки людей в суспільстві, є проявом їх свідомої вольової діяльності та забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу. Основними видами С. н. є: 1) правові норми; 2) моральні норми; 3) релігійні норми; 4) корпоративні норми; 5) звичаї та традиції.

Співдружність – форма об'єднання суверенних держав на основі історичній, географічній, етнічно-лінгвістичній, військовій, релігійній та інших ознак, з метою досягнення спільних цілей.

Співтовариство – форма об'єднання суверенних держав, з метою зміцнення економічних зв'язків шляхом ліквідації митних кордонів, введення спільної валюти і створення системи наддержавних органів.

Справедливість – соціально-етична та морально-правова категорія, яка позначає наявність у соціальному світі правових засад і виражає їх правильність, імперативність і необхідність.

Суверенітет (франц. *souverainete* – верховна влада) – стан незалежності державної влади від зовнішнього впливу інших держав, здатність самостійно здійснювати внутрішню і зовнішню політику.

Судова влада – одна з гілок державної влади, яка наділена уповноваженими на те державними органами (судами) в межах закону та спеціальних судових процедур здійснювати правосуддя.

Судова система України – сукупність усіх судів держави, основою яких є єдині засади організації та діяльності, наділених повноваженнями здійснювати судову владу. С. с. України складають суди загальної юрисдикції та КС України.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Територіальна громада – об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Тимчасові функції держави – напрями діяльності держави, що спрямовані на вирішення деяких невідкладних завдань і здійснюються протягом певного періоду її існування.

Тип держави – сукупність держав, що мають спільні загальні ознаки і відображають відповідний рівень їхнього розвитку на певному історичному етапі.

Типологія держави – поділ усіх держав, що існували і існують, на певні типи за певними критеріями.

Тиранічний режим – різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується зосередженням в руках однієї особи (тирана) всієї повноти влади, яку він одержав не за правом успадкування, а в наслідок узурпації, насильницького захоплення влади шляхом державного перевороту.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань і позицій, неодмінна умова існування демократичної, правової держави.

Тоталітарний режим – різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується зосередженням державної влади в руках правлячої верхівки або однієї особи, всебічним і всеохоплюючим контролем держави над суспільством, підкоренням останнього державою, наявність загальнообов'язкової державної ідеології та репресивних методів управління.

Узурпація державної влади (лат. *usurpatio* – використання, незаконне захоплення, оволодіння) – насильницьке, протизаконне захоплення державної влади або присвоєння певного обсягу владних повноважень будь-якою партією, організацією, органом державної влади чи її посадовою особою.

Унітарна держава (лат. *unitas* – єдність, однорідність, що становить ціле) – форма державного устрою, держава, в якій адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці не мають ознак суверенітету і не можуть бути суб'єктами політичних міжнародних відносин. Залежно від характеру державних утворень У. д. поділяються на централізовані і децентралізовані.

Фашизм (лат. *fascis* – пучок, в'язка) – ідейно-політична течія, реакційний, правоекстремістський рух, спрямований на встановлення відкритої терористичної диктатури, жорстке придушення опозиції та прав і свобод людини.

Федерація (лат. *foederatio* – об'єднання, союз) – складна (союзна) держава, до складу якої входять на добровільній основі декілька державних утворень (суб'єкти федерації), які мають певну юридично визначену політичну самостійність. Ф. поділяються на територіальну і національну федерації.

Форма держави – порядок (спосіб) організації і здійснення державної влади в країні взяту в єдності взаємозалежних елементів: форми державного правління, форми державного устрою, форми державного режиму.

Форма державного правління – елемент форми держави, який характеризує порядок організації верховної державної влади, структуру і повноваження вищих органів державної влади, порядок їх утворення і характер взаємовідносин між собою та населенням, способи легітимації державної влади. За Ф. д. п. усі держави поділяються на монархії та республіки.

Форма державного устрою – елемент форми держави, який визначає територіальну організацію державної влади, спосіб поділу держави на складові частини та порядок їх взаємовідносин між собою і з державою в цілому. За Ф. д. у. всі держави поділяються на прості та складні.

Формація (лат. *formatio* – утворення, формування) – історично визначений тип суспільства, що залежить від рівня розвитку виробничих сил і характеру виробничих відносин та якому властивий відповідний тип держави і права.

Функції держави – основні напрями або види діяльності держави, в яких відображаються та конкретизуються її завдання і цілі, виявляється сутність та соціальне призначення держави в суспільстві.

Функції політичних партій – основні напрями та види їх діяльності, що впливають із їхніх цілей і завдань, визначають сутність і соціальне призначення цього політичного інституту та реалізуються в закріплених чинним законодавством формах і методах.

Функції права – основні напрями або види впливу права на суспільні відносини, що відображають його сутність і соціальне призначення в суспільстві і державі, а також способи організації суспільних відносин. Ф. п. поділяються на: 1) загальносоціальні (гуманістична, організаторсько-управлінська, виховна, інформаційна, оціночно-орієнтаційна); 2) спеціально-юридичні (регулятивна, охоронна).

Харизма (грец. *charisma* – милість, дар) – характеристика особи, що має екстраординарні здібності та виділяється серед інших своїм лідерством і здатністю впливу на загал.

Цивілізація (лат. *civilis* – громадянський) – ступень суспільного розвитку життя людей, якому притаманне відтворення власної матеріальної та соціально-політичної структури відносин на основі властивих його духовних і культурних норм, цінностей та ідеалів.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої, розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Юридична відповідальність – вид соціальної відповідальності, передбачене чинним законодавством і застосоване до винної особи примусових заходів (особистого, майнового або організаційного характеру) за вчинене правопорушення. Ю. в. відображає реакцію суспільства, держави на вчинене правопорушення. Види Ю. в. 1) кримінальна; 2) адміністративна; 3) цивільна; 4) дисциплінарна; 5) матеріальна.

Юридична особа – див. **Особа юридична**.

Юрисдикція (лат. *jurisdictio* – судочинство, від *jur* (*juris*) – право і *dicere* – говорити, проголошувати) – встановлена чинним законодавством сукупність повноважень відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування давати правову оцінку юридичним фактам, вирішувати правові спори і справи про правопорушення, вдаватися до юридичних санкцій стосовно правопорушників. Ю. визначається залежно від виду й характеру справи, що розглядається, її територіальної належності, осіб, які беруть участь у справі. Розрізняють Ю. судову і адміністративну.

Список використаних і рекомендованих джерел

Базова

1. Балакірева Р. С. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 210 с.
2. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна: навч. посіб. Київ: Асоціація молодих українських політологів і політиків, 2000. 200 с.
3. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політико-правові системи світу: навч. посіб. Київ: Знання, 2006. 668 с.
4. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: навч. посіб: 6-е вид. перероб. і доп. Київ: Знання, 2007. 310 с.
5. Гончаренко О. М. Права людини в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 207 с.
6. Горбач О. Н., Демшичак Р. Б. Політологія: навч. посіб. Львів, 2013. 260 с.
7. Горлач М. І., Кремень В. Г. Політологія: наука про політику: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 840 с.
8. Дмитренко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції: Київ, 2008. 342 с.
9. Дробінка І. Г., Кришталь Т. М., Підгорецький Ю. В. Політологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 292 с.
10. Дюверже М. Политические партии. /пер. с франц. Изд. 3-е. Москва: Академический проспект и Королев., Парадигма, 2005. 544 с.
11. Кирилюк Ф. М. Новітня політологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 594 с.
12. Кириченко В. М. Правознавство: курс лекцій. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 240 с.
13. Кириченко В. М. Правознавство: модульний курс: курс лекцій Київ: Центр учбової літератури, 2007. 328 с.
14. Кириченко В. М. Політичні системи світу: кредитно-модульний курс: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 218 с.
15. Кириченко В. М., Кириченко Ю. В. Збірник законів України до курсу «Правознавство»: навч. посіб. у 2-х томах. Запоріжжя: ЗНТУ, 2013. Т.1. 344 с.; Т.2. 244 с.
16. Кириченко В. М., Куракін О. М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 264 с.
17. Кириченко В. М., Куракін О. М. Порівняльне конституційне право: модульний курс: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 256 с.

18. Кириченко Ю.В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 540 с.

19. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ: Всеукр. асоц. видавців "Правова єдність", 2008. 350 с.

20. Конституційне право України: підручник / О. В. Городецький, М. І. Корнієнко, Є. Я. Кравець та ін.; за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Наукова думка, 1999. 734 с.

21. Конституційне право України: підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Наукова думка, 2000. 732 с.

22. Конституційне право України: підручник / за ред. Ю. М. Тодици, В. С. Журавського. Київ: Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. 544 с.

23. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во "Юридична думка", 2008. 252 с.

24. Конституційне право України: підручник / за ред. В. П. Колісника, Ю.Г. Барабаша. Харків: Право, 2008. 416 с.

25. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2008. Т. 2. 800 с.

26. Кормич Л. І., Шелей Д. Є. Громадські об'єднання та політичні партії України. Київ: АВРІО, 2004. 262 с.

27. Конституція незалежної України: навч. посіб. / за ред. В.Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000. 428 с.

28. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Атіка, 2004. 512 с.

29. Крегул Ю. І., Ладиченко В. В., Орленко В. І. Права і свободи людини: навч. посіб. Київ: Книга, 2004. 288 с.

30. Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О. Геополітика: підручник. Київ: МАУП, 2004. 296 с.

31. Кутуєв П. В. Ключові проблеми політичної соціології: підручник. Київ: Центр Вільної преси, 2001. 236 с.

32. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: навч. посіб. Харків: Факт, 2001. 440 с.

33. Логвіна В. Л. Політологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2006. 304 с.

34. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина: навч. посіб. Київ: "Центр учбової літератури", 2012. 206 с.

35. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.
36. Пазенок А. С. Права та свободи людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 176 с.
37. Погорілий Д. Є. Політологія: кредитно-модульний курс: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 432 с.
38. Погорілко В.Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. Київ: Ін Юре, 1997. 52 с.
39. Політико-правова система України: курс лекцій: навч. посіб. /за загл. ред. В.М. Кириченка. Запоріжжя: ЗНТУ, 2016. 204 с.
40. Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність / за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. Київ: Ін Юре, 2005. С. 320.
41. Політична система і громадянське суспільство: європейські та українські реалії: /за заг. ред. А. І. Кудряченка. Київ, 2007. 314 с.
42. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: навч. посіб. /за ред. Ф.М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2002. 327 с.
43. Политология: учебн. пособ. / сост. Н. Сазонова. Харьков: Фолио, 2001. 831 с.
44. Політологія: підручник /за загл. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. 2-ге вид. випр. і допов. Київ: Вища школа, 2001. 415 с.
45. Політологія: підручник. /за загл. ред. Ю. І. Кулагіна, В. І. Попуріза. Київ: Альтерпрес, 2002. 612 с.
46. Політологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів /М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський. Київ: Ін Юре, 2005. 520 с.
47. Політологія: навч.посіб. /Штанько В.І., Чорна Н.В., Авксент'єва Т.Г., Тихонова А.А. Вид 2-е, перероб. і доп. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 288 с.
48. Політологія: підручник /за ред. М. М. Вегеша. 3-е вид. перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 384 с.
49. Політологія: підручник /за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. 3-е вид. перероб. і доп. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 568 с.
50. Політологія: навч. посіб. /під ред. В. Г. Воронкової. Запоріжжя: ЗДА, 2008. 232 с.
51. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу: /за заг. ред. В. С. Бакірова, М. І. Сазонова. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. 576 с.
52. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: КНТ, 2009. 232 с.

53. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
54. Рудич Ф. М. Політологія: підручник. 2-е вид. Київ: Либідь, 2006. 480 с.
55. Рудич Ф. М., Балабан Р. В., Ганжуров Ю. С. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: навч. посіб. Київ: Либідь, 2008. 440 с.
56. Серьогін В. О. Конституційне право України: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2010. 368 с.
57. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.
58. Холод В.В. Політологія: підручник. 3-е вид. перероб. і доп. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 480 с.
59. Чушенко В. І., Заяць І. Я. Конституційне право України: підручник Київ: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2007. 488 с.
60. Шляхтун П. П. Конституційне право України: підручник. Київ: “Освіта України”, КНТ, 2008. 592 с.
61. Шляхтун П. П. Новітня політологія: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 592 с.
62. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 472 с.

Допоміжна

63. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. Київ: КМ Academia, 2000. 262 с.
64. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Юридична думка, 2010.
65. Бебик В. М. Політологія: теорія, методологія, практика. Київ: МАУП, 2007. 248 с.
66. Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: підручник Київ: Каравела, 2009. 496 с.
67. Берченко Г. В. Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти: монографія. Харків: Юрайт, 2014. 208 с.
68. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. Г. Шемшученка. Київ: ТОВ “Вид-во “Юридична думка”, 2007. 992 с.
69. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / пер. з англ. Київ: “АртЕк”, 1997. 584 с.
70. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці. /перекл. з англ. Львів: Кальварія, 2004. 280 с.

71. Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. Київ: Логос. 1999. 84 с.
72. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи до неї (збірник законодавчих і нормативних актів) [Офіційний текст] /упоряд. Ю. В. Паливода. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. 120 с.
73. Лісничий В. В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн: навч. посіб. 2-е вид., випр. Київ: ВД «Професіонал», 2004. 336 с.
74. Малиновський В. Я. Державна служба: теорія і практика: навч. посіб. Київ: Атіка, 2003. 157 с.
75. Некряч А. І. Місцеве самоврядування в Україні: етапи становлення та перспективи: монографія. Київ: Генеза, 2002. 369 с.
76. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: у 2 т. /за ред. О. В. Скрипнюка. Київ: Логос, 2010. Т.1. 628 с. Т. 2. 692 с.
77. Політологічний енциклопедичний словник /за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
78. Права людини й оновлення Конституції України: колективна монографія. Львів: Малий видав. центр юрид. ф-ту Львів. націон. ун-ту ім. Івана Франка, 2011. Вип. 5. 184 с.
79. Права людини: міжнародні договори Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи /упоряд. В. Павлик, В. Тесленко. Київ: Факт, 2001. 152 с.
80. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: монографія / кол. авторів; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ: ТОВ "Вид-во "Юридична думка", 2007. 424 с.
81. Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія: навч. посіб. Київ: "Видавничий дім "Професіонал", 2008. 416 с.
82. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення: монографія. Київ: Логос, 2006. 416 с.
83. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем Західної Європи: інституційний вимір. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
84. Скрипнюк О. В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні. Київ, 1995.
85. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира /под. общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2005. 592 с.
86. Тимченко С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні. Запоріжжя: Юридичний інститут МВС України, 2002. 193 с.
87. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
88. Шведа Ю. Партії та партійна система України: навч. посіб. Львів: ЦПД, 2001. 131 с.

89. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): монографія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 424 с.

Нормативно-правові акти

90. Конституція України від 28 червня 1996 р. / *Відомості Верховної Ради України*. Київ. 1996. № 30. Ст.141.

91. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР / *Відомості Верховної Ради України*. Київ. 1996. № 49. Ст. 272.

92. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97 / *Відомості Верховної Ради України*. Київ. 1997. № 24. Ст. 170.

93. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV / *Відомості Верховної Ради України*. Київ. 1999. № 20–21. Ст. 190.

94. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III / *Відомості Верховної Ради України*. Київ. 2001. № 23. Ст.118.

95. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 року № 4572-VI / *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2013. № 1. ст. 1.

96. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27 лютого 2014 року № 794-VII / *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2014. № 13. ст. 222.

97. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 року № 2790-XII / *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 1993. № 3. ст. 17.

98. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 року № 2625-III / *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2001. № 48. ст. 254.

99. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР / *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 1998. № 20. ст. 99.

100. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII / *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2016. № 31. ст. 545.

101. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15 вересня 1999 року № 1045-XIV / *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 1999. № 45. ст. 397.

102. Про професійних творчих працівників та творчі спілки: Закон України від 7 жовтня 1997 року № 554/97-ВР / *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 1997. № 52. ст. 312.

103. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII / *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2016. № 28. ст. 532.

Додатки

ДОДАТОК 1

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ»

МОДУЛЬ 1. ТЕОРІЯ ТА ОСНОВНІ ІНСТИТУТИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Тема 1. Теорія політичних і правових систем

Поняття «система». Поняття та сутність політичної системи. Модель політичної системи за Д. Істоном і Г. Алмондом. Структура політичної системи. Інституціональна підсистема. Нормативна (регулятивна) підсистема. Комунікативна підсистема. Духовно-ідеологічна підсистема. Поняття та сутність політичної свідомості. Поняття та сутність політичної культури.

Поняття «правова система». Взаємодія правової і політичної систем. Основні ознаки правової системи. Структура правової системи. Інституціональна підсистема. Нормативна (регулятивна) підсистема. Ідеологічна (доктринальна) підсистема. Функціональна (соціологічна) підсистема. Комунікативна підсистема.

Функції політичної системи. Функції права. Поняття «функції права». Класифікація функцій права. Загальносоціальні функції права. Спеціально-юридичні функції права. Розвиток типології політичних систем. Типи політичних систем: англо-американський; доіндустріальний; тоталітарний; континентально-європейський. Типи правових систем: романо-германський; англо-американський; змішаний; релігійний; традиційний; соціалістичний.

Становлення політико-правової системи сучасної України. Шляхи вдосконалення політико-правової системи України.

Тема 2. Держава як основний інститут політико-правової системи України

Основні теорії походження держави: теологічна (релігійна), патріархальна, договірна (природно-правова), теорія насильства, органічна, психологічна, матеріалістична (класова, марксистська).

Поняття «держава». Основні ознаки держави: територія; населення; наявність публічної влади; суверенітет; право на видання законів; монопольне право на встановлення і стягнення податків; право на монопольне застосування примусу щодо населення. Поняття та функції

держави. Внутрішні і зовнішні функції Української держави. Форми здійснення функцій держави. Правові форми здійснення функцій держави: правотворча, правозастосовна та правоохоронна діяльність. Організаційні форми здійснення функцій держави: організаційно-регламентуюча, організаційно-господарська та організаційно-ідеологічна діяльність. Методи здійснення функцій держави: переконання, заохочення, примусу.

Генеza ідей та теорій правової держави. Поняття «правова держава». Ознаки правової держави. Принципи правової держави: верховенство права; зв'язаність держави правами і свободами людини і громадянина; поділ державної влади; правова форма діяльності органів державної влади та їх посадових осіб.

Поняття «державна влада». Ознаки державної влади. Поняття «орган державної влади». Види органів державної влади. Принцип поділу державної влади в Україні.

Законодавча влада в Україні. Статус Верховної Ради України. Народні депутати України. Основні функції Верховної Ради України: представницька, законодавча, установча, парламентського контролю. Повноваження Верховної Ради України. Поняття «закон» та його основні ознаки. Види законів: конституція; конституційні закони; звичайні закони. Законодавчий процес та його стадії: законодавча ініціатива; розробка законопроекту; попереднє обговорення законопроекту; обговорення законопроекту на пленарних засіданнях; прийняття закону; підписання закону Президентом України; оприлюднення (опублікування) закону; набрання законом чинності.

Поняття «глава держави». Статус глави держави. Повноваження Президента України у сфері забезпечення державного суверенітету України; у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносинах; у сфері внутрішньої політики; у сфері формування персонального складу органів державної влади; у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Дострокове припинення повноважень Президента України.

Поняття «виконавча влада». Функції виконавчої влади в Україні: виконавча, розпорядча. Суб'єкти виконавчої влади в Україні: Кабінет Міністрів України; центральні органи виконавчої влади; місцеві державні адміністрації. Поняття та статус місцевих державних адміністрацій. Призначення та припинення повноважень голів місцевих державних адміністрацій.

Поняття «судова влада» та поняття «правосуддя». Система судоустрою України: Конституційний Суд і суди загальної юрисдикції. Статус Конституційного Суду України. Повноваження Конституційного Суду України. Основні засади судочинства: рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін; підтримання публічного обвинувачення в суді

прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; розумні строки розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та на касаційне оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення. Поняття «професійні судді» та їх статус.

Тема 3. Місцеве самоврядування як елемент політико-правової системи України

Поняття «місцеве самоврядування». Загальні принципи організації місцевого самоврядування: народовладдя; законність; гласність; колегіальність; поєднання місцевих і державних інтересів; виборність; правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність; підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб; державна підтримка та гарантії місцевого самоврядування; судовий захист прав місцевого самоврядування.

Система місцевого самоврядування в Україні. Поняття «територіальна громада». Основні форми безпосереднього волевиявлення територіальних громад. Статус сільських, селищних, міських рад та їх організаційно-правові форми роботи (сесія, постійні комісії). Статус та повноваження сільського, селищного, міського голови. Органи самоорганізації населення.

Матеріально-фінансова база місцевого самоврядування. Комунальна власність. Форми фінансової допомоги місцевому самоврядуванню з боку держави: дотація, субвенція. Місцевий бюджет.

Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні. Основні ознаки місцевого самоврядування як державного інституту. Гарантії місцевого самоврядування: організаційні; фінансово-економічні; правові.

МОДУЛЬ 2. СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Тема 4. Громадянське суспільство як основа політико-правової системи України

Поняття «суспільство». Історична еволюція концепцій громадянського суспільства (Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіля, Г.В. Гегеля, К. Маркса).

Поняття «громадянське суспільство». Принципи громадянського суспільства. Інститути громадянського суспільства. Функції громадянського суспільства.

Характеристика взаємовідносин між громадянським суспільством і державою. Діяльність держави щодо громадянського суспільства. Напрями діяльності громадянського суспільства.

Тема 5. Політичні партії та громадські організації як елемент політико-правової системи України

Виникнення та еволюція політичних партій. Поняття «політична партія». Причини утворення політичних партій. Сутність політичних партій. Правова інституціоналізація політичних партій в Україні. Поняття «функції політичних партій». Основні функції політичних партій: соціального представництва й узгодження суспільних інтересів; політична; розробки та здійснення політичного курсу; ідеологічна; інтеграційна; рекрутування (поповнення) політичної партії новими членами; комунікативна.

Класифікація політичних партій. Критерії та види політичних партій: кадрові і масові; робітничі, буржуазні і селянські; революційні, реформістські, консервативні і реакційні; правлячі і опозиційні; ліві, праві і центристські; легальні і нелегальні.

Основні критерії відмінностей між громадськими організаціями і політичними партіями. Причини виникнення громадських організацій. Стадії розвитку громадських організацій. Поняття «громадська організація». Види громадських організацій України: місцеві; всеукраїнські; міжнародні. Вимоги щодо створення громадських організацій в Україні. Права громадянських організацій України. Основні функції громадських організацій: опозиційна; захисна; виховна; кадрова; політична.

Класифікація громадських організацій. Критерії та види громадських організацій: масові і елітарні; стихійні і свідомо організовані; централізовані і нецентралізовані; місцеві, всеукраїнські і міжнародні; легальні і нелегальні; формальні і неформальні; реформістські і консервативні; революційні і реакційні.

Тема 6. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні

Загальна характеристика прав людини. Генеза виникнення ідеї природних прав людини. Сутність і зміст поняття «права людини». Загальноправові принципи прав людини: гуманізм; рівність; відповідність прав і свобод людини і громадянина загальноновизнаним міжнародним стандартам; єдність прав та обов'язків людини і громадянина.

Поняття «класифікації прав і свобод людини і громадянина». Критерії класифікації прав людини. Поділ прав людини на: громадянські; політичні; економічні; соціальні; культурні. Закріплення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Конституції України. Причини віднесення прав людини до конкретної групи.

Сутність і ознаки громадянських прав і свобод людини і громадянина. Закріплення в Конституції України громадянських прав і свобод людини: право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23); невід'ємне право кожної людини на життя (ст. 27); право на повагу гідності кожної людини (ст. 28); право кожної людини на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право кожної людини на недоторканність житла (ст. 30); право кожної людини на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); право на невтручання в особисте і сімейне життя людини (ст. 32); свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (ст. 33); право кожної людини на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); право кожної людини на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35); право кожної людини на судовий захист (ст. 55); право кожної людини на відшкодування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56); право кожної людини знати свої права і обов'язки (ст. 57); право кожної людини на професійну правничу допомогу (ст. 59); право кожної людини не свідчити щодо себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів і право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист (ст. 63).

Закріплення в Конституції України політичних прав і свобод людини і громадянина: право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право громадян України брати участь в управлінні державними справами (ст. 38); право громадян України збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право кожної людини направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб (ст. 40).

Закріплення в Конституції України економічних прав і свобод людини і громадянина: право кожної людини володіти своєю власністю, результатами інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право кожної людини на підприємницьку діяльність (ст. 42).

Закріплення в Конституції України соціальних прав і свобод людини і громадянина: право кожної людини на працю (ст. 43); право працюючих на страйк (ст. 44); право працюючих на відпочинок (ст. 45); право громадян на соціальний захист (ст. 46); право кожної людини на житло (ст. 47); право кожної людини на достатній рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право кожної людини на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49).

Закріплення в Конституції України культурних прав і свобод людини і громадянина: право кожної людини на освіту (ст. 53); право на свободу

літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ч. 1 ст. 54); право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 2 ст. 54).

Поняття «конституційні обов'язки людини і громадянина». Співвідношення та взаємопов'язаність конституційних прав і конституційних обов'язків людини і громадянина. Закріплення в Конституції України обов'язків людини і громадянина: обов'язок людини перед суспільством (ст. 23); обов'язок людини перед державою (ч.4 ст. 35); обов'язок людини не використовувати власність на шкоду людині і суспільству (ч. 3 ст. 13); обов'язок не завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ч. 7 ст. 41); обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї (ст. 51); обов'язок людини набуття повної загальної середньої освіти (ч. 2 ст. 53); обов'язок громадян України захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, шанувати її державні символи, а також відбувати військову службу відповідно до закону (ст. 65); обов'язок людини не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині та відшкодовувати завдані нею збитки (ст. 66); обов'язок людини сплачувати податки та інші примусові збори (ст. 67); обов'язок людини неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

ДОДАТОК 2

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Змістовий модуль 1. Теорія та основні інститути політико-правової системи України												
Тема 1. Теорія політичних і правових систем .	13	2	2		3	6	13	1			2	10
Тема 2. Держава як основний інститут політико-правової системи України.	19	4	4		3	8	19	1			2	16
Тема 3. Місцеве самоврядування як елемент політико-правової системи України.	13	2	2		3	6	13	1			2	10
Разом за змістовим модулем 1	45	8	8		9	20	45	3			6	36
Змістовий модуль 2. Структура громадянського суспільства												
Тема 4 Громадянське суспільство як основа політико-правової системи України.	12	1	1		3	7	13	1			2	10
Тема 5. Політичні партії та громадські організації як елемент політико-правової системи України.	11	1	1		2	7	13	1	-		2	10
Тема 6. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні.	22	4	4		4	10	19	1	-		2	16
Разом за змістовим модулем 2	45	6	6		9	24	45	3	-		6	36
Усього годин	90	14	14		18	44	90	6			12	72

ДОДАТОК 3

**ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ,
ЩО ВІНОСЯТЬСЯ НА ПЕРШИЙ РУБІЖНИЙ КОНТРОЛЬ**

1. Поняття та сутність політичної системи.
2. Структура політичної системи.
3. Поняття та сутність політичної свідомості та політичної культури.
4. Поняття та ознаки правової системи.
5. Взаємодія політичної і правової систем.
6. Структура політичної системи.
7. Функції політичної та правової систем.
8. Типи політичних і правових систем.
9. Політико-правова система сучасної України.
10. Поняття та ознаки держави.
11. Функції держави та форми їх здійснення.
12. Поняття та ознаки правової держави.
13. Принципи правової держави.
14. Поняття та ознаки державної влади.
15. Поняття та види органів державної влади України.
16. Принцип поділу державної влади в Україні.
17. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України та народних депутатів України.
18. Основні функції Верховної Ради України.
19. Поняття та основні ознаки закону. Види законів.
20. Законодавчий процес та його стадії.
21. Поняття та конституційно-правовий статус глави Української держави.
22. Повноваження Президента України.
23. Дострокове припинення повноважень Президента України.
24. Поняття та функції виконавчої влади в Україні.
25. Суб'єкти виконавчої влади в Україні.
26. Поняття та конституційно-правовий статус місцевих державних адміністрацій.
27. Поняття «судова влада» та поняття «правосуддя».
28. Система судоустрою України.
29. Конституційно-правовий статус і повноваження Конституційного Суду України.
30. Основні засади судочинства в Україні.
31. Поняття та конституційно-правовий статус професійних суддів.
32. Поняття «місцеве самоврядування».
33. Принципи організації місцевого самоврядування.
34. Система місцевого самоврядування в Україні.
35. Конституційно-правовий статус сільських, селищних і міських рад.

36. Конституційно-правовий статус і повноваження сільського, селищного і міського голови.
37. Органи самоорганізації населення.
38. Матеріально-фінансова база місцевого самоврядування.
39. Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні.
40. Гарантії місцевого самоврядування.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ, ЩО ВИНОСЯТЬСЯ НА ДРУГИЙ РУБІЖНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Поняття «суспільство».
2. Поняття та принципи громадянського суспільства.
3. Інститути громадянського суспільства.
4. Функції громадянського суспільства.
5. Взаємовідносини між громадянським суспільством і державою.
6. Напрями діяльності громадянського суспільства.
7. Поняття та принципи утворення політичних партій.
8. Правова інституціоналізація політичних партій в Україні.
9. Поняття та основні функції політичних партій.
10. Класифікація політичних партій. Види політичних партій.
11. Відмінність між політичними партіями і громадськими організаціями.
12. Поняття та види громадських організацій України.
13. Права та основні функції громадських організацій.
14. Класифікація громадських організацій.
15. Сутність і зміст поняття «права людини».
16. Загальноправові принципи прав людини.
17. Критерії класифікації прав людини.
18. Закріплення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Конституції України.
19. Ознаки громадянських прав і свобод людини і громадянина.
20. Закріплення в Конституції України громадянських прав і свобод людини і громадянина.
21. Закріплення в Конституції України політичних прав і свобод людини і громадянина.
22. Закріплення в Конституції України економічних прав і свобод людини і громадянина.
23. Закріплення в Конституції України соціальних прав і свобод людини і громадянина.
24. Закріплення в Конституції України культурних прав і свобод людини і громадянина.
25. Закріплення в Конституції України обов'язків людини і громадянина.

**ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ
ДО ЗАЛІКУ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ПОЛІТИКО-ПРОВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ»**

1. Поняття та сутність політичної системи.
2. Структура політичної системи.
3. Поняття та сутність політичної свідомості та політичної культури.
4. Поняття та ознаки правової системи.
5. Взаємодія правової і політичної систем.
6. Структура політичної системи.
7. Функції політичної та правової систем.
8. Типи політичних і правових систем.
9. Політико-правова система сучасної України.
10. Поняття та ознаки держави.
11. Функції держави та форми їх здійснення.
12. Поняття та ознаки правової держави.
13. Принципи правової держави.
14. Поняття та ознаки державної влади.
15. Поняття та види органів державної влади України.
16. Принцип поділу державної влади в Україні.
17. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України та народних депутатів України.
18. Основні функції Верховної Ради України.
19. Поняття та основні ознаки закону. Види законів.
20. Законодавчий процес та його стадії.
21. Поняття та конституційно-правовий статус глави Української держави.
22. Повноваження Президента України.
23. Дострокове припинення повноважень Президента України.
24. Поняття та функції виконавчої влади в Україні.
25. Суб'єкти виконавчої влади в Україні.
26. Поняття та конституційно-правовий статус місцевих державних адміністрацій.
27. Поняття «судова влада» та поняття «правосуддя».
28. Система судоустрою України.
29. Конституційно-правовий статус і повноваження Конституційного Суду України.
30. Принципи правосуддя.
31. Поняття та конституційно-правовий статус професійних суддів.
32. Поняття «місьцеве самоврядування».
33. Принципи організації місцевого самоврядування.
34. Система місцевого самоврядування в Україні.

35. Конституційно-правовий статус сільських, селищних і міських рад.
36. Конституційно-правовий статус та повноваження сільського, селищного і міського голови.
37. Органи самоорганізації населення.
38. Матеріально-фінансова база місцевого самоврядування.
39. Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні.
40. Гарантії місцевого самоврядування.
41. Поняття «суспільство».
42. Поняття та принципи громадянського суспільства.
43. Інститути громадянського суспільства.
44. Функції громадянського суспільства.
45. Взаємовідносини між громадянським суспільством і державою.
46. Напрями діяльності громадянського суспільства.
47. Поняття та принципи утворення політичних партій.
48. Правова інституціоналізація політичних партій в Україні.
49. Поняття та основні функції політичних партій.
50. Класифікація політичних партій. Види політичних партій.
51. Відмінність між політичними партіями і громадськими організаціями.
52. Поняття та види громадських організацій України.
53. Права та основні функції громадських організацій.
54. Класифікація громадських організацій. Види громадських організацій.
55. Сутність і зміст поняття «права людини».
56. Загальноправові принципи прав людини.
57. Критерії класифікації прав людини.
58. Закріплення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Конституції України.
59. Ознаки громадянських прав і свобод людини і громадянина.
60. Закріплення в Конституції України громадянських прав і свобод людини і громадянина.
61. Закріплення в Конституції України політичних прав і свобод людини і громадянина.
62. Закріплення в Конституції України соціальних прав і свобод людини і громадянина.
63. Закріплення в Конституції України економічних прав і свобод людини і громадянина.
64. Закріплення в Конституції України культурних прав і свобод людини і громадянина.
65. Закріплення в Конституції України обов'язків людини і громадянина.

ДОДАТОК 4**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
щодо підготовки до семінарських занять і написання рефератів**

Семінарське заняття – це загальнонавчальна назва широко застосовуваного виду занять з різноманітних гуманітарних навчальних дисциплін.

Семінарське заняття є однією з найважливіших форм освітнього процесу в закладі вищої освіти, яке проводиться у формі дискусії навколо попередньо визначеної теми, до котрої здобувачі вищої освіти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Семінарські заняття проводяться з основних тем робочої навчальної програми і є ефективною формою закріплення теоретичних знань, отриманих на лекціях і під час самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Головна мета семінарського заняття – це опанування здобувачами вищої освіти систематизованими науковими знаннями з навчальної дисципліни, забезпечення глибокого і всебічного аналізу та колективного обговорення основних проблемних питань курсу, навчання їх елементам творчого застосування отриманих знань на практиці.

Основними завданнями семінарського заняття є:

- закріплення у здобувачів вищої освіти теоретичних знань;
- оволодіння ними понятійно-категоріальним апаратом, навичками усного і письмового викладання навчального матеріалу;
- залучення їх до наукових досліджень;
- прищеплення їм навичок творчого мислення, самостійного формулювання та висловлювання власних думок, а також захисту висунутих наукових положень і висновків;
- формування у них політичного і правового світогляду, здатності пов'язувати загальнотеоретичні положення з вимогами повсякденної практики державно-правового будівництва в Україні.

Види проведення семінарських занять можуть бути різноманітними, які залежать від типу семінару, змісту і особливостей теми, складу здобувачів вищої освіти. Найбільш поширеними видами семінарського заняття є: розгорнута бесіда; виступи з рефератами та доповідями; диспут у формі діалогу; круглий стіл тощо.

Слід пам'ятати, що якість семінарського заняття насамперед залежить від підготовки здобувачів вищої освіти до нього, тому при підготовці до семінарського заняття кожен здобувач вищої освіти повинен уважно ознайомитися з планом, який відображає зміст чергової теми заняття; прочитати і продумати свої лекційні записи, які відносяться до теми

семінарського заняття; вивчити чи законспектувати рекомендовану літературу; скористатися при потребі консультацією викладача; скласти розгорнутий план, тези чи конспект виступу з усіх питань теми заняття.

Здобувач вищої освіти зобов'язаний відвідувати кожне семінарське заняття, інакше пропуск позбавляє його можливості усвідомити, закріпити та отримати цілісне систематизоване уявлення по тій чи іншій темі. Крім того, це створює значні труднощі при підготовці до рубіжного контролю (заліку).

Деякі питання роботи на семінарському занятті:

1) переважна більшість семінарських занять проводиться у формі інтерактивної дискусії, під час якої викладач здійснює поточний контроль якості знань здобувачів вищої освіти, перевіряє виконання ними завдань самостійної роботи;

2) семінарське заняття починається вступним словом викладача, в якому він розкриває значення теми і цілі заняття, форми і методи його проведення;

3) здобувач вищої освіти, розкриваючи зміст того чи іншого питання теми семінарського заняття повинен пов'язувати підготовлений матеріал з актуальними проблемами сучасності, розглядати політичні і правові явища з позиції положень норм Конституції та чинного законодавства України, наводити приклади;

4) кожному здобувачу вищої освіти необхідно постійно вдосконалювати навички володіння державною мовою, правильного вживання політичних і юридичних понять і термінів. Систематичні виступи на семінарських заняттях сприяють поповненню словарного запасу, а також умінню лаконічно і точно висловлювати свої думки;

5) кожен здобувач вищої освіти повинен уважно слухати виступи своїх однокурсників і оцінювати наскільки глибоко розкрито питання теми. Це дає можливість кожному присутньому на семінарському занятті висловити свою точку зору та подолати прогалини, які мали місце у попередніх виступах. Активна участь на семінарському занятті прищеплює навички участі у дискусії, аналізі різних точок зору, вмінню відстоювати свою позицію;

6) після закінчення виступу здобувача вищої освіти відбувається обговорення проблемних питань теми. При цьому, викладач не тільки направляє обговорення на розкриття вузлових питань теми, але і дає змогу виступити всім учасникам семінару. Якщо ж доповідач чи інший виступаючий на семінарському занятті припускає явні помилки, то для виключення втрати часу викладач може його зупинити і надати слово іншому;

7) закінчується семінарське заняття заключним словом викладача, в якому аналізується ступінь розкриття теми, оцінюються всі форми участі здобувачів вищої освіти на семінарському занятті (виступ з питання теми, з

підготовленим рефератом, повідомлення, доповнення, зауваження тощо) та нараховуються рейтингові бали, дається завдання на наступне семінарське заняття.

Обов'язковим компонентом семінарського заняття з навчальної дисципліни «Політико-правова система України» є підготовка рефератів з найбільш актуальних і складних тем курсу.

Реферат не є дослівним переказом тексту підручника або навчального посібника, а являє собою одну з форм наукового дослідження на певну тему, творчо перероблену на основі знайомства зі станом сучасних наукових досліджень (науково-проблемний реферат) або виклад основних положень певних видань чи їх частин (оглядово-інформаційний реферат).

Реферат має бути виконано самостійно. Мета написання реферату полягає у набутті здобувачем вищої освіти систематизованих політичних і правових знань, вміння і навичок працювати з науковою і навчальною літературою, нормативно-правовими актами, самостійно аналізувати і узагальнювати матеріал, формулювати власні висновки та пропозиції.

За допомогою реферату здобувач вищої освіти глибше вивчає найбільш складні проблеми навчального курсу, вчиться правильно оформлювати роботу та докласти результати своєї праці.

Підготовка реферату включає в себе наступні етапи:

- 1) вибір теми реферату;
- 2) підбір і вивчення спеціальної політичної і правової літератури та нормативно-правових актів;
- 3) складання плану реферату;
- 4) викладення змісту теми реферату;
- 5) оформлення реферату;
- 6) усний виклад реферату.

1. Вибір теми реферату

Здобувач вищої освіти самостійно обирає тему реферату з запропонованого переліку. Допускається закріплення декількох здобувачів вищої освіти за однією і тією ж темою реферату. У такому разі на семінарському занятті один з них доповідає, а інші виступають з доповненнями та уточненнями. Здобувач вищої освіти може в обсязі навчальної програми дисципліни сам запропонувати тему реферату, узгодив її з викладачем.

При виборі теми здобувачу вищої освіти слід насамперед керуватися своїми інтересами до певної проблеми, можливостями підбору літератури тощо.

2. Підбір і вивчення спеціальної політичної і правової літератури та нормативно-правових актів

Роботу над рефератом потрібно починати з вивчення стосовно обраної теми відповідного розділу підручника, навчального посібника, конспектів лекцій. Після того, як загальне уявлення про обрану тему буде складено, здобувачу вищої освіти слід приділити серйозну увагу підбору і вивченню нормативно-правових актів і спеціальної літератури. Проте, запропонований перелік джерел не повинен зв'язувати ініціативу здобувача вищої освіти, який може та мусить використати інші наукові праці, які самостійно підібрані внаслідок вивчення бібліографії за обраною проблематикою.

Вивчаючи ту чи іншу наукову працю, здобувач вищої освіти повинен сприймати її крізь призму тих основних проблем, що їх вирішував автор. Без усвідомлення проблеми неможливо виділити головне й істотне, важко відокремити тезу від аргументів і практично неможливо перебороти формальне ставлення до змісту досліджуваної праці.

3. Складання плану реферату

Після ознайомлення з спеціальною політичною і правовою літературою та нормативно-правовими актами здобувач вищої освіти складає план реферату, в якому конкретизує питання обраної теми та який включає в себе:

- вступ;
- основну частину (виклад змісту теми);
- висновки;
- список використаної літератури.

Вступ є обов'язковою частиною реферату, в якому стисло обґрунтовується актуальність, наукова і практична значимість обраної теми, вказується на її місце в структурі навчальної дисципліни, формулюються цілі дослідження.

Основна частина реферату складається з розділів і підрозділів, в яких мають бути послідовно розглянуті всі питання теми. При цьому, слід мати на увазі, що кількість розділів і підрозділів не регламентується, але недоцільно їх робити невеликими за обсягом. Якщо матеріал важко розбити на декілька частин через його тісну змістовну і логічну послідовність, розділ можна не розбивати на підрозділи.

При визначенні назв розділів і підрозділів необхідно знати, що назва розділу не може повторювати назву теми роботи, а назва підрозділу повторювати назву розділу.

Заклучна частина реферату має містити висновки, в яких формулюються результати дослідження, оцінки проаналізованого матеріалу, пропозиції чи рекомендації з досліджуваної проблематики.

Вступ і висновки разом не повинні перевищувати одну чверть обсягу реферату.

4. Викладання змісту теми реферату

Після підбору і вивчення спеціальної політичної і правової літератури, визначення плану реферату слід приступити до узагальнення та систематизації зібраного матеріалу. Виклад матеріалу повинен бути чітким, логічним і послідовним. Викладати матеріал у рефераті рекомендується у безособовій формі висловлювання (наприклад, “вважаємо”, “думаємо”, “раहुємо” та інше). Необхідно вживати терміни, властиві політичній і правовій наукам, при цьому потрібно уникати незрозумілих понять та складних граматичних оборотів. Терміни, окремі слова і словосполучення допускається змінювати прийнятими текстовими скороченнями, значення яких зрозумілі з контексту реферату.

При використанні цитат з літературних та наукових джерел слід пам'ятати, що вони необхідні для підтвердження думки автора реферату, або ж для висловлювання своєї думки на протигагу іншій. І тому не потрібно занадто зловживати цитуванням.

Здобувачу вищої освіти доцільно звернути увагу на такі характерні недоліки, які трапляються при написанні реферату і які можуть привести до незадовільної оцінки:

- механічне, дослівне переписування тексту з використаної літератури;
- поверховий, не аргументований виклад основних теоретичних положень;
- невідповідність між змістом роботи та її планом;
- абстрактний виклад теми, відсутність посилань на наукові праці та чинне законодавство України;
- недбалість і неграмотність викладу.

Отже, основними вимогами до написання реферату є вміння виділяти головні теоретичні питання і роз'яснювати їх на конкретному матеріалі, логічно та послідовно розкривати зміст теми, використовуючи при цьому сучасну політичну і юридичну літературу.

5. Оформлення реферату

Здобувач вищої освіти повинен пам'ятати, що через оформлення реферату, його зовнішній вигляд, викладач формує першу думку про зміст матеріалу. Тому, кожному здобувачу вищої освіти необхідно опанувати техніку й етику оформлення наукової праці та дотримуватись стандартних вимог, які висуваються щодо підготовки рефератів.

Починається робота з титульного листа, який оформлюється згідно зі зразком (додається) та після якого, на другій сторінці подається план реферату.

Кожна структурна частина роботи повинна починатися з нової сторінки та мати заголовок, який відповідає плану реферату. Заголовки слід розташовувати посередині рядка і друкувати великими літерами без крапок в кінці, не підкреслюючи. Якщо заголовок складається з двох і більше речень, тоді їх розділяють крапкою. Перенесення слів у заголовку не допускається.

Відстань між заголовком і подальшим чи попереднім текстом має бути не менше, ніж три інтервали, якщо реферат виконаний рукописним або машинописним способом, та не менше, ніж два інтервали, якщо робота виконана за допомогою комп'ютерної техніки.

Розділи слід нумерувати арабськими цифрами без крапок в кінці. Підрозділи повинні мати порядкову нумерацію в межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номеру розділу і порядкового номеру підрозділу, відокремлених крапкою (наприклад – 1.1, 1.2).

Усі сторінки, починаючи з другої, послідовно нумеруються з проставленням арабських цифр за загальним правилом у верхньому правому куті, без крапки в кінці. Слід мати на увазі, що першою сторінкою реферату є титульний лист, на якому нумерація сторінки не ставиться, але враховується при нумерації наступної сторінки.

Реферат пишеться чітким, розбірливим почерком, або друкується на одному боці аркуша білого паперу формату А4 (розмір 210x297 мм) через два міжстрокових інтервали для друкарської машинки і півтора – для комп'ютера, з обов'язковим додержанням при цьому такої ширини полів: зверху і знизу – 20 мм, зліва – 25-30 мм, справа – 10 мм. На одній сторінці повинно бути не більше 30 рядків.

Загальний обсяг реферату не повинен перебільшувати 24 друківаних сторінок тексту через 2 інтервали чи 16 – через 1,5 інтервали.

Робота повинна бути зброшурована і підшита. На останній сторінці ставиться число, місяць і рік виконання реферату, а також підпис виконавця.

Оформлення списку використаної літератури є важливою складовою написання реферату. До списку використаної літератури включаються тільки ті джерела, які використовувались при написанні реферату або на які зроблено посилання в самій роботі. Список використаної літератури до загального обсягу реферату не включається, але нумерація сторінок продовжується.

При оформленні списку використаної літератури джерела необхідно розміщувати в алфавітному порядку назв або прізвищ перших авторів. Спочатку вказують прізвище автора, його ініціали. Потім – назву праці, її

вид (монографія, підручник, навчальний посібник тощо), місто видання, видавництво, рік видання, кількість сторінок. Якщо праця автора розміщена в збірнику, журналі чи газеті, то після назви вказується назва збірника чи журналу, місце, рік видання та його номер (або випуск), і на яких сторінках даний матеріал надрукований. Для газетної статті, крім назви і року видання, вказують так само дату. При цьому джерела треба писати мовою оригіналу.

Наприклад:

1. Кравченко В.В. Конституційне право України: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 204 с.
2. Бородін І. Права та обов'язки громадян, їх класифікація, гарантії реалізації. Право України. Київ, 2001. №12. с.32-34.

Важливе значення має правильне оформлення посилань на джерела та матеріали, які здобувач вищої освіти використовував під час написання реферату. Рекомендується нумерацію всіх посилань подавати з визначенням номера джерела даного посилання у списку використаної літератури. У такому разі посилання оформлюється у квадратних дужках з зазначенням сторінки.

Наприклад: Цитата в тексті: “У політології загальноприйнято, що...” [11, с. 145].

6. Усний виклад реферату

Після написання реферату здобувач вищої освіти повинен докласти його зміст на семінарському занятті. Автор роботи протягом десяти хвилин має викласти основні положення розділів та підрозділів свого дослідження, обґрунтувати наукову і практичну значимість обраної теми, сформулювати пропозиції чи рекомендації. Після виступу, при необхідності, відповісти на питання викладача та інших учасників семінару.

За результатами обговорення написаного і докладеного реферату здобувачу вищої освіти виставляється відповідна кількість балів, які враховуються при виставленні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни.

Зразок оформлення титульного листа реферату

Міністерство освіти і науки України

Запорізький національний технічний університет

Кафедра «Політологія та право»

Реферат

з навчальної дисципліни

«Політико-правова система України»

на тему:

«Політичні партії в Україні»

Здобувача вищої освіти групи КНТ-513

денної форми навчання

Олійника Дмитра Івановича

Викладач: доктор

юридичних наук, доцент

Кириченко Юрій Вікторович

ДОДАТОК 5**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
щодо організації самостійної роботи здобувачів вищої освіти
та підготовки до підсумкового модульного контролю (заліку)**

У Запорізькому національному технічному університеті для здобувачів вищої освіти технічних, економічних і гуманітарних спеціальностей на вивчення дисципліни “Політико-правова система України” відповідно до навчального плану відводиться 90 годин (3 кредити), у тому числі на самостійну роботу для денної форми навчання – 44 години і для заочної форми навчання – 72 години.

Саме самостійна робота набуває все більшого значення й актуальності, оскільки обсяг навчального матеріалу досить значний, і тому не все можна встигнути розглянути під час аудиторних занять. Отже, правильна організація власної самостійної роботи з боку здобувача вищої освіти є важливою запорукою успішного навчання і ефективного засвоєння ним політичних і правових знань.

Метою самостійної роботи є вироблення у здобувачів вищої освіти навичок опрацювання нормативно-правових актів, спеціальної політичної і юридичної літератури та інших матеріалів, необхідних для належного засвоєння предмета навчальної дисципліни, а також для розвитку сталих умінь до самостійного вивчення і викладання одержаної інформації.

Самостійна робота є основним засобом засвоєння здобувачем вищої освіти навчального матеріалу під час, коли він є вільним від обов’язкових навчальних занять, без участі викладача. Лише у ході самостійної роботи здобувач вищої освіти має можливість розвинути пізнавальні та виконавчі здібності, пам’ять, самостійне політичне і правове мислення, наполегливість і, головне, виробити вміння самостійного здобуття знань про національну політико-правову систему.

Під час самостійної роботи краще за все проявляються індивідуальні особливості здобувача вищої освіти, його здібності та нахили.

Самостійна робота здобувача вищої освіти забезпечується системою навчально-методичних засобів, необхідних для вивчення змісту навчальної дисципліни чи її окремої теми : підручниками, навчальними та методичними посібниками, конспектами лекцій викладача тощо. Серед них значне місце посідає саме навчально-методичні матеріали, завдання та вказівки викладача, а також рекомендована спеціальна політична і юридична література та нормативно-правові акти.

Самостійна робота здобувача вищої освіти над засвоєнням навчального матеріалу може виконуватися у бібліотеці, навчальному кабінеті або комп’ютерному класі університету, а також в умовах місця проживання.

Головне в правильній організації самостійної роботи – це її планування, яке, в принципі, вже задане робочою програмою навчальної дисципліни. Приступаючи до самостійного вивчення матеріалу насамперед треба уважно ознайомитись з рекомендованою літературою, розподілити питання на більш чи менш складні. Виконуючи самостійну роботу здобувач вищої освіти повинен законспектувати основний зміст теми, водночас уникаючи механічного переписування джерел, а також необхідно виділяти основні теоретичні положення, ключові слова, спеціальні терміни і поняття.

Самостійна робота здобувача вищої освіти повинна розпочинатися ще до початку лекційних занять, тобто потрібно активно використовувати систему упереджувального читання підручників і навчальних посібників, що дозволяє закласти теоретичну базу для більш глибокого сприйняття інформації під час лекції.

Під час самостійної роботи здобувачу вищої освіти пропонуються наступні види завдань для опанування матеріалу з конкретної теми курсу:

- вивчити матеріали теми;
- скласти термінологічний словник;
- продумати відповіді на питання для самоконтролю;
- підготувати тези виступу на семінарське заняття;
- підготувати реферат з запропонованого переліку;
- виконати завдання, які передбачені робочою програмою навчальної дисципліни.

Перевірка виконання самостійної роботи проводиться викладачем під час семінарського заняття, а також виноситься на рубіжний контроль поряд з навчальним матеріалом, який опрацьовувався при проведенні аудиторних навчальних занять.

Щосеместрово проводиться два рубіжних контролю, підготовка до яких здійснюється за рахунок часу, відведеного на самостійну роботу здобувача вищої освіти. При підготовці до модульної контрольної роботи, яка проводиться у формі стандартних тестів, кожному здобувачу вищої освіти необхідно насамперед ознайомитися з переліком питань, що виносяться на рубіжний контроль. Потім переглянути конспект лекцій, звертаючись при цьому до Конституції та законів України, а також до рекомендованої спеціальної політичної і юридичної літератури.

У разі, якщо здобувач вищої освіти за результатами двох контрольних робіт і опитувань, здійснених під час проведення лекційних і семінарських занять, отримав 60 і більше балів, то йому за його згодою зараховується середній бал.

У разі, якщо здобувач вищої освіти протягом семестру набрав менше 60 балів, то він за умов виконання всіх самостійних завдань, передбачених робочою програмою навчальної дисципліни, повинен скласти усний залік.

Для успішного складання заліку здобувачу вищої освіти необхідно переглянути увесь програмний матеріал, у тому числі і конспект лекцій та рекомендовану спеціальну політичну і юридичну літературу, повторити відповіді на контрольні питання. Залік проводиться в аудиторії університету у формі індивідуальної співбесіди через постановку викладачем питань. При цьому, викладач, оцінюючи знання здобувача вищої освіти керується такими критеріями як: правильність відповіді на питання, його повнота і конкретність, ступінь використання наукових і нормативних джерел, уміння пов'язувати теоретичні положення з практикою, логічно і аргументовано висловлювати свої думки, культура мови.

Результати складання заліку оцінюються за 100-бальною шкалою оцінок і вносяться до залікової відомості та залікової книжки здобувача вищої освіти (зараховано).

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Віктор Миколайович КИРИЧЕНКО
Юрій Вікторович КИРИЧЕНКО
Юлія Миколаївна СОКОЛЕНКО

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК

за загальною редакцією В. М. Кириченка

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 31.01.2019 р. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 19. Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.